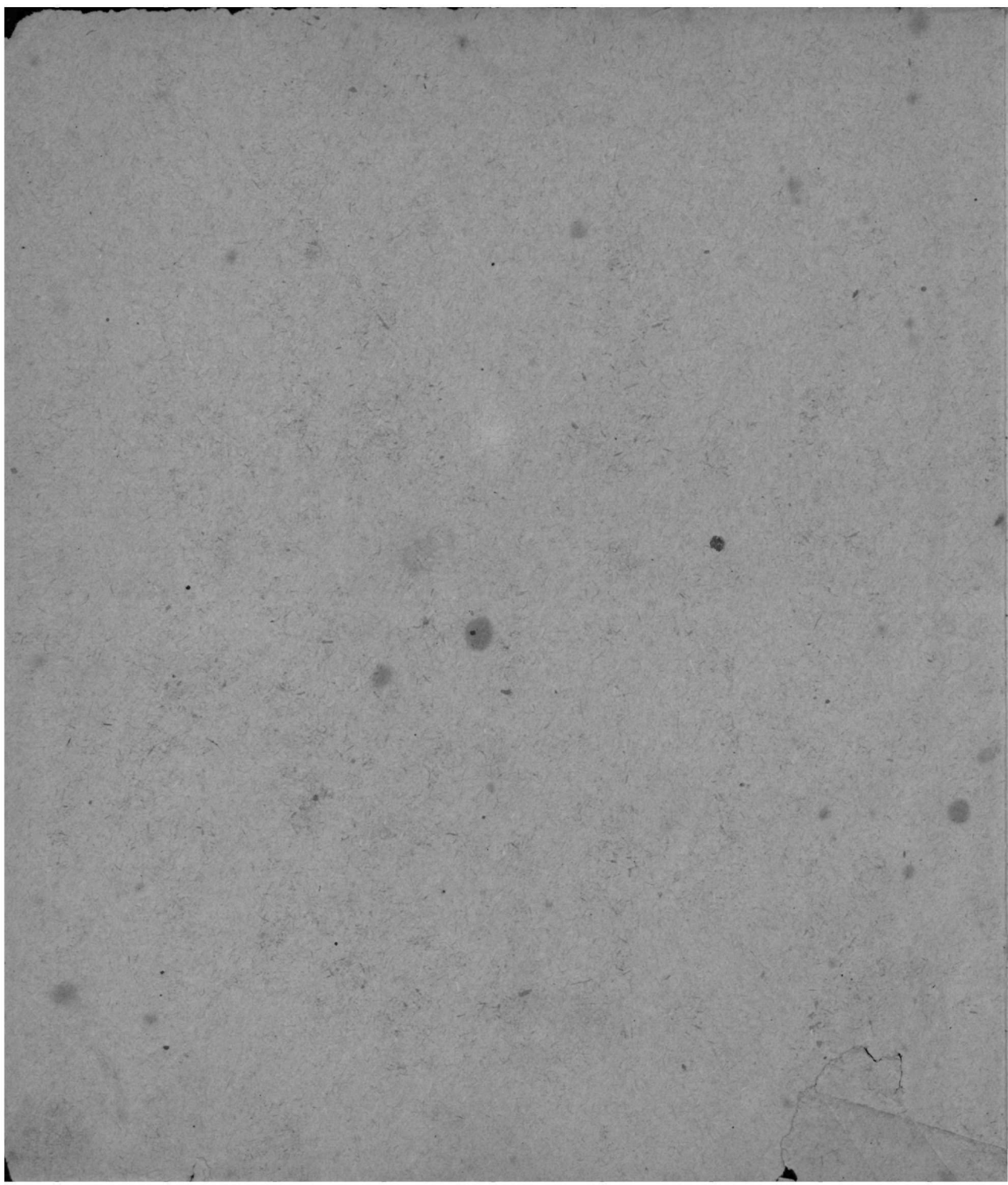

375

MAJANDUSAJALUGU

1. o s a.

Koostanud dr. phil. H. Seps 1932. a. II
sem. loengute järel St. Kalmet.

Väljaanne on paljundatud dr. Seps näpunäidetel ja
tema poolt enne paljundamist läbi vaadatud, ning
vastab täieliselt Majanduse osakonna uuele õppeka-
vale.

Paljundanud: Kalmet, Vladimiri 11-5. Tartus, 1932. a.

MUISTNE EESTI KULTUUR.

=====
Muistne eesti materjaalne kultuur - noorem-rauaaeg - mis aastast 800 p.Kr.s. algab, tähendab uut elujärku eestlaste elus. Kuna nooremrauaaeg algab samast ajast, mil Skandinaavias arvatakse Vikingite aega, siis on vikingite-aja pööratavus selles, et vikingite sõjaretked viisid meie esivanemad läbikäimisesse maadega teiste ja läbikäimine lõi uue kultuuri.

Rõivastus.

Eestis on rõivastusest leide vähem kui Soomes, kuna mitset rõivastust tuleb rekonstrueerida, siis põhjeneb see Eestis peamiselt Pariselja raba leiule aastast 1917. Leid on pärit 13. sajandist ja nähtavasti olnud naiste rõivastis. Riiu on olnud neljanurga-kujuline, alt laiendatud siiludega ja kaelaauguga, kuid käigsteta. Käsivarte katteks kanti nelinurkset rätt, n.n. s õ b a. Säari katsid sääremähised, n.n. r a s u d. Soome haudadest on leitud rõivaste jäänuiseid, mis koosnesid kahest, esi- ja tagatükist traksidena üle õla kinnitatult. Talvel kandisid mehed kui ka naised kasukaid, Mehed kandsid Läti Hindreku kroonika andmeil tuunikaid, millele päakate külge õmmeldud või esines lahus. Püksid olid kas nahast või kasetohust, Mehed ilustasid endid relvadega, naised rohkearvuliste ehetega, nagu sõlgede, -kaela ja käevõrudega ja ripatsitega.

Rõivaste valmistamiseks tarvitati, linast, nõgest, kanepist ja villast valmistatud riidet. Ketramine toimus hoorattaga. Kudumise kohta puuduvad lähemad andmed, aga arvatavasti kooti peeliga nagu praegu Setumaal.

Tööriistad.

Meeste tööriistu on enam säilinud, kuna need olid naiste puu- ja savinõudest vastupidavamad - rauast. Naiste tööriistust on leitud savipoti kilde, mis ilustatud geomeetriliste joonistega, Metallkaunid olid Saksa import.

Meeste tööriistustes ikkjal on kirves, millel peamiselt kaks kaju: 1 kolmenurkse teraga - lääne nõju ja 2) lõuga kirves Reinhold Kõõks nõju. Varre jaoks oli

A-932
Kalmet

Reinhold Kõõks

40178

kirves auk, Kirve tähtsus oli paljude tööde juures suur. Esiteks majaehitamisel, siis ei saa põllukultuuri kujutella kirveta, sest metsa ei saada muidu maha. Tähtis osa langeb ka vikatile ja sirbile, esimest tarvitati ka relvana, teist lõikamiseks. Eriti sirpi tarvitasid eestlased. Läti mõjuna tuleb ka lühikese varrega vikat - r a u t s eestis tarvitusele. Atradest on levinud hark- ja vannasader ehk seaninader. Viimane praegugi Saaremaal tarvitusel, kuna esimene tüüp on ida-eestis. Äkkena tarvitati karuäket, mis tehtud lõhkilõõdud kuusest oksa külge jättes.

Kalastusriistust tunti juba Soome-Ugri ajal mõrdu-
tõkkeid, võrku, ahinguid ja õnge. Võrke tehti sellal puukoorist.

R e l v a d .

Sõda vanemal ajal oli majanduslik ettevõtte, mille eesmärgiks saagisaamine. Relvade tase oli samane läänenaabritega. Tähtsamaks relvuks olid odad: 1) õõsoda, metallist otsaga, kuhu puuvars sisse lõõdi ja 2) rootsoda, kus metallots lõõdi puusse. Siis 3) viskoda, lühikese varre ja teraga ning 4) pistoda - lähivõitluseks.

Mõõgad Eestis on sirged, kahepoolse teraga ja käepide eraldatud kaitserauaga.

Vibu ehk amb, või püss oli liitvibu, s.t. liidetud tugevuse mõttes mitmest puust, noole ots oli metallist. Väiksemate loomade laskmiseks tarvitati tõmpa nooli, et looma nahka terveks hoida. Pääle loeteldute tarvitati nuiat, harilikult tammepuust.

Kaitserelvust tähtsam oli kilp, kuna soomussärk läks liiga kalliks. Saksamaal maksis rüütli varustus 50 lehma. Ka meieaja kahureile vastavaid kiviheite masinaid ei jõudnud eestlased endile muretseda, kalliduse tõttu.

E h i t i s e d .

Muinaaja ehitisi pole säilinud, vaid võrdleva uurimise kaudu püütakse selgitada muistseid ehitisi. Võrreldakse vanu ehitisi ja ehitiste osade nimetusi. Nii on lätlasilt ja leedulasilt pärit birti - tuba.

mis ehitatud ümmargusist palgest, ühe ruumiga elamu. Esineb ka kahe ruumiga elamuid, kus koda ja birti kõrvuti esinevad. Mõlemal oli ahi, kuna suits juhiti välja uksest. Katus oli tehtud ristlaudadest ja kaetud mätastega soojuse mõttes, lagi aga puudus.

Muinaseesti ajal rehi oli iseehitis, milles parred vilja kuivatamiseks. Parte all pekseti vilja. Elamu ja rehe kokkuhitamine on päris- ja teoorjuse saavutis, mil rahvas kohvenes. Ka peeti hilisemal ajal suuri loomi rehe all, kuna väiksemad elasid ühes inimestega rehetoas. Muinasaeg tundis ka saunu ja aitu. Kuna sel ajal esinesid suured pered 50-70 inimest, mis tekkis sellest, et pojad ühes naistega jäid isa juure. Igal perel oli palju aitu, kuhu üksikud pärispered omaette varanduselt perekonna moodustajad panid oma varanduse.

K ü l a d .

Muinaseesti küla vorm on rida-küla, väljaspool põldusid, jõe, järve või metsa ääres. Küla esineb looduse järelle kas sirges- või mittesirges joones. Küladele on mõju avaldanud ka vöörad, nagu läti-, keskvene mõju setu tänavküladele, milles talud asuvad kahelpool teed. Saaremaal esinevad jälle eritüüpi külad, milles talud korralt hunnikus, n.n. sumbkülad.

T e e d .

Liiklemiseks tarvitati teid, mis olid halvad ja looklesid, otsides kuivemaid ja kõrgemaid ning tasasemaid paiku. Soid ja rabu ületades pandi jalgade alla rajad, sageli tehti ka pakkudest teed üle soode, mis viisid kindlustuspaigusse - l i n n u s t e s s e või paljupai- kadesse, need teed polnud pikad.

Teedel on suur tähtsus majanduselus ja nende suun on väga alalhoidlik. Sidemed Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel on peamiselt olnud kolme teed kaudu. Päätee läks 13. saj. alul liivlaste maalt Salatsi kohalt mööda randa Pärnu kohalt üle Põhja-Eestisse. Hiljem, 18. sajandil, muutus tee suund. Mereäärne tee oli kasutamiseks liiga liivane ja nii läks ta nüüd üle Karksist ja Puhjast läbi. Teine tee läks Viljandi kohalt üle Navesti Paide pääle, kuna kolmas läks Ügalast Tartu kohalt üle Emajõe põhja poole.

Färnu jõest ja Virtsjärvest põhjapoolne osa ja Põhja Tartumaal Torma-Lohuseo olid läbipääsetavaks side-
 meis, nende teede suund on säilinud tänapäevani ja sel-
 les suunas tungisid ka sakslased ja lätlased päale. Neid
 teid mööda käis ka kaubandus. Oli ka teid, mis läksid
 läa suunas Otepääst läbi. Ehkki nad olid Vene sõjateed,
 tarvitati neid kauplemiseks. Teed, olles viletsad, nõudis
 transport suurt kulu. Transportimise abinõudki olid hal-
 vad; oli regi ja vanker. Lähematel käikudel tarvitati pi-
 kendatud aisu. Kuival maal teede olustik oli muidugi pa-
 rem talvel.

+

Tolleaja kultuurilise taseme juures oli eestlase pää-
 elatisallikaks põllutöö. Pidi tuntama juba põlispõllupi-
 damist. Põlispõld on see, mis on alalises kasutamises.
 Alul oli põld ühisomanäus, mis hiljem läks üksiktalude
 valdusse. Arvatavasti oli kahe põllu süstem, kus üks
 põld vilja all, kuna teine puhkas. Põllupidamine oli vä-
 he tootev. Põlluharimine pidi toimuma ühel ajal, samuti
 ka kokkupanek - oli n.n. põllusundus, villi kokku pandud,
 lasti kari põllule. Maksustus oli adramaa järgi, kusjuu-
 res adramaa oli maa, mida hariti ühe rakke ehk adraga.
 Põhja-Eestis normaaltalu 15. sajandil oli 1 adramaa, 17.
 sajandil 1/2 sellest ja hiljem veel väiksem. Adramaa põl-
 nud ühesugune, teda arvati elusa (rakke) või eluta (adra,
 inventaari järele. Hiljem võeti adramaad ka külvi, pinna
 ja 17., ja 18. saj. teopäevade järgi, ja Rootsi ajal revis-
 joni-adramaa järgi. Põhja-Eestis adramaaks peeti maaala,
 kuhu külitati 8 tündrit vilja. Rootsi revisjoni-adramaa ar-
 vati maa kvaliteedi järgi.

Eesti suured asulad tunnistavad põlispõllu kasutamist.
 Põlispõld oli küla lähedal, siis heinamaa ja lõpuks mets,
 kus tehti alemaad. Kindlad teated aletegemise kohta puu-
 duvad. 18. saj. sellest tööst kirjutas Põltsamaa pastor
 Hüpner, et kevade lehis mets maha raiutakse ja järgmise
 aasta aprilli kuuni kuivada lastakse ning siis põletata-
 se, siblitakse tuhki laiale ning seemendatakse. Primitiiv-
 se aletegemise kultuuri juures jäetakse kord tarvitatud
 maa maha ja lastakse uus mets päale kasvada, mis toimus
 10-20 aasta jooksul, siis kasutati mets jälle aletegemi-
 seks ja maad selle järele 3-4 aastat. Esines n.n. peri-
 oodiline aletegemine.

Rahvakoosolek oli koht, kus lahendasid n.n. vanemad

piiriküsimusi. Alemaade kohta tehti korraldus 15-20 aastaks ja säält tekkis sõna arvama. Alemaa toodang, võrreldes põllupõlluga, oli suur - 20-40 seemet. Kuid alemaa harimine nõudis ka palju vaeva. Aletegemisel on tähtis osa kirvel. Et puude mahavõtmist kergendada, löödi neile haavu või võeti osa koort ära, mis päale puu hakkas mädanema ja mahavõtmist kergendas. Tuha siblimiseks tarvitati nn. hanejalga. Viljasordest olid tarvitusel rukis, oder, kaer ja arvatavasti ka nisu. Kiutaimedena eksisteerisid lina ja kanep. Väli panti kuhelaisse või rükukudesse, kuivatati rehes. Peksmiseks tarvitati varda, tuulamiseks sarda ja jahvatamiseks käsikivi.

Põllurammutamise nõudis karjakasvatmist. Karjasaadused rahuldasid ainult oma tarbeid. Läti Hindreku kroonika järgi olnud karjad päris suured, aga saadusi väljaveoks ei jatkunud. Karjal olid kasutada ühis-karjamaad ja ühisheinamaad. Alul arvati heinamaid, vikati, hiljem kuhjade ja koormate järele. Pääs.t. põllutöö kõrval pidasid vanad eestlased ka jahti. Arvatavasti mets, mis küla ligidal, kuulus külakonna metsastamisele, kuna suuremad metsad kuulusid mitmele külale. Häid saagikohti kaitseti.

Jahi kõrval mängis ka kalastamine suurt osa. Kalastamine oli tulutoov säält, kus suuremad veekogud. Rand kuulus ühele kihelkonnale, kusjuures ka teised kihelkonnad samas veekogus võisid kalastada, aga kaugemal rannast. Tuluallikana esines ka mesilastepidamine, kuna mesi andis kauplemisprodukti ja katoliku ajal tarvitati rituaalselt toiminguis vaha. Eriti oli mesilastepidamine arenenud liivlaste juures. Tegeleti ka käsitööga, millest tähtsaim oli sepaamet. Sepp oli ühtlasi ka põllumees ja talle kuulus sageli suurem maaükk külas.

Tähtsat osa pidi mängima kaubandus, sest meist mõõdusid tähtsad kaubateod, mis sidusid -Lääne-Euroopat Ida-Euroopaga. Tähtsad olid veeteed. Tee, mis viis Ilmjärvest Volgani ja mööda Väina jõge Dneprini.

Eestalsed on kaubelnud Rootsis - Birkas ja Sigduunas, Ojamaal - Vispis, Novgorodis ja vanas Laadoga linnas Aldegeborgis. Eestlasil olid soodsad kauplemispaigad lahtede näol, nagu Tallinna, Haapsalu, Matsalu ja Pärnu lahed, päale nende veel Saaremaa. Olid

kaubandus-rahuajad, mil kaupmehed võisid liikuda neis paigus; Linnu ja aleveid polnud, aga olid maal oma kindlad kohad, kus kaubeldi teatud ajal. Eriti arenes kaubandus just kirikupühade ajal (Kirchenmesse) kui rahvas tuli kokku. Tähtsamad kauplemisesemed olid vili, nahad, mesi ja vaha. Karusnahad olid väljaveos esikohal, kuid ekspordis ei puudunud ka sõjasaak. Olles sõjad sellal saagisõjad, siis tegid eestlased sõjaretki oma lõunapoolseile naabfeile, Ranniku elanikud tegid saagisõdu merel, kuna saarlased käisid Vispri rannal, tolleaegses Taanis. Sisseveo artikliks oli metall, ümbertöötatult või lihtsalt ja ehteasjadki, mis oma maitse järele ümber töötati. Hädavajalise ainenä toodi soola. Tunti ka juba kalevi sorte - Vismari (jame kalev), mida käidi ostmas Ojamaal.

12. sajandi lõpul oli tugevasti arenenud ida- ja läänevaheline kaubandus. Keskpunktiks oli Ojamaa ja sellel Vispi linn. Vispi tähtsus tugenes sakslasile, kes sinna elama asunud, moodustades saksa ühiskaupmeeskonna, kuna meie maalt leitud Araabia, Bütsantsi, Anglosaksi ja Saksa rahasiid, peab oletama eestlaste suurt läbikäimist kaugema maailmaga. Arvatavasti eesti laevatüüp oli Skandinaavia omaga sarnane.

ÜHISKONDLIK KORD.

=====

Ühiskondliku korra algrakuks on perekond, mis koosneb isast, emast ja lastest. Järgmisena esineb suurperekond, kus naitunud pojad elavad ühes vanematega, moodustades ühtlasi ka suur talu. Neid tuleb ette Soomes, Lätis, Eestis. Suurperekond ei saa kokku jääda, poeg, naitudes, lahkub isast, asudes isa talu lähedusse, uude talu, kuna teised kasutusala, nagu karja- ja heinamaad jäid ühiseks kasutuseks, nii moodustusidki külad.

Naisi saadi ostu ja röövimise teel. Külakond oli ühik, ühiste kasutusala, koosolekute ja külavanematega. Suurem administratiivkoondis oli kihelkond ja suurim maakond. Külavanemal lasus ohvitöid ja juhtimine sõja ning rahu ajal, päale selle on nad kohtumõistjad, sõja ja rahu otsustajad.

Igal kihelkonnal oli vähemalt üks linnus. Kihelkonnas oli ka maksustus, mis toimus adramaa järgi. Kihelkond vastutas ühisel alusel oma pääle pandud kohustiste üle. Andis sõja ajal mehõ pandiks ja maksis makse. Maakond koosnes 2-3 kihekomnast. Suuremad maakonnad Eestis olid Ugala - ulatudes Emajõeni, Sakala, - Navesti jõeni, Läänemere, Harju, Revali, Järva, Viru ja insolaarse maana Saaremaa. Soiseil mail esines rida väikseid maakondi. Võrdlemisi tühi oli Alutaguse, Kihnu ja Hiiu saared.

KAUBANDUSLIKUD SIDEMED NAABRITEGA.

=====

Vanimad kaubanduslikud kohad on Läänemere ümbruses: *Reric* ja Jütis Sleswig. Viimast kaudu läksid transiitkaubad läände. Seda teed kasutasid perslased, kõige enam friisid, kes Läänemere piirkonda ilmusid 9. sajand.

Samal ajal tähtsat osa etendavad Venes skandinaavslased, kus vikingite kolooniaks on Novgorodi linnriik ja palju väiksemaid keskusi. Skandinaavia rootslased, kes siin kaubitsesid, olid rootsi talupojad Fahrmannid, kellel kodus 2-3 talu. Tähtsaim Rootsi kaubanduskeskus on Birka Määlari järve saarel, millel suurim tähtsus Läänemere kaubanduses. Birka nimelisi kohti esineb küll mitmel pool Soomes ja Eestis - üks neist Noarootsis. Birkal, kui kaubanduse kogukonnal, oli omavalitsus, mille eesotsas prefekt. Birka esines kogukonnana kuningriigis, kus omavalitsuslikuks organiks oli rahvakoosolek - D i n g. Birka oma valitsuslikku korda on järel aimanud päämiselt Novgorod, nagu tõendab Rootsi uurija Hendrik Tseik. Nii vastas Birka Dingile Novgorodis v e t š e ja prefektile p o s s a d n i k .

Birka ajalooline tähtsus kaob järsku 11. sajandi alul. Eksisteerib nüüd Siktuna kuni 12. sajandini, mil ta hävitasid soomesugurahvad a. 1187.

Nüüd saab silmapaistvaks Ojamaa, mis kogu ulatuses kauples, ja säälnu linn Vispi saab esikohale. Selles aitasid kaasa sakslased. 1150-1250. a. väidetakse Saksa rand germani kultuurile. Asutati Lübeck, mis saab kaubanduslikuks tsentrumiks. 13. saj. alultekivad Läänemere rannal linna, mis saavad Lübecki õiguse, nagu Strassburg, Stettin jne. Lübeck ise astub Ojamaaga läbikäimisse.

Kehtima hakkavad linnaõigused, mis tulid Ojamaalt.

Linnaõigused sisaldasid neid punkte, mis aitasid kujundada omavalitsuslikku korda, *olles* peamiselt Lübecki ja Riia õigus, Riia õigust, mis saadi piiskop Albertilt õeldakse olevat Ojamaa sakslaste oma.

Rootslaste kõrvale Läänemere randa tulevad 13. saj. sakslased a. l. 1150. Samal ajal soodustab Heinrich Lõvi kaubanduslike sidemete tihenemist Ojamaaga. Tekib vastastikune kaubavahetus Lübecki ja Vispi vahel. Lübeck ise ajab koloniseerimispoliitikat. Ja needki kaupmehed, kes 13. saj. tulid Riiga ja Tallinna, tulid Saksast - Westfahlenist.

Aegamisi hakkab Lübeckis kehtima läänesaksa kaubanduslikud tavad. Saksa kolonisatsioon arenedes, milles tähtsat osa mängisid talupojad, tekivad Preisid päale Preisid võitu linnad: Danzig ja Königsberg. Neiski maksub Lübecki linnaõigus. Lübeck, olles tähtsal majandus-geograafilisel alal - Kaubatee - hankis enesele tähtsa kohatiste keskel, Lübecki, kui laokoha, kaudu lähevad kaubad Reinimaille, Flandriasse ja Belgiasse. Kaubad, mis Lübeckis maha laaditi, olid harilikult kallid, nagu vaha, mesi, nahad, Harilikud ja rasked kaubad läksid üle Taani väina. Lübeck mängis tähtsat osa poliitikas ja sai teatud privileege ja kaubanduslike soodustusi. Minnes aastal 1206 Saksa keisrite kätte, sai ta vabalinna õigused. Vahepeäl pidi aga Lübeck alluma Valdemar II-le, a. a. 1223, langes aga Valdemar oma vasallile vangi, mis Lübeckile tõi vabaduse tagasi.

H a n s a .

Hansa pole olnud sõjaliseks merevõimuks, vaid kaubanduslik võim. Ta tehtis lahendada kaubanduslike tülisid rahulikult teel ja taile oli tähtis kaubanduslike sidemete levitamine.

Lääne-Euroopa jagatakse kahte ossa:

- 1) Atlandimere maiks ja
- 2) Vahemere maiku.

Selle jaotuse piiriks on Karpaatid ja Püreneid. Nende kaho ala kliima on erinev. Atlandi poolik alates Hispaaniast, ulatub Soomeni. Majanduslik kultuur areneb Atlandi pooliku lääneosas kiiremini. Piiriks on Atlandi lääne ja ida pooliku vahel Elbe jõgi. Atlandi lääne poolt mõjutab Rooma riik, missugune mõju edasi niriises Galliassa, Hollandisse, inglismaale ja Lääne-Sak-

samaale. Liiklemine Atlandipooliku rannikul on perpen-
tikulaarne, mitte horisontaalne.

1) Maad, mis asusid Biskaja lahe ääres, s.o. Prants
sus-, Lääne-Inglis- ja Iirimaa,

2) Põhjamere grupp - Põhja-Saksa rand, osalt Inglise
Idarand ja Shotirand, Taani ja osalt Norra.

3) Läänemere piirkonnad: Saksa, Ida-Baltikum, Soome
ja Rootsi.

Loetletud gruppide vahel tekkis liiklemine idast
läände, mis arenes Hansa mõjul ja horisontaalselt. 15.
sajandil tekib veel side Hispaaniaga.

Kuna Atlandipooliku lääneosa (kuni Elbe jõeni) alis-
tub Rooma kultuurile varem, siis tekib sääl ka varem
tööndus. Tekib ^{ka} tööstus, mis 1. sajandil p.Kr.s.
areneb välja Flandrias, *Mairil* ja Reinil areneb me-
tallitööndus. Flandria sai villa kogu Inglismaalt. 14.
ja 15. saj. areneb Inglismaal endas kalevitööndus, kuna
nähti, et kasu tooresainete tootmisel on väike. Metall-
tööndused tekivad ka Hispaanias ja Rootsis.

Hakkab arenema ka Euroopa Idapoolik. Läänepoolik
saadab vajalisi kaupu itta, nende hulgas on kalevikau-
bad ja metallisaadused, milledele seltsivad Hispaania
ja Prantsuse veinid, šool ja vürtsid. Et neid kau-
pu suuta osta, andis Atlantise Idapoolik vastu päämi-
selt tooreskaupa, nagu karusnahku, vaha ja mett. Kato-
liku kultuse enam arenedes saadi paremini turustada ka-
la, (paastu aeg). Kalade hulgas tähtsam oli k e p i ka-
la Norrast ja heeringas Taanist, ka Soome heeringas, mi-
da püüti Rootsi lõuna lahest. Rahvastiku tihenedes ja
tööstuse arenedes väljas läänepoolik ka vilja, mida
saadi Preisist ja Poolast, ka puumaterjali, eriti hin-
nalist laevade ehitamiseks, saadi ida poolt. Idapoolik
oli nagu kolooniaks, Praegu Läänepooliku kaubanduslik
keskus on La Manshe ääres, Rahvastik, mis Kristuse ajal
oli tihe Vahemere poolikul, on nüüd tihedam Atlandi,
Läänepoolikul.

11. sajandil eraldusid linnakogud maakogudest ja
Lääne-Saksamaal kujunevad linnad, millest 12. sajandil
tähtsam Köln ja Ida-Saksamaal Osterlingid. Kölnil olid
a. 1157 Londoni Sturud, milleks oli tarvis tururahu
ja kontorite luba ning kindlustust. Keskajal, mil puu-
dusid sillutatud teed, eelistati liiklemiseks talvet.
Kaupmehed, röövlite pärast, pidid oskama kasutada rel-

vu ja rändma koos. Nii tekkisid ka rändavate kaupmeeste soltsid, milliseid nimetatakse 12-13. saj. h a n s a -ks (gooti keeli täh. isikute kogu võrrail), 13. sajandi saksa kaupmehed olid hakanud teatud suunalel liikuma ja 12. saj. II poolel olid nad idas tunginud Läänemere - Ojamaale, kus Vispiis tekkis tugev saksa kogukond, kuna pääsuunaks oli Ojamaa, siis üks haru viis Pootsi, teine Novgorodi ja kolmas edasi Väinale, ida kaubateed osutuvad vanimaiks Vene-Saksa kaubateist.

Tähtsaim tee, mis Venemaad läbistas 9. sajandil, oli tee vikingite juurest kreeklaste juure, mida kasutasid vikingid ja kaupmehed, s.o. Läänemeri - Soome laht - Naeva jõgi - Laadoga järv, kuhu suubub Volhovi jõgi, mille kaudu saadi Ilmjärvele ja Lvati jõele, kust edasi tuli laevu tassida Väina jõeni, millest pääseti Dneprini ja edalt Konstantinopoli. Selle tee ääres olid peatuskohad, mis olid tähtsamateks Venemaa kaubandusliikudeks keskusteks, n. on: Novgorod, lõuna pool Smolensk ja Kiiev.

Teine tähtsam Venemaad läbistav tee oli Volga kaudu Mustale merele, kus toimus kauplemine araablastega. Saggeli toimetas Volga ääres elav kaubitseja rahvas volgarlased araabia kaupa edasi. Mõnikord tulid ka araablased ise Põhjamere maadele oma rohkearvuliste kaupadega. Sama teed kaudu tulid ka Araabia rahad, missuguseid leiavad meil Kohtla kaevandusest ja eriti palju ette tuleb Ojamaal.

Kolmas tee oli Väina jõe kaudu Dneprile. Hiljem läks Väina jõelt tee Smolenskiist otsa Moskva, kuna 16. sajandi Hansa vaibumisel käidi Breslau ja Leedu Moskvasse.

Need kauged kaubateed tegid tarvilikuks äärmiselt otsitud kaubad - karusnahad.

Ida kaubanduses on Novgorod tähtsaim kaubapunkt, kuna väiksem tähtsus langeb Kiievile, Pihkvale ja Smolenski-le. Novgorodis oli Novgorod ise ja Novgorodi võõrad, kellega võõrad kaubanda ei võinud, vaid pidid oma kaubad müüma Novgorodile, kes nad edasi müüis. Novgorodi abilinnuks olid siis Pihkva, mida Novgorodi nooremaks vennaks nimetatakse ja läänes pääle Pihkva veel Irboska, lõunas Velikije Luki ja Staraja Russa. Neist linnust voolas kaup Novgorodi.

11. kuni 13. sajandini on Novgorodi all majanduslikes huves laiad alad. Valgest Merest Jõmereni ja Uuralini.

Sääl elasid kõik Soomesugu rahvad, kuid ka norralased püüdsid tungida sellele alale, kuna nad tundsid teed läbi Valgomerre Jämerele. Tekkis sakslaste ja norralaste vahel konkurents, kus osinesed püüdsid viimaseid häikoteerida.

Novgorodi kaupmeeskond, olles organiseeritud, koon-

püha Johannese kiriku ümber. Neil olid oma vanemad ja kaubanduslik kohus. 12.-13. sajandini oli Novgorodis ka kauge kaupmeeskond, kes käis Läänemerele ja Ojamaal. See oli koondunud püha Roede kiriku juure. Hiljem läheb kauge kaubandus Hansa kätte. Eriti aitas tõsta ida ja lääne vahelist kaubandust - Lõuna-Rootsi rand - Skoone, kust saadi heeringaid, mida lääne ja ida Euroopa vajab. Skoone rannal hakkasid liikuma 1200. a. paigu hollandlased, kes tarvitasid teed läbi Taani väinade. Heeringapüügi ajal augustis ja septembris tuli randa palju laevu, mis täidetud kaupadega, ja moodustasid Skoone messi. Heeringate püüdjad oli Taani kalurid, olid oma tehased, kus heeringad sisse tohti ja turustati. Kui kokkutulnud laevule polnud küllalt heeringaid enda, said nad muu kauba laadungi ja läksid itta. Tähtis maa kauba ringlemises oli Flandria La Manche ääres - praegune Belgia. Siin lõppesid teed mis tulid Reinilt ja Prantsusmaalt. Siit leiti edasiminekuks vajalisi kaupu, millest tähtsam mitut sorti kalov. Flandria võttis vastu laevu Saksast, Kölnist, Põhja- ja Oosterlingi linnade laevu. Flandria kaubanduslik keskus Brügge ei asetsenud otse mere ääres, vaid ta saamiseks oli Sviini sadam, kuhu tulid Hispaania ja Prantsuse veinid, Venetsia galeerid ja inglise villad.

A. 1281 said Reini linnad, kes liidu moodustasid, suuri privileege, kuna Saksamaal sellal oli keisrite aeg.

Hiljem on Hansa Vene kaubanduse väliskontoriteks

Brügge ja London. Saksamaal tähtsam linn oli Köln, en-
tekivad uued linnad, nagu Lübeck a. 1261. A. 1287 on
Kölni gilde saal Londonis, mis hiljem muutub kõigi
Saksa linnade kontoriks. Varsti tekib Hansa kontorite
Novgorodi, Lübecki, Brügge ja Londoni kõrvale Norra
linn Bergen, kuna Norra andis kaubandusliku artikli-
ha kepikala ja vajab Hansa kaudu vilja. 14. saj. alul
on võõraste kaupmeeste vastu reaktsioon. Privileege
tõmmatakse tagasi, mis mõjutab Hansat ja Itaaliat.

Saksa linnade mõju tõusob aga kõikjal. 13. sajandil
oli Põhja-Saksa linnade etteotsa kerkinud Lübeck. Samal
ajal tekkisid ka Reini ja Saksi linnade krupid, kelle
huvi seisis kaubandusliiklemises ja turgude kaitsmises.
14. saj. 1. poolal areneb olukord nii, et linnade liit,
eesotsas Lübeckiga ei saa tekkida, kuna Lübeck satub
Taani mõju alla a. 1307., Erik III ajal, kust vabaneb
a. 1319. Linnade liidu vajadus tekib uuesti 14. sajan-
di keskel, mil kujunebki Saksa Hansa linnade liit. Sel-
lele mõjusid kaasa Brügge kontori asjad a. 1356. Saks-
lased, kes Brügge kontoris kauplesid, läksid tülli ja
selle lahendamise anti Saksa linnade kätte. 1358. a. tar-
vitatakse ka esimest korda ütelist "Städte der deutschen
Hansa". Flandria valitseja püüdis Brügge kontorile pan-
na suuri makse, millepärast ka kontor Dorptotti üle
tuuakse. Selletõttu ähvardab ka Brügge kaubateest
kõrvale jääda. Saksa Hansa linnade väljakujunemisele
on kaasa aidanud sõjad, mida Hansa pidas Taaniga. Kuna
Taanil olid juba kaubateed läbi väinade, püüdis ta enda
kätte ka lääne ja ida kaubandust. Valdemar 2. ja Erik
3. ajal püüdis Taani ammutada enesele ka maa kaubateid.
Schleswig Holsteini, Lübecki ja Hamburgi omi. A. 1360
võtab Valdemar 4. tagasi Skoono maakonna, mis aastal
1335 oli läinud Rootsi kätte Taanis olevate tülide pä-
rast. Aasta hiljem on ka Vispi Taani mõju all. Kuna
Hansat ähvardab Taani võim merel, kogub ta aastal 1362
laevastiku, mida juhtis Lübecki linnarüürik Wittendorp.
Tekkinud sõja võidab Taani, mis pärast Wittendorfi tau-
niti surma. 1367. a. oli Kölni konföderatsioon Taani
surve mõjul, millest võttis osa Rootsi kuningas Meklen-
burgi Albrecht ja toetas seda. 1368. a. algab uuesti sõ-
da. Ühel pool Saksa linnad, Hansa ja Rootsi, teisel pool
Taanid. Hansa saab enesele

Skoone sadamalinna Hälisingborgi, Kopenhageni ja Taani sadamad, A. 1370, tehakse Straasundis rahu, mis määrab Skoone sissetulekud Hansale ja vstab õiguse Taani kuningaid valida Hansa nõusolekuta. A. 1356-1370 tekkiski Saksa Hansa linnade liit. See polnud kaupmeeskond, vaid linnad kui üldine kogu. Liidul polnud kindlat korraldust ega konstitutsiooni. Ta tegeles kaubanduslike tehingute lahendamise ja turgude kindlustamisega. Et linnade liit oli parlamentlik kogu, siis olid ka Hansa päevad, kuhu linnade esindajad tulid kokku oma huvide kaitseks. Olid üld- ja Hansa rühmade päevad, nt: Vendi linnade rühm tuli kokku ainult oma huvide kaitseks. Sinna kuulusid Lübeck, Hamburg, Bremen ja Lühneburg.

Vendi rühm ajas ka ida kaubanduse asju. Sel ajal asus ka slaavi hõim Vendid. Hansa päevad ei tulnud kokku reeglipäraselt, vaid tarviduse järele kas kaks korda aastas või mõne aasta pärast. Kuna linnaliidus tähtsat osa mängis Lübeck, siis takistas sageli kokkutulemist see, et Lübeckis olid rahutused või oli ta võõra mõju all. Üldhansa päevad tulid kokku juhul, kui kogu Hansat huvitas mingi asi. Oli asjade lahendamine kiire, siis tegi seda Lübeck üksi. Nii oli linnadeliidus tähtsaim grupp Vendi oma poliitilise asendi ja juhtiva linna Lübecki tõttu. Vendi linnadepäev arutas palju seisukohti. Kuna Lübeck oli tegelik asjaajaja linnadeliidus, sünnitas see palju rahulolematusi.

Meid ja Saksemaad huvitas põhimõtteliselt transiitkaubandus. Pääle selle sisse- ja väljavedu. Meile veeti oli välja veetud mett, javaha jne.

Jälgides Hansa Vene kaubandust lalgusest pääle, siis oli selle juhtinud kaupmeeskonna käes, mille keskus Vispi, mis omakorda Saksa ühiskaupmeeskonna käes oli. Siin pole tegemist linnadega, vaid kaupmeeskonna Hansaga, millega kauplevad London, Osterlingid ja Ida-Saksa linnad. Norraga kaupleb esijoones Bremen, kuna Rootsi ja Taaniha kaupleb Lübeck ja Hamburg. Grupp, kus varem oli kaupmeeste hansa, kaupleb nüüd linnade hanaga. Gruppid, kes kauplesid teatud linnadega, nimetati selle linna sõitjateks, millega nad kauplesid, nii olid Tallinna, Skoone, Riia jne. sõitjad. Sakslastel oli neli

tähtsat kauba transportlinna: 1. Novgorod, Bergen, London ja Brügge. Kinnised kaubakontorid olid Novgorodis, Bergenis ja Brügges. Kõige kinnisem oli Novgorodis. Saksa kaupmehed elasid kontorites, Brügges või siid nad ka elada linnas. Elamine oleneb kohalikkudest inimestest, Brügges oli katoliiklasi, aga nende kultuur oli sakslastega ühesugune. Venemaal oli hoopis võõras maailm, olid suured vaadete lahkkelid, mis töid tülisid. Nende vältimiseks ja kauplemise kindlustamiseks sõlmiti kaubalepingud. Kontori valitsemiseks kontori eesotsas oli kontori vanamees, ta kõrval nõukogu kolleegium, asjaajaja ja sekretär olid vaimulikud. 12. ja 13. saj. harilik nähe on rändav kaupmees, mis kestab 16. sajandini. Siis võib kaupmees enese asemele saata esindaja, kelleks harilikult osutus sell, kellel omal puudus kapitaal. Esindaja on pere-mehe huvides väljas. Kui sell, tulles kuhugi linna, peatus siin kauem ja naitus, sai ta liigriks. Hiljem võis kaupmehe esindajaks võõras linnas olla ka võõra linna kaupmees. Kaup sel ajal oli vahetuskaup, raha sel ajal oli vähe ja teda ^{siis vahetati}, kuna vahetus oli tulutoovam. Kaupmehe kasu oleneb turuhindadest, sest spekulatsioonist sel ajal ei tuntud. Kaupmees, kes angro kauples, võis kaubelda ka vähemat viisi, nt: küünraga. Hansa ei tunne ka spetsialiseerumist, vaid kaupleb väga mitmekesise kaubaga. Kõigi selle vastu oli aga keelatud kaubelda suure kapitaliga, nt: iifas ei lubatud kaubelda suurema kapitaliga kui 1000 rublaga, sellega taheti vältida liiga suurt kasu. Sõiduaeg määrati kindlaks selleks, et valvata, kes kaupmestest sõidust osa võtab. Hansa kaubandus oli monopolitslik hansalaste kasuks. Kauplemise juures tähtsat osa mängisid ka laevnikud. Laevnikel pidi olema oma kapitaal, nad pidid oskama juhtida laeva ja kasutada telvu. Hiljem võetakse kaubavooride kaitseks palksõdurid ja rahuhoiu laevu, kuna sadamasse juhtisid lootsid. Kaubanduspolitiika püüdis turult teisi välja suruda, kuid need väljatõrjutud hakkasid teisi kaubateid otsima. Nagu seda näeme Hansa Vene kauban-

duses. Kaubandusõiguses on kaks tähtsat osa: 1. laokoha ja 2. võrastekoha õigus. Esimene, et tagamaa kaup peab laokohta tulema, kuna tagamaad ise kaubelda ei tohtinud, nt: Tallinna oli transiitkaubandusele soola laokohaks. Teine tähendab seda, et võrastega ei tohtinud kaubelda. Kaubanduse arengu seisukohalt tähtis sündmus oli, et sakslased hakkasid 13-dal sajandil Läänemere maid vallutama, liivlasi 1208. a., siis algas suur sõda eestlastega, mis lõppes a. 1237. Saaremaa vallutamine ühes arvatud.

Starteegiliselt maa osutus liiga kitsapiiriliseks, ja ühtlasi puudus ka ka eestlasil raudrüütlite vägi. Maa vallutatud, kaotas rahvas vabaduse, millega ühes käis ka kultuuriline kaotus. 13. saj. 2. poolel võitleb Saksa Väinajõe äärsete elanikkudega. Nii kulus 13. sajandi 2. pool liivlaste ja kurelaste vallutamiseks.

KAUBANDUS VENEMAAGA.

=====

Venelased käisid juba 12. sajandil Ojamaal ja Lübeckis, tekitades aktiivset kaubanduslikku liiklemist Läänemeres. Kuna venelased ei liiklenud Saksamaal, siis 12 saj. keskel sakslased hakkavad ise huvi tundma venelaste vastu ja liiklevad sääli, saades omale ka vastava asutise Venemaal, püha Peetri kontori näol, a. 1184. Alul sakslased liiklesid ühes ojamaalastega, kelle kontor juba varem oli Novgorodis. Hiljem suruvad sakslased ojamaalased välja ja 12. saj. lõpul saavad jämeda otsa oma kätte. Keskaegse Hansa Vene kaubanduses tähtsaks allikmaterjaliks on kauba põhilepingud ja põhimäärused s k r a, Novgorodi kontori kohta. Põhimäärustikud on Saksa omad, millega reguleeriti kontori valitsemist, põhilepingud on sõlmitud kahelt poolt - Hansa ja Venega. Põhimääruste ja lepingute sisud langevad osaliselt kokku. Kaubandus-põhilepinguis pidi silmas pidama hansalaste õigusi Novgorodi kontoris, kuna lääneilm läks tublisti lahku ida omast, nii raasiliselt, kultuuriliselt ja usuliselt. Tolleaja maailmavaates mängis suurt osa usk, ja kuna läänes valitses rooma katoliku, idas kreeka katoliku usk, siis kumbki vastastikku pidas teist paganaks. Kaubandus-põhilepingud on kolm:

I. a. 1189 -- mis kinnitatud Novgorodi vürstilt Svjatoslavilt a. 1201. Lepingu sisus on kaks pääjoont: 1. kaubanduse reguleerimine - vaha tee - mis sisaldab punkte kauplevate isikute ja kauba kaitseks, 2. õiguslik kaitse, mis läbi instantse ja õigusi. Esimese lepingu tekkimist põhjustas see, et novgorodlased tahtsid vahenditult astuda ühendusse Novgorodi tagamaadega, mis läbi tülid ja selle järelalusena toimuski leping. See leping närgib, et venelased võisid kauplemises minna Ojamaale ja Lübecki. Kaubateeks oli veeteed, mis läks Soome lahe-Neeva jõe-Ladooga järve-Volhovi jõe kaudu. Hilisemaid kaubalepinguis pole enam juttu liiklemisest Lübeckini. Esimene kaubaleping seega reguleeris siis venelaste ja sakslaste vahelisi kaubatülide ja sisaldasid määrusi tsiviil ja kriminaaltülide lahendamises. Teine põhileping, mis sõlmitud a. 1259 Novgorodinvürsti Aleksander Nevski poolt. Sellest lepingust selgub, et Tallinna oli kujunenud sel ajal transiitkaubanduses sissesõidu sadamaks. Kaupmehed, kes sõitsid Tallinna, nimetati revaler wahrer. Tallinna kujunes kaupade ümberlaadimise kohaks, ja transiidist sai Tallinna omale kaubanduspoliitilise tähtsuse. Oli Novgorodi kontor kaupu täis, siis Tallinnast sinna enam kaupu edasi ei saadetud ega toodud ka Tallinna enam kaupu juure. Nii reguleeris Novgorodi kontor ka Tallinna transiiti. Keskaegne transpord oli vaevarikas, kuid tulukas, ja sellepärast oli tähtis teda kasutada. Hansalaste poliitika seisis just transpordi oma käes hoidmises laevanduses, ja venelaste eemaldamises sellest.

14. ja 15. sajandil evib eesti linn Tartu tähtsuse kaubanduses, kui linn, mis lähedane Novgorodile ja Pihkvale. Kontori asjad tahtsid kiiret lahendamist, ja Vispi, olles kaugel, võttis Tartu osa ülesandeid kontori reguleerimises enesele.

Kolmandas Põhilepingus on tegemist Vene-Saksa projektiga, mis kinnitatud 1268. a. (Saksa projekt) ja 1269. a. (Vene projekt) ja nimetatakse ühiselt 1268.

ja 1269. a. lepinguks.

Kolmandas kaubapõhilepingus mainitakse esmakordselt ka maateid. Sellesse lepingusse tuleb ka uus faktor - Liivimaa Ordu.

A. 1268 - 70. oli Liivi Ordul vahekorid Pihkvaga, Ordumeister Otto Lutterberg pööras aseordumeistri Konrad von Mandeli poole ettepanekuga, et lakkaks kaubanduslik läbikäimine Novgorodiga ja üldse Venemaaga. Sõlmitagu maarahu Pihkva, Novgorodi ja Liivimaa vahel. Kaubandusliku sulu loomiseks Venemaaga oli Liivimaa juba varemgi pööranud kaupmeeskonna poole, Lutterbergi retk Pihkvale ei õnnestunud, kuna Novgorod Pihkvale appi tuli. Rahu läbirääkimistes lepiti kokku, et sõja puhul Pihkvaga pidi kaubandus kestma, lakkama aga juhul kui Pihkva vastu sõdib kogu kristlus. Saksa projekt oli valmis juba a. 1268, Vene oma aasta hiljem, aga kokkulepet nii kergesti ei saavutatud, kuna Vene vürst Jaroslav püüdis sakslaste kaubandust Venemaal takistada. Selle vastu nõudis aga Tatari kaan, et sakslastel oleks vaba tee Novgorodiga kauplemiseks, ja kuna Venemaa sellel ajal tatari iket kandis, pidi ta alistuma.

Saksa-Vene kaubanduses tuleks märkida kolme perioodi:

I periood a. 1189-1269, mil Saksa-Vene kaubandust juhib ühis saksa kaupmeeskond, mille keskus Vispi. See on ka põhilepingute sõlmimisaeg.

II periood a. 1269-1292, mil Saksa-Vene kaubandust juhivad linnad, eesotsas Lübecki, Vispi ja Riiaga. 1292. a. projektile ongi alla kirjutatud Lübeck ja Vispi. 13. saj. kiskus Lübeck kaubanduse juhtimises jämeda otsa enda kätte ja a. 1361 vallutas Taani kuningas Valdemar 4. Ojamaa ühes Vispiga.

III periood a. 1362-1492, mil hakkavad Saksa-Vene kaubanduses eksisteerima Liivimaa linnad. 1392. a. mil toimus Niiburi rahu, mille sõlmis Lübecki linna nõunik Niibur, saavadki Liivimaa linnad Novgorodi kontoris eesõigustatud seisukoha, mis kestab kuni 1492. a., mil Ivan 3. sulus Novgorodi kontori. Juba a. 1277 oli vahekorid Saksa ja Vene vahel läinud teravaks ja sakslased panevad Vene vastu kentina kaubandussulu, mis

kestis a. 1277-1277. Kauplemine venelastega keelati Hansa ja Liivimaa linnadel. Venelastele ei tohtud kaupu müüa, kes keelust üle astus, võis kaotada kava randuse, au ja elu. Kaubandus keelati isegi Väinajõe liinil, sest seda kaudu oleks kaup võinud sattuda kas Novgorodi või Pihkva. Absoluutne kaubandussulg on juhul, kui kõigil teil on keelatud kauplemine, osaline siis, kui võidi kaubelda ühe linnaga ja teisega mitte nagu nt: oli kaubandus keelatud Novgorodiga, samal ajal aga Pihkvaga kauplemises keeldu ei tehtud. Vaatamata rasketele karistustele ei peetud kaubandussulgudest kinni, vaid üksikud linnade grupid ja maad püüdsid kaubandussulge just enda kasuks tarvitada, nii püüdsid Vendi linnade grupp ja Liivimaa linnad sulust hoolimata kaubelda Venemaaga. Eriti rikkusid Sulgu Tallinna ja Narva. Tallinna, kuuludes Hansa linnade gruppi, rikkus sellega ka üldist määrust, kuna Narva, Hansasse kuulumata, võis Venemaaga kaubelda. Tallinna aga toimetas kaubad Viiburi, mõnikord ka Narva, kust need siis edasi Venesse saadeti. Hansal oli küllalt tüli ja sekeldusi nii Viiburi ja Narvaga, aga takistusi ta kummalegi teha ei saanud, kuna neist kumbki Hansasse ei kuulunud. Liivimaa linnad tahtsid koguni, et laokoht toodaks Venest Liivimaale. 1385. a. oli suur väen, mis kestis Nii-buri rahuni, ja mil venelastele tehti kaubandussulg. Sel ajal oli aga Tallinnal ja Tartul kauplemine lubatud. A. 1416-1480, mil Venemaal Novgorodi kontor suluti, teostus ka laokoha ületoomine Liivimaale. 13. sajandi lõpul oli kaubandus Läänemeresel takistatud. A. 1280 Lübeck liitub Vispiga Saksa kaubanduse kaitseks Drave jõel. Sellega ühinevad ka Liivimaa linnad, Riia a. 1282, Tallinna a. 1283, kuna Tartu arvatavasti liitus enne Tallinnat. 13. sajandi lõpul sai Lübeck suure võidu Vispi üle ja a. 1293/5 Vendi, Saksi, Westvahl ja Reini linnad otsustasid, et kaupmeeskonna kassa peab olema Lübeckis, mitte Vispis ja a. 1298 võeti vastu otsus, et pitsat pidi olema kõigil linnadel. Lübecki võitu Vispi üle tunnistasid kõik Liivimaa linnad, peale Riia, kuna Riial aga a. 1297 oli raske kodusõda ja tarvitades Lübecki abi, pidi Riiagi tunnistama Lü-

becki võitu Vispi üle. A. 1307-1319 oli Lübeck Taa- ni kuninga Eerik 7. all, millestõttu ta oli sunnitud tagasi tõmbuma kaubandust juhtivalt kohalt, Vabanenud, suudab ta end jälle maksma panna.

A. 1315-25 moodustatakse 3. s k r a, millega piiritakse Hansa Vene kaubandust monopoliseerida hansalaste kasuks ja tehakse kitsendusi võõrastele kaupmeestele. Juba 14. sajandi 1. poolel Hansa Vene kaubanduses mängisid tähtsat osa Liivimaa linnad. Eriti tähtsaks saavad nad a. 1361, mil Hansal oli sõda ja Liivimaa linnad Novgorodi ja Brügge kontoris võitsid endale ühe kolmandiku valitsemise korda. Kaubanduse enam arenedes tulevad veeteede kõrvale ka maateed, milliseid esimest korda mainiti 1369. a. põhilepingus. Pärast sogaseid aegu kinnitas Novgorodi vürst kauba maateed, millestõuks läks Soomelahe äärt mööda läbi vadjalaste maa ja Peterburi Volhovi jõe suudmeni, ning lõuna poolt teine üle Luuga jõe Novgorodi. 14. saj. segab kaubandust Ordu, kes sellest ka huvitatud, ja 14. saj. 2. poolel on kaubandus sõdadega takistatud. 1385. a. algavad uued kaubandussulud, mis kestavad Niiburi rahuhi, mis alul sõlmiti Irboskas ja läplikult Novgorodis.

A. 1355 oli skra 4. redaktsioon, ja 5.-da skra järelle said Liivimaa linnad Novgorodi kontori valitsemises tähtsana osa endile. Esikohale jäi Tartu, kuna ta asenes geograafiliselt tsentraalses seisukohas ja omas tähtsuse kiirete otsuste lahendamisel.

Teine Liivimaa linnade õitseage Novgorodi kontori juhtimises oli a. 1442, kuna Hansa välised ja siserahutused mõjusid nii, et Liivimaa osa pidi tõusma. Lübeckis valitseva kodusõja pärast ei suutnud see Novgorodi kontorit valitseda ja a. 1398 läks OJamaa ühes Vispiga Ordu mõju alla. A. 1406-09 on Ordul enesel sõda Pihkvaga. Venelased hakkavad nüüd ka ise aktiivsemalt tungima kaubandusse. See asjaolu tõi aga uue kaubandussulu a. 1416. Kaubandusrahu tehakse alles 1436. a. Tartus. Kaubalepingu põhjal määrab Tartu Novgorodi kontori teenija, kes tegelikult oli kontori valitseja.

Kõik rahud, mis sõlmitakse 14. saj. II poolel Hansa ja Vene vahel, teevad Liivimaa linnad hansalasteta

15. saj. lõpul hakkab Venemaal laienema Moskva võim, mis saab Novgorodis ja Pihkvas võimule. Moskva ajab Novgorodi ja Pihkva kaubanduse hävitamise politikat, et hoida seda enesele, et sellega oma võimu Venemaa laialdel aladel tõsta. Nüüd tekivad ka uued kaubateed, nagu tee, mis Saksamaalt üle Breslau ja Leedu viis Moskvasse. A. 1489 sulub Ivan 4. Novgorodi kontori, vaatanata katseile, ei suudeta kontorit enne avada kui a. 1514. Kontor polnud aga elujõuline ja sulutakse a. 1521 uuesti ning edaspidised katsed kontorit avada jäid tagajärjetuiks, sest segased ajad 15. saj. lõpul ja 16. saj. alul mõjutasid uute kaubanduskohtade valimist, mis Novgorodi kontori kaubanduslikus ringlemises kõrvale jätsid. Liivimaal on tähtsamad kaubanduslikud keskused endised, nagu Tartu, Tallinna, Narva ja Riia. Tekivad aga uued kaubateed:

1. Riiaast Vastseliina kaudu Moskva; missugune tee mõjutas halvavalt Tartut, kuna see tee Tartut ei läbistanud.

2. Pärnust narvaminev kaubatee halba mõju avaldas Tallinnale, kuna see tee Tallinna puutumata jättis. Hiljem läheb Tallinnal ja Tartul korda neile kahjulikke kaubateid ära hoida. Nüüd aga, saades Liivimaa linnad enestele võrdlemisi tähtsa seisukoha, püüavad nad läänehansalast idakaubandusest välja suruda ja a. 1469 lähebki Riial korda läänehansalasilise takistusi teha kauplemises Liivimaa linnadega ja Venemaaga.

Venemaa sisse- ja väljavedu.

Läänest päeväljaveo artikliks itta oli kalev, mille sortidest tähtsamad olid: 1. punane kalev, 2. jäme kalev ehk vatnal, 3. kirsel ja 4. seickalev.

Eelistatuimad kalevisordid olid Flandriast, pääle selle Kölni, Hüpperingi ja Popperingi kalevid. 15. saj. tuleb turule ka inglise kalev, mille levinist Hansa püüdis takistada. Kalevi kauba juures tulevad ette ka võltsinised. Müüdavall kalevitükel pidi olema kindel pikkus, mis harilikult 50 küünart. Sageli lõikasid aga kaupmehed riidel tüki otsast maha, müües ta ikka 50 küünralise suuruse tükina. Selle väärnähtuse vältimiseks hakati riidet otsadest plombeerina. Nüüd leiti võltsiniseks uus tee, nimelt lõigati riidel keskelt tükke välja ja asendati halvema riidega. Teiseks välja-

veõ artikliks oli sool, nn. paiesool, mis pärit Prantsusmaalt. Soolakaubanduse tähtsaks kohaks oli Tallinna, kus ta kottidesse pandi ja Tallinna kaal pääle märgiti. Nii oli soolal lubatud ka ainult Tallinna kaalumärk. Hiljem hakati soola saama ka Lübecki ligidalt Lüneburgist ja Taanist ning Rootsist. Nende soolade turustamist püüdis takistada Hansa, tahtes sellega soolaturgu enese käes hoida. Pääle selle oli sool hääks abinõuks, mille kaudu venelastele püüti mõjuda, kuna venelased mujalt soola ei saanud.

Kolmandaks transiikaubaks oli heeringas: skoone, haalborgi, belgia, bornholmi ja hiljem veel hollandi heeringad. Heeringatega peteti, suuremate ja rasvase mate päälelaadimisega.

Neljandaks väljaveo artikliks olid prantsuse ja belgia veinid, missugust kaupa võltsis ka Hansa ise, vett juure lisades või veinivaate vähemaks tehes.

Viiendaks oli õlu, mida toodi Hamburgist ja Bremenist. Novgorodi kontor pruulis ka ise õlut, kuid siin tegi Hansa takistusi õlle kvantumis, et ona õlut turustada.

Kuuendaks olid metallkaubad ja

Seõtsmendaks vili, mida Novgorod vajas ja mida ta sai kesk- ja lõuna Venemaalt. Juhul, kui Novgorodi ja kesk ning lõuna Venemaa vahel valitses vaen, toodi vilja Preisist. Novgorodi kõrval Pihkva produtseeris vaid enesele vajalise vilja.

Väljavedu Venest toimus õhes Eesti- ja Liivimaa linnadega. Välja viidi tooraineid ja poolfabrikaate. Väljaveoartikleist esikohal olid karusnahad, nesi, vaha, hülgerasv, kalasordid, hõbe, osalt vili, kasetõht ja hommikumaa siid. Nahal sel ajal oli valuuta väärtus ja neid tarvitati rahadena, mis eksisteerusid rahade nn. grivna veskari kõrval.

Põhja piirkondadest ja Laadogast põhja poole, kus elasid Soomesugu rahvad, toodeti nahku. Nahakaubanduses olid võltsimised väga sagedased ja seda tegi sagedi ka Hansa ise, andes metalliga nahale võõrast läiget. Nahad läksid turule kottides ja teatud mõõdu all, odavamaid oli 2500-1000 tükki partiis. Sügisesed

ja teatud loomade nahad, seega kallid nahad, läksid turule väiksel määral, nn. zimmer- 40 nahka ja zehnl- lo nahka. 1368-69. a. tolliraamatuid selgub, et Riia väljavedu sel ajal Lübecki oli väike. Üldse 370 marga eest, kuna aga samal ajal Tallinna väljavedu Liibecki oli 15247 marka, milles nahku lo52 marga eest. Katoliiklikus kirikutalituses tarvitati palju vaha, mida kõige rohkem produtseeriti Čeremisside ja karjalaste alalt. Võltsimiste puhul lisati vahale herneid, naereid ja tammetõrusid juure. Hõbedat saadi Uuralist Jugra alalt ja nimetati jugrahõbedaks. 15. saj. vedas Venemaa välja ka juurvilja - küüslauku ja sibulat, Vähesel määral viidi ka jahikulle.

Vähemtähtsate väljaveo artiklite juures on raske kindlaks teha, mis on Vene, mis Liivimaa linnade väljavedu. Mõningaid aineid vajas Liivimaa ise Venemaalt nagu a. 1433 - 34, mil Liivis oli ikaldusaasta, lah- heti Pihkvalt vilja, kuna Pihkva seda ei annud, siis Tallinna kaupmehed keeldusid Pihkva kaupmeestele and- mast ka kõiki kaupu, Nagu juba selgus, tuli kaupade juures palju võltsimisi ette, mille vältimiseks pan- di kontoritesse nn. kaubaproovijad, nii olid kalevi, heeringa, veini, nahkade ja vaha proovijad. Vaha prooviti Eesti- ja Liivimaal, kuna osa vaha läks Tar- tu kaudu, siis prooviti teda siin. Pääle selle veel Tallinnas ja Narvas. 1426. a. andis Ordu Narvale vaha- proovijad, millega Hansa polnud rahul. Vaha proovimi- ne säeti sisse juba a. 1332 ja 33. Proovimine toimus toimus kloppimises ja lõpuks väärtuslikele vahale krooni päälelõõmisega, kuna halvale vahale lõõda pääle rist. 1444 ja 45. aasta linnade päeval kaeva- takse siiski, et vahale lisatakse naereid ja herneid juure. Linnadepäev pöördub piiskoppide poole, et need talupoegi manitseks ja hoiataks vaha võltsimise eest.

K A U B A T E E D

Vanim tee oli vee tee ja aiui Ra ainuke lubatud tee. Maateede kohta esineb määruslähem a. 1301.

Maateid katsuti tarvitada juba 1200.a. paigu. Nii on teada, et Saksa kaupmehed on tulnud Novgorodi sel ajal maateid kaudu. 12. saj. 2. poolel käisid sakslased liivlaste juures maa kaubateid otsimas.

Läti Hindreku aegu tarvitatai arvatavasti maateed, mis viis Otepää juurest Vastseliina kaudu Pihkvasse. Sakslased vallutanud meie maa, kindlustavad endile maa-kaubateed läbi eestlaste, liivlaste ja lätlaste maa. 1346.a. lubatakse läänest Venemaale minvatele kaupmeestele Liivi- ja Eestimaal sissesõidu sadamaid ainult 3, need on - Tallinna, Pärnu ja Riia. Pärnu ja Riia kaotavad hiljem järkjärgult oma tähtsuse. 1368 ja 69. a. tolliraamatuist selgub, et Riiaast läheb 300 marga ümber kaupu läbi. Sel ajal kui Tallinnast 15000 eest, 14. saj. on ka veel Pärnul suur tähtsus Lübecki-ga läbikäimises. See kaob aga 15. saj. alul. Nii jääb sissesõidu sadamaid veel kaks Tallinna ja Riia. Nii esinevad ka kahe sissesõidu sadama järgi teed kahes grupis. Teed, mis Tallinnast ja teed, mis Riiaast Novgorodi viisid. Hädaohutuim, aga kõige pikem tee oli, mis viis Väina jõe mööda Polotski limmani. Säält Velikije Lukini ja Ilmjärve kaudu Novgorodini. Lühemad teed olid Võnnu-Volmari-Vastseliina-Pihkva-Novgorod. Teine tee - Novgorodi kaudu Tartu, kust edasi kasutati veeteed Emajõe ja Peipsi järve näol. Viimane tee lan-ges kokku teega, mis Riiaast viis Narva. Tartust käidi Narva ka Rakvere kaudu, s.o. maateed mööda. Riiaastki saadi Narva maateed kaudu üle Paide. See tee on väga vana ja pikk. Kõige vähem tarvitati teed, mis Riia lahte kaudu viis Pärnu, säält jõe mööda Virtsjärvele ja Emajõe kaudu Tartu. Tallinnast Tartu saadi üle Paide ja Navesti jõe, ja 2.-ks Rakvere ja Porkuni kau-du. Veeteed kaudu Tallinnast Tartu minekultuli arvesse Soome laht, Narva jõgi, Peipsi järv ja Emajõgi. Peip-si järvelt võid pöörduda ka Velikaja jõe-le mille kau-du pääseti Venemaale. Otsesed sidemed läksid läbi In-geri mere randa pidi Neeva kaldale ja Laadoga järvele. Ja teine side läks üle Luuga jõe Novgorodi, Kuna palju teid, nagu selgub, jooksis kokku Tartu, võis Tartu evi-da Pihkvaga ja Novgorodiga kauplemises suure tähtsuse.

VENELASTE ASULATEST LIIVIMAAL.

Novgorod püüdis Liivimaal saada iseseisvat kauplemisõigust ja sellepärast tulevad siia venelased, kelle kaudu arvatakse enam liivlasi mõjutada võivat. Tekivad venelaste asulad ja kaubanduslikud organisatsioonid, mis tegelevad käsitöö ja kaubandusega. Vene asulad olid Riias, kus olid venelased Väinajõe kaubanduse keskusest tulnud; Tartus, kus eriti palju pihkvulasi. Siin anti ka venelastega läbikäimiseks suuremaid soodustusi kui mujal. Tallinnas, kus eriti palju asus novgorodlasi. Narvas, kus venelastel välja arenesid oma kaubanduse alad.

KAUBANDUSE KAITSE.

saatemehe

Vanemal ajal kaubalaevadele oli tarvis kaitset, kuna röövlite jõugud igal silmapilgul võisid ilmuda. Kaubalaevade kaitsest on jutt olnud eelpool.

Vene kaupmehed siia tulles said omale Ordu. Vastselliinast ületulijaile andis saatemehed piiskop. Saatemeeste ülesanne oli kaubanduslik-politiline, nad pidid ära hoidma ilma linnadeta ühenduse liivlaste ja venelaste vahel, kuna kauplemiseks linnadele pidi igal ajal jääma eesõigus. Kaubandusliiklemine Vene ja Hansa vahel oli vaenulik, Hansal puudus venelaste vastu igasugune usaldus, nii ei lasknud ta venelasi nende omal maal asuvasse kaubakontoritesse Novgorodis. Hansalased ei tunnud ka sugugi vene iseloomu, nad pidasid venelasi autuiks ja tooreiks. Sel ajal oli ka kauplemine üldse autum kui nüüd. Kaupmeestel puudus suurel määral autunne, ja kaupade võltsimine oli harilik nähe, mille vältimisega olene tutvunud eelpool. Saksa allikad mainivad aga, et Novgorodis oli ka häid venelasi, kes sakslasi hoia-
tasid ja neile ette teatasid Novgorodis valitsevaist meeleoludest, seda tegid aga häid venelaste tasu eest. Kogu Hansa ja venelaste suhte vältel oli selles nagu varjatud sõda. Suhetes on ka avalikult alalised sõjad ja tülid. Tuli tihti vas-

tastikusid vangistusi, mil kaubandus pidi seisma. Venelased pidasid hansalasi liivlastega identseteks, s.o. ühtlasteks. Kui Pihkva kaupmees näit: kannatas Liivimaal liivlaste, aga mitte hansalaste läbi, peeti Moskvas hansalasi siiski kinni. Kaubandus praegusajaga võrreldes oli siiski palju väiksem. Novgorodis käis üldse 30 kaupmeest, igal neist oli kaasas kaks selli ja ka õpipoisse, kuna kapital, millega Novgorodis kaubelda võidi, oli kindlaks määratud 1000 Lübecki margale, siis hoiti sellega ära suurte kapitalide tekkinist ja võinaldati paljudele keskmise kapitaliga kauplemist. Harilikult Novgorodi kontor ei tahtnud kaupu osta talvesõitjatelt, kuna see kaup osutus kallimaks, sest transport oli talvel kulukas. Selle vältimiseks hoiti aga Tallinnas suvesõitjad kinni nii kaua, kui talvekaup Novgorodis oli ära müüdud. Kauplemine oli keelatud Lombardiaga ja vaenulik oldi ka kompanii ja komisjoni äri vastu venelastega. Kompanii nõudustasid harilikult laevnikud ja kaptenid ja ka nende sugulased, kes oma kapitaliga liikusid. Nende kestvus oli harilikult üks aasta, mõnikord ka rohkem. 14. sajandil püüavad mittehansalased, valloolased ja ülemsakslased nürnberglased tungida Hansa-Vene kaubandusse, 15. sajandil püüavad maateid kaudu preislased Liivimaale tulla, mis aga ära keelatakse. Samal ajal püüdsid ka hollandlased ja inglased Hansa-Vene kaubandusse tungida, missugust nähet Hansa kõigiti püüdis takistada, sest Vene maaga kauplemine oli eriti tulutoov, sedavõrra sellepärast, et kaubandus toimus enamvähem vahetuskaubandusega. Eriti vihkasid hollandlasi lääne hansalased, kuna Hollandi tahtis enese kätte hankida kaupade vedu, mis senini olnud Lübecki laevnikkude käes. Lübeck tahtis kaubavedu monopoliseerida ja kindlaks määrata kaupade hinnad. See ei meeldinud ida hansalasil - Liivimaa linnadele, kes pooldasid hollandlasi enam, sest nende kaubavedu

oli palju odavan. 16. sajandil Liivimaa linnad pooldavad küll hollandi kaubavedu, kuid nad ei ta- ha, et hollandlased Liivimaalt edasi läheksid. Hoo- pis rohkem, nad tahavad lääne hansalasi venekauban- dusest välja suruda ja kasutada hollandlaste odava kaubavedu ise Venemaa linnadega kauplemises. Inglis- maa tahtis riidega võistelda hansalastega, olgugi, et flandria riie oli parem, saatis Inglismaa oma- jao odavamalt turule ja moodustas tähtsa konkuren- di hansa kaubanduses. Norralased omakorda püüdsid Vene turul hansalasi nahkkaubandusega ületada. Kaubanduspoliitika püüdis kõigepäält keelata krediidi andmise ja võtmise, nt: kaupmees ei tohtinud enne vahetuskaupa võtta kui oma vastu andis. Kauplemise puhul pidid vahetuskaubad alati kohal olema. Karde- ti nimelt, et krediiditegija on sunnitud oma kau- pa odavamalt andma, missugune nähe maks kahjulik olnud Hansale. Keelatud olid ka kaubanduslikud te- hingud tuleviku päale, aga siiski tuleb juba sel ajal ette nn. veksi äri, kus raha võetakse teises paigas. Sellega sai hakkama saksa Ordu, kes kauples kaugete maadega, nagu Itaaliaga, Venemaal novgorod- lastega kauplemine oli sakslastel keelatud.

Novgorodis oli lubatud nn. hulgi- ja jaakauban- dus. Jaakaubandus oli ka lubatud väljaspool Novgo- rodit ja sellega harilikult tegemist tegid sellid. Sageli tehti jaakaubandusele takistusi, kuna karde- ti säält saada suuremat tulu. Venele Liivimaal oli lubatud hulgi- ja jaakaubandus ja Tartus koguni jaakauban- dus.

Kauplemise soodustus Vene ja Hansa vahel oli eri- ti suur. Hansalased ei maksnud harilikel juhtudel mitte kunagi tolli. Ainult juhul, kui hansalased sõ- jaks raha vajasid, võeti nn. naeltolli. Keskaegsed tollid olid fiakaalse iseloomuga, s.t. kaubanduskas- sa, mitte kaitse iseloomuga. Pääle selle aga püü- dsid tollide võtmisega kasu saada n.n. maahärrad, kes kaubanduses mängisid suurt osa ja kes tolli sisse säädsid Emajõel ja Narvas. Need tollivõtmised aga äpardusid, sest selle vastu olid Hansa ja Novgorodi

kontor. Nii läks kaup Liivimaalt läbi tollideta. Sellevastu aga Saksas eneses oli piiritolle väga palju, mis kauba hinna ikkagi kalliks ajas, kui sinna juure arvata veel toleaeagne kulukas transport.

Teatud väike toll Hansa-Vene kaubanduses oli siiski. See toll võeti säääl, kus Volhovi jõgi suubub Laadoga järve Kostinnoje pole juures, sest säääl olid jõel kärestikud ja kaup tuli maad mööda edasi vedada, mil maadnööda vedamise lisakulu nähtavasti taheti katta tolliga. Tollivõtmise vahel tehti vahet odavamate ja kallimate kaupade juures. Tollel ajal oli ohtrasti tarvitusel altkäomaks.

NOVGORODI KONTORI VALITSEMINE.

Alul Novgorodi kontori valitsemine kuulus kaupmeeskonnale, kusjuures suurt osa mängisid Lübeck ja Vispi. Aegajalt kaob Lübecki ja Vispi mõju ning kontori valitsemine läheb Liivimaa linnade kätte, eesotsas Tartuga. Kiire iseloomuga asjad lahendatâ otsekohe Tartus, ja alles hiljem linnade kogu koosolekul, s. t. Liivimaa linnadepäeval. Liivimaa linnadepäevad teoreetiliselt allusid üldhansapäevade otsustele, tegelikult aga muutus Novgorodi kontor 15. sajandil Liivimaa linnade filiaaliks, nagu ütleb üks saksa uurijaid.

KESKAJA LINNAD.

Keskajal eriti palju linnu tekib Saksamaal, nii tekib 13. saj. 400 linna, 14. saj. - 300 linna ja 15. sajandil - 100 linna. Näeme, et linnade tekkimine keskajal on suure tõusuga, ja mida ligemale uuemale ajale, seda vähem tekib linnu. Selleaja linnad olid väikesed. Suuremates 8000-10000 elanikku, nagu Kölnis, Hamburgis ja Lübeckis. Keskaja linnade kasvu takistas turu piiravus, ja maagi polnud nii tihedasti asustatud nagu tänapäeval!

Keskaeg on ekstensiivse majapidamise ajajärk, Saksamaal tihedalt linnade võrguga on üle külvatud Lääne-Saksamaa, Üldise Saksamaal keskaja lõpul on olnud 3000 linna.

Linnade tekkimise juures peab silmas pidama kaht põhimotiivi. 1. alul on olnud linn kui kindlus, ja 2) linn kui turupaik. Mõlematel on linnade tekkimisel suur tähtsus. Linn kui kindlus ehk linnus on tähtis sellepärast, et see oli kindlustatud paik, mille ümber hiljem tekkis

linna Turumomendi tähtsust linnade tekkimises rõhutada eriti saksa uurija Sohn. Turuorganisatsiooni kuulus: 1. Turuplats, 2. turuvalitsus ja 3. tururahu, millest arenebki hiljem välja linnaõigus. Tallinna asutas aast. 1219 Taani kuningas, tehes kindluse ehk linnuse. Võiks arvata, et Tallinna on tekkinudki linnusest ja turu sääl ei eksisteeri, aga tõenäolisem on, et kohal, kuhu Taani kuningas asutas Tallinna linnuse, võis olla enne mingisugune eestlaste turupaik. Tallinna esineb nii siis enne linnusena, siis tekib linnuse külje alla alev. Alul elanikud ümbruskonnast tulid kindlusepaika ainult hädakorral, hiljem jäävad nad aga püsivalt sinna elama. Pole mõeldav, et alul linnaelanikkude töö lahku läheks maatööst. Kuna sinna elama tulid maainimesed, kes harjunud maatöoga. Nii oli linnaelanikkudel vanemal ajal ikka maa päaelatisabinõuks ja sääljuures veel karjapidamine. Et vanad linnaelanikud pidasid karja, seda tunnistavad ka siiani säälilnud Tallinna tänavate nimetused, nt: on kindel, et praegune Tallinna Karja tänav oli omal ajal karjatänavaks, mida mööda linnaelanikud ajasid omi karju. Linn tekkis kas maa või feodaalhärra maal, keda nimetati ka linnahärraks. Linnakodanikud olid vabad ja poolvabad, hiljem aga pärisvabad. Alul oli linn sõltuv linnahärrast. Hiljem saab linn palju privileege, sõja või ostu teel linnahärralt. On teada, et Lääne-Euroopa linnad ja nende kultuur, võrreldes antiikaja linnadega, on tublisti langenud. Juba seegi annab sellest tunnistust, et linnaelanikud elatasid endid maatööst. Aegamisi läheb linnade ülevalpidamine spetsialiseerunud tööharudele. Hakatakse linnainimese tööks ja elamisallikaks pidama tööd ja kaubandust käsi. Peab aga ütleva,

at keskaja linn ei saa eriti rikastuda kästööst ja kaubandusest, kuna keskaja linna rahvastikus on palju mittetootvaid inimesi, nt: naiste ülekaal oli suur: iga 1000 mehe kohta 1300 naist. Kuna aga naised tootmises olid võinud, sest naised ei kuulunud tsumpti, tsumpt oli aga see, mis andis keskajal käsitöölisele võimaluse töötamiseks. Naised üldse keskajal olid ebatootvad, neid suluti ka palju kloostritesse. Peamiselt neid aadli tütreid, kes mehele ei saanud. Edasi palju mittetootvaiks sai inimesi haiguste käbi, kuna sel ajal arstiteadus oli vähe arenenud. Keskaja linnakodanikkude jõukuse kohta peab vahet tegema just linnade järgi. Nii on kohaliku tähtsusega linnades jõukam kiht: 1. suurmaapidajad, 2. raeliikmed, 3. suurkaupmehed, 4. arstid ja vaimulikud ja 5. väikokaupmehed. Transiitkaubanduse linnades on jõukam kiht transiitkaubanduse juhtijad. Meil transiitkaubanduse linnuks olid Tallinna ja Tartu.

VAHE KESKAJA LINNA JA MAA VAHEL

Keskaja linn oli see, kes türanniseeris küla. Linnadel oli oma sissetulek, nn. sundpenikoorem, s.t. et sundpenikoorma ulatuses linnast ei tohtinud maaelanikud teha mingisugust käsitööd. Produkte, mis küla pääle maa produktide vajas, pidi tooma linnast, tohtimata seda ise valmistada.

Keskaja käsitöö ja kaubanduspolitiika oli linnade poliitika ja alles hiljem muutub see territoriaalpoliitika. Kuna keskajal püüdis säilitada mitte põllumajanduslikke töid linnale, siis olid ka keskaja turutingimused piiratud. Käsitööd, mis maale lubati, olid kitsastes piirides. Nii näit. oli lubatud mõisates pidada meistreid, kes võisid lubada käsitööd ainult mõisa tarviduseks, mitte turu jaoks. Sellega soodustati ka meistritele tööd, kuna mõis ise meistritele käsitööd teha ei tohtinud. Linnas oli turg peamiselt

oma linna kodanikkudele, kesjuures tarvitamine oli valij väiksem kui praegune. Kauba väärtus oli kehtatud ja kauba pakkumine väga algeline või puudus täiesti, sellepärast tuli valmistatud asjade lihtsalt oodata ostjalt. Võrastele oli linnades kauplemine suuresti raskendatud, nad võisid kaubelda ainult teatud ajal, nagu laatade aegu. Samal ajal pidid nad aga maksta ka mitmesuguseid makse, nt: laoraha, kaalu- ja sillanakse, ükskõik, kas nad sillast üle käisid või ei. Võraste kaupu vaadati ka piinliku hoolega järele, kas nad küllalt kõlbulised müümiseks.

EESTI- JA LIIVIMAA LINNAD.

Eesti- ja Liivimaa linnade arengu seisukohalt on tähtsad kaks linna: 1. Riia, mis mõjutab L. Eesti linna ja 2. Tallinna, mis mõju avaldas P. Eesti linnadele.

Riia konsultatsionaalne areng.

Riia asutas turuna piiskop Albert a. 1201. Taru juure tekib ka kindlus või linnus Albert ise on linna ainuõiguslik valitseja, ta asemikuna osineb vogt. Riia rüütel oli kauplemine lubatud kõigile, aga kaupmehed pidid moodustama gildi, kaubanduse, usu jne. kaitseks. See ongi esimene kogukond, a. 1230-31, aastast poliitilisteks olude tõttu pidi piiskop Albert alistuma Taani kuningas Valdemar II-le ja tunnistama Taani ülemvalitsust Liivimaa suhtes. Taani kuningas saadab Riiga vogti, kellele aga riialased ära ajavad, arvates, et õigused, mis p. Albert annud linnale, kuuluvad linnale ja et vogt neid kärpima hakkab. Nüüd valib linna kogukond ise omale vogti, kelle piiskop kinnitab. Nii hakkas Riia kodanikkonna õigus arenema juba aastast 1221, ja see areng jõuab haripunktile aastaks 1225, mil Riia saab 1. rahalõõmise, 2. kaalu ja 3. kohtupidamise õiguse. Riia 1. õigus on n.n. Ojamaa õigus, mis tegelikult oli gildi õigus, ja see omakorda Ojamaal (Vispis) viibivate sakslaste õigus. See Riia 1. õigus areneb edasi. Alul on selle õiguse eesotsas vanemad, mitte nõukogu, rad. Kodanikkude gildist areneb aegamisi kogukond, eesotsas vanematega, nagu oli gildiski. Vanemate kogust areneb linnanõukogu, r a d. Linnanõukogu on kah

sugune: istuv ja vana nõukogu, 16. sajandil on rae tegevus juba alaline, kuna alul oli istuv ja vana nõukogu vaheldamisi. Rae koosseisus on 16 liiget, 13. sajandi 2. poolel oli kogukonnale linna asjades palju kaasa kõnelda, nagu kohtu asjus, mida lahendati kaks korda nädalas. Kuna aga kogukonnaga kui suure koguga, oli raske asju otsustada, siis peab kogukonna kompetents jääma raele. Rad koosnes aristokraatiast ja rae valimine moodustus kohtatsiooni teel, s.o. isevalimise teel. Kui keegi rae liige kuidagi raest kõrvale jäi, valis nõukogu ise uue liikme. See aga, et raes esines just aristokraatlik element, tekitas rahuolematust. Tekivad rahutused. Lübeckis, kus sama kord, nagu Riiaski, on koguni revolutsioon. Võetakse vastu resolutsioone ja konstitutsionaalse arenguga rööbiti käib ka linnaõiguse areng. Linnaõigus omakorda määrab ära linna konstitutsionaalse arengu. Linn nagu Riia areneb kiiresti, linnal on seaduseandlikke võime palju, tekib tarvidus ka määrusi välja töötada, mis oleksid kokkukõlastatud seadustega. Võetakse omale üks saksa linnaõigus, peamiselt Hamburgi oma, milles peitub ka Lübecki õiguse sugemeid, nii sai Riia õigusesse sugemeid Lübecki ja Hamburgi õigusest, ja Riia enese raemäärusi. 15.-16. saj. läheb võim linnas rahaaristokraatia kätte.

Meie linnades levib Riia-õigus, esiteks Tartus, Pärnus, Viljandis, Paides, Kuresaares ja Haapsalus, kusjuures Viljandis ja Paides ja Haapsalus, s.o. väiksemis linnades jääb maahärraõigus linnaõigusest suuremaks.

Põhja-Eesti linnadele tähendab Tallinna sama, mis Riia L.-Eesti linnadolo.

Nagu teada, Tallinna linnuse ümber tekib varsti ka alev. Tallinna kindlus asub Toompääl, kuna linna elusooneks on meri. Nii on ka Tallinna vanimad tänavad need, mis viivad mere poole, nii praeguseni säilinud tänavad Pikk ja Lai. Mere järgi on kujunenud Tallinna müürid. Linnamüürid omakorda annavad tänavatele kaju. Keskajal lihaturul olid karnid. Karjatänaval elasid lihunikud, Kinga tänaval kingsepad, Sepa tänaval sepad. 14. saj. 2. sel poolel oli Tallin-

nas 20 lihunikku. Pääle-¹⁸²²õeteldute elasid Tallinnas vea-
kellavalajad, kasuksepad, saunamehed jne. Poodidest täht-
samad olid kalevi, õlle, pudu ja toitainete poed. Ühes-
ja samas poos müüdi transiitkaupu ja tööstussaadusi. Tä-
nava prügitamist ega valgustamist ei tuntud. Solk visati
tänavale. Põhjasõjaaegsest Tallinnast on säilinud kirjel-
dus, et linn suveti eriti haises ja paha mulje jättis.

Keskaja linnades valitsevaks kihiks oli saksa ele-
ment. Muidugi ei saanud sakslased läbi ka pärismaa-
lasteta. Kui 13. sajandil linnu asutati, oli see mit-
mesuguste kulutustega ja tööjõuga seotud, millepärast
sakslased andsid ka pärismaalastele suuri õigusi, mil-
liseid hiljem muidugi tublisti kärbiti. Nii on Riias
lätlastel 1334. aastat kinnisvara õigus. 15. saj. II
poolel puudub see juba täiesti. Tartu olukord kujuneb
sarnaselt Riia omale. Välja arvatud asjaolu, et Tar-
tus Poola ajal on eestlastel jällegi omandiõigus, mis
hiljem kaob. Eestlane, saades mingisuguseks kästööli-
seks, katsuti teda germaniseerida. Igale hästitoot-
vale alale eestlasi tööle ei lastudki. Näit: lihuni-
ku ja pagari tööaladele. 17.- 18. saj. tekivad eest-
laste eneste tsumpftid, mõned eestlased said aga ka
organiseerida väikses gildis, väga harva aga ka suu-
res- ehk kaupmeeste gildis. Mida ligemale nüüdisaja-
le muutub aeg, seda halvemaks muutub pärismaalaste
olukord. Lõpeks leidub eestlasi ja lätlasti linnades,
päämiselt mustatööde tegijaina ja majateenijaina. Ka
osaliselt transiidi töölisina. Nad ei moodusta mingi-
sugust tsumpfti ega gildi, oleles ka kandurite
gild, kuhu kuulusid transpordi ettevõtjad ja kes
võisid olla kaunis rikkad, aga linna valitseniseest
nad osa võtta ei saanud.

Eesti väiksemad linnad sel ajal olid ripuvad suu-
rematest, nagu Viljandi Tartust. Viljandi esines tüü-
piliselt sisemaa linnana ja sääl oli harenenud profes-
so-analistlik käsitöö. Pärnu oli asutatud Saare-Lää-
ne piiskopkonna lüunapoolsesse serva. Sel ajal Pärnu
jõe nimetati Emajõeks ja linna Emajõe linnaks. See
säilib kuni 14.-sajandisse, mil Emajõe linna hakatak-

se nimetama Pärnuks. Uus Pärnu esines Ordu linnana. Tal olid hädad sidemed tagamaadega, millestõttu võis kiiresti areneda, kuna Vana-Pärnu, saamata kuigi suurt kaubanduslikku tähtsust, hääbub 17. saj. alul.

Kui loedulased 13. saj. alul Loode-Eestisse tungivad, asutati Haapsalus piiskopi loss aastal 1263-66. Lossi ümber kujuneb päägi linn- Haapsalu.

Paide asutatakse ... 1268. aastal Ordumeister Konrad

von Mandeli ajal. Rakvere tekkimise aastast puuduvad lähemad teated. Taani ajal sai ta aga Lübecki linnaõiguse. Kuresaare tähtsus kaubanduses pon päämiselt Saaremaale.

Linnade omavalitsuslikke asju sel ajal lahendati linnade päeval, mis tekkisid 13. saj. keskel ja kestavad 15. sajandini. Üldse selle aja jooksul linnade päevi oli 150. Linnadepäeva kokkukutsujaks oli sageli Riia, kes tihti võttis ka üksi seisukohti. Hiljem pidi Riia arvestama ka teiste linnadega, nt: Tartu ja Tallinna mõju kasvades, kes omakorda aga Novgorodi kontorisse puutuvaid küsimusi üksi otsustasid. Linnadepäevad tulid kokku rohkem keskkohas olevatesse linnadesse, nagu Valmari ja Valka. Linnadepäevadest võtsid osa kirjalikkude volitatud saadikud - linnanõunikud. Koosolekul otsustamise korra kohta puuduvad lähemad teated.

ORGANISATSIOONID.

Päämiselt on tegemist kahe töö-organisatsiooniga: 1. suured gildid, kuhu kuulusid suurkaupmehed ja ka lo hul gast täiendus rad ja väikegildid, kuhu kuulusid meistrid ja väikekaupmehed. Pääle selle oli veel Tallinnas püha Kaanoti, püha Olafi ja Toompääl püha Maarja gild. Olafi gildi olid koondunud ka laevnikud ja kaupmehed, ega puudunud sääl aadolgi.

Tallinnas oli kaks kohtuvõimu: maahärra ja linnavõim. Üks kohtuvõimise piirkond asus Toompääl, teine all linnas. Niisugused kohtupiirkonnad on ka Tartus Toomeja allinn, Viljandis ja Pärnuski, kusjuures väikelinnul omavalitsus on vähem välja kujunenud. Gildi eesot-

sas on vanamees ja kaks kaasistujat. Gildi järele valvas rad. Vanamees esitas gildi, pidas läbirääkimisi raega jne. Gildi liikmeskond jagunes kaheks: nooremad ja vanemad, kusjuures vanemate pingi võidi täiendada nooremate pingiga. Vahel nooremate ja vanemate liikmete vahel oli see, et vanemaid võis valida teatud ametitele, seega oli vanematel aktiivne ja passiivne hääleõigus, kuna noorematel ainult aktiivne oli. Gildil oli kirikus oma altar, kuhu pandi vaestele gildi liikmetele andame. Koosolekuid olid gildil harilikult üks kuni 4 aasta. Tähtsam koosolek peeti paastuajal, mil esinesid ka suuremad söömingud ja joomingud. Suurimais linnus tekib 14. sajandi lõpul veel eriorganisatsioon - mustapääde gild, kuhu kuulusid nooremad kaupmehed, kes polnud veel abiellunud ja algasid oma karjääri. Nende hulka kuulusid ka ee ipso võõrad kaupmehed. Kui mustapääde gildi liige abiellus, pidi ta astuma suurde gildi. Mustapääde põhakuks oli püha Mauricius - moorlane. Teatud juhul mängisid mustapääde tähtsat osa, nt: reformatsiooni läbiviimises 1524.a. Tallinnas, 1522.a. Riias ja 1525.a. Tartus. Pääle ühte gildi kuulumist võidi kuuluda veel nn. pruulijate kompaniisse, kuhu eesõigustatud olid suurgildi liikmed.

T S U M P F T .

Tsumpftis on tähtsaid punkte kaks: Tsumpfti liikmete solidaarsus, s.t. liikmete vaheline samasuse mõõt ja 2. tsumpfti eksklusiivsus - väljaspool suletavus.

Tsumpfti osa keskaja linnas käsitöölise seas oli suur. Iga meister pidi kuuluma tsumpfti, muidu ta tööd teha ei saanud. Mittetsumpftisse kuuluvate meistrite vastu võideldi kõigi võimalikkude abinõudega. Nii pidid nad tööd tegema salaja kus juhtus, põõningutel jne., sellest on pärit ka mittetsumpftisse kuuluvate nimetuski "põõningujänesed".

Solidaarsus tsumpfti liikmete vahel seisis, selles, et liikmed olid üheõiguslikud. Toodangu ulatus, kaubahind, õpipoiste ja sellide arv oli iga meistri kohta ühtlaselt kindlaks määratud, mis takistas jõukamate meistrite tekkinist. Tsumpftil olid ka omad ettevõtted, nagu venkid jne. ja neid võisid ta. liikmed ühtlaselt kasutada.

Samasuure tähtsusega kui tsumpftis solidaarsus oli ka tsumpfti suletavus - eksklusiivsus. Meistrite hulk tsumpftis oli kindlaks määratud, oli privileeeritud seisund, mida vähe murti, nagu juhtudel, kui tsumpfti tahtis astuda meistri poeg või väimees; siis aga kui ts. võeti ülemäärane arv liikmeid, kaotasid endised liikmed palju tööd, sest see tuli uutega ühtlaselt jagada, võidi teenida vähe, sest sel ajal kodanikke liiga suure meistrite arvu jaoks oli vähe ja tarvitamine üldiselt väiksem kui nüüd. Tsumpfti eesotsas oli ts, vahamees. Meistriks saamine on kaunis raske, kuna iga meister võis pidada ainult kaks õpipoissi, siis oli õppimise võimaluski piiratud. Pääle selle oli õpipoisi aeg liiga pikk, paljudes maades 8 aastat. Õpilane pidi elama meistri juures ja olema perenaise käsutada, samuti kui meistri ja sellide. Viimastel õppimise aastatel õpipoiss oli täiesti kõlbulik käsitööline, aga mingisugust tasu ta meistrit ei saanud, kuna teda ekspluateeriti meistri kasuks. Õppeaja möödudes sai õpipoiss selliks, selliaeg algas alul kodumaa linnades hiljem pidid sellid aga rändama välismaal, et saada kogemusi ja õppida iseseisvaks ja kalkuleerijaks. Reisilt tagasitulnud sell pidi olema aasta meistri juures, siis võis ta, kui ta meistriks tahtis saada, osinema scoviavaldusega neljandikkoosolekul, kusjuures ta kanti meistri raamatusse. Enne meistriksaamist pidi sell tegema meistritöö (Meisterstück, ingliskeel. essay). Sell pidi töö tegema oma materjalist, seda ei saanud ta aga omale, vaid töö tehti tsumpftile, kuhu ta jäigi. Töö oli nii, nagu ta kellelgi määrati. Töötegemise juures olid vastavad ametnikud: rao esindaja ja tsumpfti ametnikud. Töö järele vaatasid kaks amethärrat, linnanõukogu liikmed. Pääle töö vastuvõtmist pidi meistriksaaja tegema tsumpftisse päämise puhul joomingu, kusjuures alkoholi, milleks päämiselt sel ajal oli õlu, ja teiste toitude kvantum oli kindlaks määratud. Pääle selle pidi meistriksaajal olema teatud kvantum tooresainet hilisemate tööde valmistamiseks ja kaitserelvad.

Tolleaja linna kaitset ratsaväe moodustasid suur

gild, rad ja mustapäide gildi liikmed, kuna ülejäänud elanikud moodustasid jalaväe.

Tsumpfti ei võetud meistreid võrrast linnast. Tsum, oli ka sulutud mitteseaduslikust abielust sündinud kodanikele, timukatele, hauakaevajatele ja sageli ka kuujatele. Selgub, et tsumpftisse pääs oli võrdlemisi raske. Nii pidi ka tsumpftisse astujal olema võrdlemisi suur materjaalne kindlustus.

Tööaeg keskajal oli pikk suvel, mil valgus seda lubas, 15 - 16 tundi, kuna talvel osutus see palju lühemaks, sest tolleaaja valgustusetehnika oli võrdlemisi algastmel.

Juba keskajal oli palju seesuguseid selle, kes ts. sisse ei pääsenud kas kapitali või mõne muu nõudmise puudusel. Need grupeerusid omavahel ja astusid ts. vastu üles, 17.-18. sajandini säeti sisse töödusettevõtted, manufaktuurid, kus kasutati just sellide ja õpi-poiste tööjõudu. Manufaktuurid kasvasid siis, kui eriti palju taheti tooresmaterjali ümber töötada. Meistrid ja sellid, kes ise manufaktuurtööstusest osa ei võtnud, olid eriti vaenulikud uuenduste vastu. Sest uuendused ähvardasid tööhulka vähendada. Leiutised, arenedes suure kiirusega, ähvardasid inimtööjõudu rakendusest eemale jätta. Siin esinevad mitte sotsiaalsed vahekorrad, mis revolutsiooni toovad, vaid uuendused ja leidurid.

Tsumpfti langus langeb osalt kokku leiutiste ajaga. Ta languse aega peetakse 16.-18. sajandini. Tsumpfti päälanguse põhjuseks oli ka elanistingimuste halvamine linnades. Mõned taadlased arvavad, et ts. languse põhjuseks olid ka kitsendused tsumpftides, missuguseid keskajal nii palju ei olnud. Teised jälle väidavad, et tsumpft oli juba sündides suuremisele määratud. Sest need kitsendused, mis hiljem tsumpfti langust põhjendasid, olid juba sugemetena alguses tsumpftis, aga hiljem, elu raskenedes kasvas tarvidus neid kitsendusi ellu kutsuda, mis asjaolu tsumpfti langusele viiski.

RAHA LIIKUMINE.

Keskajal oli rahal võrdlemisi väike tähtsus. Hansa-Vene kaubandus ei pooldanud üldse raha, vaid vahetus-

kaupa. Vahetuskaup püsib kuni 13. sajandini. Enne seda oli raha üldse väga vähe, kuna väärismetall esines piiratult, siis pidi raha asemel tarvitama ka teisi vahendeid. Raha asemel tarvitati nahtu ja vilja. Keskaja dokumendid mainivad sageli viliraha (Korngelt). Et väärismetallist raha esines piiratult, siis oli ka selle maalt väljaviimine keelatud. Samuti väärismetalli väljaviimine. Raha liikumise hõlbustamiseks ergutati eeskusjuks sai Itaalia, kus tarvitusele tulid suuremad rahad. Raha arvati kaalu järele; 1 libra (nael) jagunes 20 soliidi ja 240 denaariks. Kölnis ja Regensburgis sisaldas dinaar 1,4 grammi hõbedat. Samapalju sisaldas ka Inglise naelsterling. Mainitud rahade kõrval ilmusid varsti kergemad rahad, nagu flaami-, hollandi rahad jne. Kergemad rahad olid harilikult 1/3 librast. Teist liiki kergemad rahad olid brakteaadid, milliseid löödi Saksas. Libra kõrval ilmub ka mark, mis 2/3 librast. Mõnedes maades ka vähem. Nimelt: Inglismaal 1/2 librast, Prantsus- ja Saksamaal veel vähem. Heil 13. sajandil oli käibel Lübecki mark, mis kaaluks vähem kui 1/2 librat, nimelt 15 loodi. Hiljem jõuti otsusele, et tarvilik on ikka suurem raha, kuna kallima või suurema hulga kauba eest oli tülikas tasuda liiga väikeste rahaüksustega. Võeti tarvitusele soliidid, milliseid löödi Põhja-Itaalias ja nimetati süäl il grosso-deks. Samad rahad levisid ka Prantsusmaale, kus neid nimetati turncosideks. Teistes maades nimetatakse neid grosseteks, missugune nimetus pärit Poolast. Reinimaades nimetati seda raha veel valgeks penniks, ja Põhja-Saksa Hansa linnades Lübecki shillinguks. Lübecki shillinguid löödi ka Riias ja Tallinnas. Järgmine suurem raha oli 3,5 grammiline kuldraha, mis tuleb ette Veneetsias ja nimetatakse süäl dukatiks, sest raha ühel küljel oli veneetsia dukk. Prantsusmaal nimetati Veneetsia dukatit eküdor ja Ungaris ning Saksamaal guldideniks.

Nagu võib järeldada, segas raha liikumist asjaolu, et raha oli väga mitme süsteniline. Erimaade raha väärtus ja nimetus läks lahku teiste maade rahast ja kursi väljaandmine oli sel ajal raskendatud. Selleaja rahale oli miinuseks ka asjaolu, et raha metallisisaldus oli muutlik negatiivses mõttes; kuna sel ajal oli rahalöömise õigus maahärradel, siis neil koeril, kui nad raha vajasid, korjasid nad raha liikveltsära ja saatsid hiljem sama hinna, aga väiksema metallisisaldavusega turule. Rahalöömise tehnika

oli madal ja kuna rahale löödav tempel ei täitnud tervet raha, lõigati käibelolevatel rahadel templita osa ära. Sellega sai hakkama ka valitsus. Sel ajal, kui sakslased meie maale tulid, oli siin käibel hõbe mark, mis ei vastanud naelale, vaid 15 loodile. Piiskop Alberdi ajal aga vastab pennmark juba 6-le loodile. 13. sajandist päle meie rahaasjandust jälgides peab kons-tateerima pidevat ja tugevat kursilangust.

Meil on raha löödud Tallinnas ja Riias, 15. sajandil ka Tartus, ja Orduajal Saare-Lääne piiskopkonnas. Eesti- kui ka Liivimaal mõõduandvaks rahaks oli riia mark. Riia mark oli Ojamaal ja see omakorda Lübecki mark.

Rahaloõmiseks pidi vaarismetalli sisse toodama, nii hõbedat kui ka kulda. Viimast saadi tiroomist ja Ungarist.

M õ õ d u

Nagu keskaegne raha polnud kaubanduses soodus, nii polnud soodsad ka mõõdud, eriti pikkusemõõdud, mis arenesid inimese keha liikmete järele, nagu jalg jne. Merel tarvitati pikkusemõõduna merepenikoormat, n.n. Ukaeesiat, mis vastab umbes 10-le verstale. Pikkusemõõdud polnud nii mõõduandvad kaubanduses kui kaalumõõdud, ja needki olid arenenud halvasti. Eriti viljamõõdud, nagu vakk, külimitt ja t'nder. Ühe ja sama nimetusega mõõdu sisaldavus oli sageli erinev.

Soome kaubandus.

Soome kaubanduses tähtsat osa keskajal mängisid linnad Viiburi ja Turu, mis tähtsad ka meie maa seisukohalt. Soome linnade tähtsus tuges kõigepäält Venes transiidile, mis toimus läbi Soome. Eriti tähtis transiitkaubanduses oli Viibur juba oma geograafilise asendi tõttu, sest ta asus Vuoksa jõel.

Päaniselt siis, kui Liivimaa kaubandus Venemaaga oli keelatud, omas Viibur Venemaaga kauplemises tähtsa seisukoha. Ehkki ta oli sel ajal väike linn, 1500 elanikuga, Viibur ise ei saatnud laevu välja, vaid siia tulid võõrad laevad.

Sel ajal linnahärradel oli võrdlemisi palju lae

vu ja nad rakendasid laevad linnade teenistusse. Nii-
sugused linnahärrade laevad viisid kaupu välja ja tõid
sisse, mida Viibur vajas.

Viiburisse keskendati kaubandus Karjalast, Savost
ja Põhjamaalt. Põhjamaalt tulid kas kaupmehed ise oma
kaupadega või toimetasid vahetalitajatena karjalased,
kes kaupu ühest kohast teise väinud kergete praati-
dega. Pääaine, mida toodeti, oli nahk.

Viiburi esines päämiselt laokohana. Maal oli kau-
bandus keelatud ja Viiburi polnud võetud Hansa-Vene süs-
temi konkurentsi ärahoidmiseks, Viibur püüdis aga lak-
kamatult osa saada Novgorodi kontori valitsemisest. Ta
katsed 15. ja 16. sajandil ei õnnestunud, ei saa ta
ka laokoha õigusi Venemaaga kauplemises. Tegelikult
aga kujunes olukord nii, et juhul, kui Hansa-Vene kau-
banduse vahel olid sulud, muutus Viiburi ikkagi laoko-
jaks, ja 16. saj., mil Vene-Liivi sõda, on Viiburi sa-
dam üle külvatud hansa laevust, kuna liikumine Venesse
Eesti- ja Liivimaa linnade kaudu oli raskendatud. Mui-
du Viiburi kaubanduslikud sidemed meil olid Tallinna
ja Narvaga.

Viiburi kõrval vanim ja tähtsam Soome sadamalinn-
dest on Turu.

Enne linnuse asutamist on Turu kohal olnud sadam,
nagu Viiburiski. Turu tähtsus seisis nii sise- kui ka
väljaveo kaubanduses. Turu oli laokohaks Lääne-Soomele
ja võõraste kaupmeeste Turusse tulles, seoti neid ko-
he Turu kaupmeestega, kuna nad ei tohtinud ühendusse
astuda tagamaadega. Suuremail turukaupmehil olid ka
suuremad õigused, nad võisid suuremal arvul kaupu sis-
se osta, nagu nahku ja toitaineid, kaubandus esines
raha puudusel või vähesuse tõttu suuremalt jaolt vahe-
tuskaubandusega.

Kuni 14. sj. polnud Turul kaugeid sidemeid pääle
Tallinna, mil nii Turu kui ka Viiburi laevad tulid
Tallinna. 13. sj. II poolel oli aga Soome kui ka Root-
si linnadesse tulnud tublisti saksa elementi, see sak-
sa elemendi vool soome ja rootsi jätkub veel 13. saj.,
mil sakslased saavad ka tähtsaid privileege rootsi ja
soome kohta, nii kasvab Stokholmis ja Kalmaris saksa
võim rootsi omast tugevamaks. Niiugune saksa elemendi
võim jätab jälgi linnavalitsemisse, mis läheb pääaegu
sakslaste kätte, ja nii nägi Magnus Eriksoni linnasea-
dus 14. saj. ette, et pooled rahärradest võisid olla

sakslased, et aga pooled pärismaalastest raes olid jõukamast kihist, siis oli ka nende mõju valitsuslikusorganis tähtis.

Üldiselt polnud rootslased ja soomlased kuigi kapitalitugevad ja nii pidid sageli kaupmehed liikuma, et täita laeva kaubaga. Sakslastel, võrreldes soomlaste ja rootslastega, olid palju suuremad kaubanduslikud sidemed ja nii oli ka suurem osa selleaegsest soome ja rootsi kaubandusest sakslaste käes.

14.sj. sai rootsi kuningaks sakslane Mekklenburgi Albrecht, kes sakslaste mõju Rootsis ja Soomes veel enam tõusta aitas. On selge, et niisugune sakslaste võimene vastu rahulolematust tekitas. Opositsioonid aga kerkivad Rootsi Unioni aegu 15. saj. ja siis, kui talupoegade kihti alla surutakse. Selle järelolusena on 1471 aastal Brunkebergi lahing, millest võtavad osa ka talupojad ja linnakoelanikud. Sellega piütakse sakslaste võimu Rootsis vähendada.

Gustav Vasa kaubanduspolitiika oli juba tublisti sihitud saksa võimu murdmisele nii Rootsis kui ka Soomes. Gustav Vasa kaubanduspolitiika sihiks oli: 1. et kauband Rootsi ja Soome tuleksid Hansa vahetalitusest ja 2. et Rootsi ja Soome laoksid ise sidemeid kaugete maadega kauplemises. See idee ei teostunud täiesti, aga hooleta Hansa monopolistlikule kaubandusele andis.

Kuni 15. sajandini polnud Soome linnadel kaugesidemeid peale Tallinna, kuhu tulid Turu ja Viiburi laevad. 15. sj. sõlmib Turu juba kaugesidemeid saksa kaupmeeskonnaga, tutvuti ja astuti sidemesse põhja Saksa linnadega. 15. sj. pääsevad Soome linnad teataval määral ka Hansa mõju alt ja mittehansalased, hollandlased ja teised, saades 15. sj. lõpul Viiburis suuri õigusi, hakkab Hansa monopolistlik kaubandus pragunema. Osalt 15. sajandil ja 16.sj. täielikult astub senise linnade-kaubanduspolitiika asemele riikide-kaubanduspolitiika.

Agraarolud.

Meie maa vallutatud kuulus see kirikule, kes vajab maa kaitset, tekivad Ordud, esiteks Mungavennaste Ordu, milline liitus Saksa-Orduga.

mis jagunes Preisi- ja Liiviorduks, Ordu tekkimisega läksid suured maaalad Ordule. Tekkisid piiskopi ja Ordu riigid, Muidugi ei harinud Piiskopi ega Ordu riik maad ise, vaid andsid nad läänidena välja. Alguse läänid olid hinnuse või kümnise läänid, millelt maahärra sai hinnuse- või kümnise maksu.

Nii Ordu kui ka Piiskopi riik vajab sõjalist kaitset, Et kaitset hankida, andsid nad lääne vasallidele.

Läänobjekt. Läänobjektiks võisid olla kõik asjad, mis võisid olla reaalses valdamises. Selleks olid maad, tükid ja muud sissetulekud, nagu näit: kohtumõistmine ja nii edasi. Meil Pää läänobjektiks, mis anti vasallidele, oli kultiveeritud maa, mida mõõdeti adramaaga, kusjuures mõõtmisele kuulusid ka päraldised, s.o. aasad ja heinamaad.

Läänisubjekt. Läänitamine polnud sel ajal veel Lääne Euroopas välja arenenud ja sellepärast puuduvad selleaegse läänisubjekti kohta kindlamad piiritlemused.

Rüütliääni võis saada see, kes rüütli moodi elas. Rüütliään oli ainult mees-ään, mis läks kas paranduse või mõnel muul teel edasi ainult meeste sugus. Meil on see õigus 14. ja 15. sj. laienenud. Rüütliääne kõlbulised olid saama isikud, kes polnud haiged ihult ega vaimult, Rüütliääni ei antud ka vaimulikudele, kodanikele ega talupoegadele.

Läänid polnud sünni-, vaid teenistusläänid. Ainult need, kes võisid täita teenistuskohustusi maahärra suhtes, võisid saada lääni, selle definitsooniga pole rahul kõik uurijad. Rõhutades asjaolu, et mõned said lääni ka sünni, mitte ainult teenistuse järele. Esimene on aga harvem ettetulev nähe, mis pärast kehib enam viimane, kui rohkem üldist nähet haarab definitsoon.

Läänimeestehulgas on 13. sj. ka pärismaalasi, nii arvab uurija Johanson, et vasallidest 4 % oli eestlasi, kusjuures lääne ante nähtavasti pärismaalaste vanematele, et neid kui autoriteetsemaid isikuid lepitada. Vasalli perekonda von Livenid arvatakse pärit olevat pärismaalastest. Siinjuures ei tähenda von mitte sakslast ega aadlit, vaid kohta, kust keegi pärit (von Liven = pärit Livenist = Liivimaalt) Livenite suguvõsa on nii siin põlvnenud vanast liivlaste vanemast. Pärismaalasist va-

salle oli Kure-, Eesti-, Liivi- ja Lätimaal. Nagu uurimised näitavad, oli 1272. a. ka orduvendade hulgas pärismaalasi. Pärismaalastele alguses anti lääne sama õigustega, mis sakslastelegi, 1320. a. kujuneb aga Liivi- ja 1576. a. Järva-õigus, mille järgi lääne antakse veel n. n. vabatalupoegade. Pärismaalastele antavad läänid olid aga väikesed ja neid saadi ainult läänimehe kohustustega, kusjuures kohustisidki olid väikesed, vähemad, kui harilikudes läänides. Nii võis nende kaitserolvas tuis olla puudulikum, kuna nad moodustasid kerge ratsaväe lahingutiibade kaitsemiseks. Uurimistel on selgunud, et anti lääne ka ametmeestele, nagu seppadele, sest neid tarvitati orduja piiskoppide losside ehitamiseks. Ka need läänid olid väikesed. Pääle nimetatud kihtide on veel teisi, kes said lääne, nii Kuremaa kuningad

Kodingeni umbruses, milliseid 7 perekonda. Siis n. n. hinnuse-mehed, kes olid vabad talupojad ja maksid makse vabadena orjusest ja kohustisist. Lätis nimetati hinnuse-mehi leidenekkideks (hinnuse talupoeg, Leidenbrief, vabastuskiri) Hinnuse-mehi tuleb palju ette keskajal, eriti L.-Eestis ja Lätis Ordu alal. Neid esineb ka palju sellesajades maa- ehk maksuderaamatuis. 16. saj. esineb hinnuse-mehi ka piiskopkondades. Rüütlitest erinevad hinnusemehed sellega, et neil pole taga-asureid, ja neil olid väiksemad läänid, mida nad majandasisid oma perekonnaga, sugulaste ja teenijatega. Hinnusemeestel polnud ka kohtumõistmise õigust nagu teistel vasallidel.

Ordu, kel oli oma sõjaväeline kontingent rüütelvendade näol, seega sõjavägi, mille arv ulatas 500 meheni, andis vähem lääne ja väikese õigustega. Nii esinesid orduläänid ainult meepläänidena ja kas vasalli ehk maahärra, h. n. senjori surma puhul, tuli läänis muutusi. Vasalli surma puhul kas anti lään vasalli meessoost järglasile ühes kohustistega edasi või läänistas senjor lääni uuele vasallile. Senjori surma puhul võis uus senjor vasallidega toimida oma äranägemise järele, neilt kas lääni ära võttes ja teisele andes või vana alles jättes. Teisiti oli lugu piiskopkonna läänides. Piiskopiriik, kel omal sõjavägi täiesti puudus, pidi lääne trohkem välja andma. Nii läänistati suurem osa piiskopkondade maast sõjalise jõu hankimise otstarvel. Maahärral ehk senjoril oli alul õigus saada

oma maalt makse, mis olid avalikõiguslikud maksud kümnnise ja hinnuse näol, kusjuures, nagu allikad mainivad, kümnnise maks hinnuse omast oli pool suurem. Enne sakslaste tulekut olid siin teatud administratiivpiirkonnad, milliseid alul läänistatigi. Hiljem algas ka adramaade läänistamine.

Saadest vasallilt omale lääne, hakkavad nad kohe maahärra nõrka külge tarvitama oma kasuks. 14. sajandil on vasallide õigused juba tublisti välja arenenud. See õiguste areng jõuab lõpppunkti 15. ja 16. sajandil. Juba 15. sj. esineb väga tugevaid vasallide perekondi, nt: Tiisenhausenid Pää- ja Tartu piiskopkonnas. Tiisenhausenite maaala suurus küünib loo adramaani ja kogu varandust hinnatakse 50.000,000 kroonile. Teiseks tugevaks vasallide perekonnaks Pää- ja Tartu piiskopkonnas on Üksküll'id, kellele kuulus terve Raupa piirkond. Endine liivlaste ja lätlaste idumea (idamaa).

Ühes sellega, et niisugused suured maaalad läksid vasallide kätte, suurenes ka vasallide võim, millepärast ka piiskopkondades võim detsentraliseerub, omades vasallid palju piiskopkondade võimust.

Vasallid said enestele läänide suhtes suured õigused, mis kõige paremini arenesid Harjus ja Virus. 1315. a. Valdemar Briku läänioigusest selgub, et Harjus ja Virus oli n.n. Kogukäe instituut, mis seisab selles, et vasall surres jättis mitmed pärijad, kelle vahel ei toimu tõeline vaid ideoline lään jagamine. Lään jäi terveks ja kõik sugulased olid ta pärijad. Suri üks läänipärijaist, tuli uus sugulane asemele. Kogukäe instituut areneski tähtsamaist perekonnist, nagu Tiisenhausenitest, Üksküllidest jne.

Harju-Viru õigus arenes aga edasi. Nii lubatakse ka pärimisõigust külgliinis, s.o. et naisedki võisid olla pärijad. Külgliini pärimisõiguse andis a. 1397 saksa ordumeister Konrad von Jungingen, ja nimetatakse "Konrad von Jungingeni armuks". Samad õigused ja veel kaugemale ulatuslikumad, said ka Pääpiiskopkonna läänid a. 1457. Riia pääpiiskop Silvester Stodescherilt, mida nimetatakse "Silvesteri armuks". Samal ajal said ka samad õigused Saare- ja Lääne piiskopkonna vasallid. Vähe hiljem, 16. sajandil, tekkis tüli n.n. esiostu õiguse pärast, s.o. vana läänioiguse järele vasall või rüütel, tahtes võõrandada lää-

ni, pidi enne pakkuma lääni maahärrale, ja kui see lääni tagasi ei võtnud või ise võõrandada tahtis, pidi vasall muidugi väiksema kasuga leppima kui ta seda maahärra vahelesegamata oleks saanud. Sellest kitsendavast õigusest maahärrade kasuks piisitigi vabaneda, kuna vasallid olid suutnud juba niipalju korda saata, smütsid nad ka hankida omale sellise õiguse, saades järelikult lääniga talitamisel avarad õigused.

Harjus ja Viru arenes kõige enam ka vasallide kohtumõistmise õigus, mis kuulus juba Valdemar Eriku läänioigusse aastal 1315. Seega Harjus ja Viru oli vasallidel oma alamate kohta kõrgem kohtumõistmise õigus juba aastal 1315. Harju-Viru õigus oli tavaõigus. 1315. a. dokument kodifitseerib, et vasallid võisid kohut mõista oma alamate ehk tagaasurite elu või surma üle, võisid neil ka maha raiuda kehaliikmeid, harilikult maharaiutavaks kehaliikmeks oli parem käsi, kui vandekäsi. 14. ja 15. sj. levib säärane kohtumõistmise õigus piiskopkonnis. Ordu maades, kus läänid olid väiksemad ja vasallide õigused enam piiratud, ja kus vasallegi oli vähem, oli kohtumõistmine maahärra, s.t. Ordu käes. 14. sj. keskelt pääle kuulus ka Harju-Viru Ordu alla, aga Ordu oli võimetu kärpima Harju-Viru õigust ega saanud teda sarnastada oma läänide õigustele, vaid pidi jääma Harju-Viru samade õiguste juure, mis nad plid saanud piiskopkonnalt.

Mõisate tekkimine.

Mõisad tekivad 13. sj., mil sakslased siin oma võimu olid kindlustanud. Mõisa tekkimise algidusid otsides tuleb silmas pidada iseseisva majapidamise tekkimist. Alul, mil mõisaid polnud, olid maahärrad maomanikud, aga talupojad selle kasutajad, mille õiguse eest nad pidid maahärrale maksuma makse.

Esimene mõisamajapidamine tekib nn. abimõisates (Vorwerke). Abimõisates olid mõned ehitised, et talupoegadelt kümnise- või hinnusemaksu oleks võimalik olnud vastu võtta. Niisugusteks ehitisteks olid ait ja veski. Veski selleks, et kümnise või hinnuse vilja jahuks ümber töötada, ja ait vilja paigutamiseks. Aida võti oli kümniku käes, kes valitud talupoegade seas.

Hiljem tekib neis, nn. abimõisates iseseisv majar

pidamine ja nüüd nimetatakse neid alloodideks, s.t. pärisomand (ladina keeli). Siin tähendab see aga iseseisvat majapidamist, mis tekkis ordu losside ja kloostrite ümber. Abimõisa ümber on nüüd põllud, kus haritakse põllu kolme-põllu süsteemi järele. S.t. üks põldudest on kesa ja kaks vilja all. Hiljem nimetatakse mõisad ka Hof ja Huus (Haus=maja) Sõna Huus tähendab mõisat, aga ka linnust (ladinakeelne nimetus oleks curia). Alul on mõisa suurus läbiseigi 7 adramaad, kuna juba 15. sj. suureneb mõisamaa suurus ja ka mõisate arv.

Raske on kindlaks teha, kuhu asutati mõisad. On aga teada, et juba 13. sj. katsuti mõisale saada kultiveeritud maad. Talupoegadelt saadi kultiveeritud maa kätte nende äraajamisega mittekultiveeritud maale, kus nad seda kohe kasutuskõlbuliseks pidid harima, et ära elada. Nii kaotatakse ka kilasid ja talusid, kuna asemele tulevad mõisad ja mõisamaad. Maahärrad võitlesid talupoegade kohtadeit äraajamise vastu, kuna nad talupoja kultiveeritud maalt äraajamisega kaotasid maksud, mis talupojad neile maakasutamise eest pidid maksma.

Mõisate asutamiseks saadi maid ka valbevara õiguse järele, s. on päruseta maast. Tõvede, nälgade ja sõdade tõttu jäi sageli palju talumaid pärijatota, millest moodustuski päruseta vara. Nii on teada, et 13. sj. 13-pul, 14. alul teevad leedulased ja 13. saj. lõuna-Eesti ja Läti alale 7 sõjaretke, mis hävitas palju inimesi.

Eriti vajab mõisaid ordu. Ordu lossid olid täis rüütleid, kes elasid, end sõjalistele harjutustele pühendades, nad vajasisid ülespidamist ja sõjatarveid, Osa kulusid katsid talupoegade maksud, millest ei jätkunud aga kaugeltki kogu majapidamiseks, nii pidi ordu oma majapidamine ülejäänud puudujäägid katma. Ordu majapidamises, mõisates pannakse eriti suurt rõhku hääde hobuste kasvatamisele. Alul on ordu majapidamine ordu omase tarvete rahuldamise teenistuses, kuna hiljem hakatakse produtseerima ka turu jaoks.

Munga-ordudes, kes majapidamisega togemist tegid, olid tsisteriastse ordud. Uutel aladel, kuhu tungis ristiusk, oli päämiseks sihiks just põllutöö kõrgemale järjele tõstmine. Nii areneb just kloostrites mõisamajapidamine eriti välja. Niisugune väljaarenenud majapidamine oli läti alal dünamiinde klooster, mis siirdus

mis siirdus 14. saj. alal Eesti alale Padise kloostrisse. Sama tööd jätkas ka Lihula nunnade klooster, millel palju maid kasutada. Tsistertslaste kloostrites oli munk- ja ilmalikud vennad, kes ei annud täit mungavan- net ja eriti teetsensid põllul ja aiatööga. Nende too- dud on ka uus põllu süstem. Tartu ligiläi tuleks mai- nida veel Kärkna nimelist tsistertslaste ordu-kloosrit jellel ka oli suuri maa valdusi.

Talupoegade õiguslik seisund ja kohustiste arenemine.

Lään ei tähendanud omandit, vaid omandi õigust va- sallide käes kasutatava maa kohta jäi sügavamalt puu- dutamata. Vasallid olid ainult maa valdajad disposit- siooni õigusega. Dispositiivõigused olid ka päris- maalasil. Hiljem aga kitsondatakse pärismaalaste dis- positiivõigust, millega nad kaotavad palju oma ee- nistest õigustest, nii hakkab kehtima talupoegade kah- juks valdava õigus, s.t. et päruseta maa läheb taga- si maahärrale. Kui maa tõvede, nakkushaiguste ja sõda- de puhul palju elanikke kaotas, oli päruseta maid pal- ju, nt: leedulaste 7-me sõjaretke puhul kannatasid ori- ti Läti, Liivi ja Eesti edela osa- Sakala, Pärnu, Saar- re ja Läänemaa. Teiseks langes talupoegade vastuhakka- mise puhul, kes oma olukorraga rahul polnud, palju maid härrale tagasi. Niisugustena tuleb märkida 1860-1890. a suuri nälssu perioode. Siis Sengallaste ja Kurelaste va- tuhakkamised, tõenäoliselt kaotasid vastuhakkamistes pärismaalased, nii rändasid sengallased välja Soetu.

Mõisapidamise arenemisega erneb ka uus liik talupo- gade kohustisi n.n. teoorjus. 13. saj. mil mõisaid oli veel vähe, polnud ka teoorjus kuigi tarvitav kohus- tis. Maahärrade lepingud, mis sõlmitud saarlastega, ku- relastega ja sengallastega, näevad ette teoorjust väga vähe.

Vanema ajal esines makskorjana Eestis Vakus, Lätis Pagasta. Vakus või pagasta oli avalik õiguslike mak- sukasjate talupoegade kohustis. Talupoegadel lasusid teatud koormiste normid, mis said oma alguse siis, kui maa vallutati. Aastast 1435-1507 on säilinud vanim mak- suraamat. Maksuramat, nagu selgunud, oli alul võlgade nimestu, kuna muid makse nähtavasti raamatusse ei

kirjutatud. Hiljem võlgade raamatust kujunevad maksuraamatud. Vanemast maksuraamatust selgub, et maksud olid: 1. vakkuse jaosed ja 2. kümnise- või hinnuse maksud, milliseid pärast nimetati ka kohusemaksudeks. Vakkuse maks pandi peäle vakkuse õiguse järele. Need maksud tulevad ette ka Lääne- ja Ida-Euroopas, ja on väi- ja arenenud usust. Nii olid need maksud enne andamist ja maksud, mis toodi ohvripidude jaoks. Vakkuse andmisega olid seotud ka vakkuse peod. Vakkusemaks võeti n.n. vakkonnast, kümnise- või hinnusemaks võeti n.n. kümnise õiguse järele või ka kirikuõiguse järele, sest alul võttis neid makse kirik. Kümnise maks pole vakkuse, vaid kanoonilise õiguse järele. Kümnisemaks oli hinnusest poole suurem, kui sakslased maale tulid, pandid nad talupoegadele alal. hinnusemaksu, et mitte nii järsku talupoegadega leppimatuse jalule astuda. Hiljem kui juba harjutud talupoegadelt kohustisi nõudma, suurendatakse hinnusemaks kahekordseks, s.o. kümniseks. Kümnise järgi pidi talupoeg 1/10 osa saagist andma maahärrale. Seesugune kümnise osa andmine ei kesta kaua, kuna varsti suurendatakse ka kümnisemaksu, nimi kümnis jääb aga muutmata. Nii on teada, et talupojad, kes Riia linna mail elasid, maksid 1/4 saagist (Riia linnal oli maad loco adramaad).

Kümnisemaksu võeti mitmesuguselt, mõnikord lõigati otsekohe põllult, kusjuures härra sai iga 4.-nda vihu. Mõnikord sai härra iga neljanda tera. Saare-Lääne õiguse järele aastast 1240 makseti kümnist põllul, kui lõikus talupoegadel tehtud, tuli mõisa ametnik ja eraldas kogu saagist 1/4 mõisale. Kui mõisa ametnik tulekuga viivitas, ei tohtinud talupoeg vilja põllult enne mõisa vilja eraldamist ära viia. Juhtudel, kui mõisa ametnik ei tulnud, võis talupoeg kutsuda tunnistaja ja selle juuresolekul pidi eraldada mõisamääratud vilja eraldama ja oma ära viima. Maksude ja kohustiste hulk kasvas alatasa, mõisamajapidamise enam arenedes vajas mõis töölisi ja tal oli eriti raske lahendada küsimust, kuidas saada töölisi seeläbi soonilisele tööle, nagu soda oli kartuli panemine ja võtmine, sõnnikuvedu ja heinategu. Alul lahendati see küsimus talgute tegemisega, kusjuures talgutest osa võtsid vabad inimesed, kel omal maal polnud. Nii

käisid vabad inimesed ühest mõisast teisi talgutel. Talgulistele pidi härra õhtul korraldama söömingu, joomingu ja tantsupeo. Hiljem kui talgulkäijad inimesed ei suutnud rahuldada mõisa tööjõu puudust, arenes talgutest talupoegade erakorraline orjus, millele hiljem liitus talupoja orjus jalatöölisena. Korratöö tuleb ette võrdlemisi vara ja ta on sunduslik. 14. sj. mõistetakse korratöölise all töölist, kelle talu pidi andma mõisa karja juure. 15. ja 16. sj. on sellest arenend korratöö juba kõigi mõisatööde juures, eriti heinatöö juures.

Sunnismaisus.

1495-1510. a. sõdade perioodil vähenesid vanad adramaad, nt: Hiium 7-mest adramaast jäi 2. See asjaolu muutus tugevasti kaasa talupoegade olukorra halvenemiseks. Nii on 14. sj. lõpul ja 15. sj. alul talupoegade olukord kiiresti allamäge libisend. Et talupojad oma härralt võlga võtavad tööloomi, seemnevilja jne., on harilik nähe, ja 14. kuni 15. sj. on juba iga talupoeg mõisa võlglane. Võla eest pidi talupoeg maksma härrale n.n. renti ehk üüri. Võlg tähendati alul üles loikepuudele, hiljem vakku- ehk maa- raamatuisse. See, et talupoeg sai mõisa võlgnikuks, andis olulise abinõu sunnismaisuse väljaarenemiseks. Talupoeg, kes mõisale võlgu, ei tohtinud maalt ära lahkuda. Sunnismaisust tähendabki talupoja ehk pärismaalase sidumist maaga.

Nii tekib pärisorjuse sarnane seisukord. Talupoegi, kes mõisaga võlgu ja maaga seotud, nimetati trällideks (oritalupoeg). 1424. a. võttis üldmaapäev otsuse, et iga võlgnik võis end vabaks osta. Trälli, makstes lo aasta jooksul, iga aasta 1 mark (umbes 1/2 naela hõbedat) võis seega lo aasta jooksul vabaks saada. Seega ei tohtinud ka trälli üle lo aasta pidada. Trälli, saades vabaks, oli vaene ja tekitas nn. vabadikkude kihile juure hulga inimesi. 15. sj. seotaski mõis enesele tööjõudu vabadikkude kihist, kes ise asustasid kultiveerimata maid. Mõis andis vabadikkudele maa juba enam siduvate tingimustega. Kuna vabadikud majanduslikult seisis nõrgal jalal, n.ö.

ühel jalal, siis nimetati neid ka üksjalgadeks. Üksjalad, olles talupoegadest majanduslikult nõrgemad, pidiid mõisale tegema väiksema teoorjuse. Nii tegid nad 15. sj. alul ainult ühe orjuse päeva nädalas, 16. sj. teevad nad juba 3 päeva. Eriti arvukas on üksjalgade kiht pääle maal olnud sõdade. Kuna sõjaajal maaharimine on jäänud hooletusse, ja kultiveerimata maahulk on tõusnud. Aa. 1495-1510 perioodil laastavad maad nakkushaigused, viljaikaldused ja Vene sõda. Vene sõja ajal on ükski Tartu piiskopkonnast ära viidud 400 inimest, 16. sj. üksjalad olidki need, kes kultiveerisid maad, olid uudistalupojad. Loomulik aga, et pääle niisuguste juhtude, mil inimesi maal suurel hulgal vähenes, ei jätkunud ükski üksjalgade tööst, vaid talupoegadelegi pandi raskemaid kohustisi. 15. saj. kaob träälsus, aga tuleb asemele järk-järgult sunnismaisus, kuna talupoegade massi seisund halvenes. Mõisnik pidi eriti valvama ja karmide abinõudega võitlema talupoegade ärajooksmise vastu, sest vastasel korral kaotas ta võla ja tööjõu.

1424. a. kaebab Kuramaa piiskop Riia linnale, et kaupmehed palju talupoegi ära meelitavat, kus neid linnas vajati musta- ja raskemate transiitkaubatööde tegijaina. Kui aga mõis talupoegi tagasi nõudis, nõuavad need tõendiisi. Piiskop nõuab tagasi võlga või meest. 1424. a. võtab printsipi "kas võlg või mees" omaks Liivimaa Maapäev, kusjuures see printsipi maksab ainult mitte orjade, vabade talupoegade kohta. Orja pidi linn kohe tagasi andma. Orjad jagunesid kahte suurde gruppi: sõjavang-orjad ja võlaorjad. Võlg ei tekkinud alati mitte laenamise teel, vaid ka muil. Kui talupoeg tegi mõne kuriteo ja selle eest sai karistada. Tol ajal polnud karistuse liigid nii välja arenenud kui praegu ja sellepärast suurem osa karistusliigist olid rahatrahvid. Rahatrahvi alla käis ka teise surmamine või vigastamine. Trahv tapmise eest oli 40 marka, mis suur summa. Kui seda võrrelda viljaga, maksis tapmine 480 vakkarukist. Võib juba arvata, et paljud ei suutnud seesugust karistust talasuda ja jäid võlgorjadeks. Vasallid tahtsid, et igakord ilma protsessita saaks tagasi nõuda talupoegi, sest protsessi läbiviimine oli raskustega seotud. Protsess tuli läbi viia sõäl, kuhu talupoeg

oli põgenenud. Oli talupoeg põgenenud Riiga, siis tuli protsess läbi viia sääli, Riias aga oli hoopis teine olguse teadvus. Teiseks kaitses linn põgenenud talupoegi, kuna ta neid tööjõule vajab, nii nt: kaebab Tallinna, et talupoegade tagasinõudmised on liiga karmid, tõendades, et talupojad pole ei inimliku ega Jumala seaduse järele pärisorjad. A. 1458 säetakse Tartupiiskopkonnas sisse lihtsustatud kord. Ajast, mil säetakse uus kohutulik--politseiline instituut, on pärit ka haagi-kohus. Liivimaal vastav asutis on korra-kohus (Ordnunggericht) Rahva nimetuse järele silla-kohus. Haagi ehk sillakohus pidi esialgu reguleerima ärajooksnud talupoja tagasitoomist, kui talupoeg oli jooksnud teise mõisniku juure, siis sillakohtunik oli kohustatud selle mõisniku maal, kuhu talupoeg jooksnud üks kuni kaks talu sekvestri s.o. keelu alla panema kahjukannataja kasuks. Niikauaks, kui mõisnik jooksi külje andis. Selle lihtsustatud korra juures polnud tarvis tsiviilprotsessi, vaid maa pandi otsekohe kuni asja õiendamiseni sekvestri alla. Üks ehk teine talupoeg oli härrale eo ipso võlga ja nii võidigi teda tsiviilprotsessita tagasi nõuda. 1482.a. vasallide päeval, kus koos palju vasalle, võetakse vastu põhimõte, et kohe nõudmise korral peab talupoeg tagasi antama ilma protsessuaalse korrata. 15. sj. on sunnismaisus levinud juba piiskopkonnas. Reaalsed nähted viisid olukorra juure, mida ninetati sunnismaisuseks. Sunnismaiseks tehti kõige päält peremehed, sest talu maksude eest vastutas peremees. Soesuguse kokkuleppe sõlmis Lääne-Saare piiskop oma vasallidega, kokkuleppesest selgub, et talupoegi ja adramaa mehi pidi kohe tagasi antama. Kuna seppade, mõldrite ja üksjalgade kohta maksis veel printsii, kas mees või võlg. 1515.a. kaebab Harju-Viru vasallkond, ja sellest selgub, et inimesi, kes asustunud maal, võib tagasi nõuda 30 aasta jooksul. See ei käi aga vabadikkude ja teenijate kohta, vaid asustunud talupoegade kohta. Siinjuures ei nõutud tagasi üksi peremeest, vaid ka vanemat poega. Tihti ka vanemale pojale järgmine poeg, sest arvati, et talu muidu ei suuda täita omi kohustusi, kui tal puudub vastav tööjõud. Tallinna wogt oli kohustatud näiteks, kui talle teatati talupoja ärajooksmisest linna, jooksi külje otsima ja niikaua kinni pidama

kuni see nõustus tagasiminekuuga mõisniku juure. 16. sj. keskel on sunnismaised ka mitteasustatud kihid. Riüütel konna sunnismaisustamise vastu olid kõige enam tran-siitkaubanduse linnad, kes selle läbi kannatasid vajali ku tööjõu kaotusega. 16. sj. areneb seega pärisorjus talupoja isik saab pärisorjaks, mille tunnus see, et talupoeg on mõisa pärisomand. Härra võib talitada talupojaga kui asjaga. Ta on res, keda võib müüa, kinkida jne.

Talupoegade maaga sidumine areneb neil aladel kiiremini, kus vasalle rohkem ja kus vasallidel rohkem maad. mis enam talupoegi vajab. Nagu piiskopkondade mail, kuna ordu alal, kus vasalle vähem, areneb see enam pikkamisi. Kuna 15. sj. esimestel aastakümnetel, on veel lah-tisi inimesi (Lose Mann), ning Erbbauer, tähendab, et talupoegadel on pärandusõigus, siis 16. sj. pole enam vabu inimesi ja Erbbauer tähendab, et talupoeg on mõisniku pärus. Härra ja talupoja vahetada tuleb vaadelda kohustuse aluse järele, kusjuures alul sunnismaiseks tehakse peremehe ja hiljem kui neist ei jätku, ka teisest kihid.

Kohtumõistmine.

14. ja 15. sj. oli kohtumõistmise võim koondunud häre-rade kätte. Oli aga välja kujunenud kohtu kooseis, mille liikmed olid ka talupojad. Keskaja kohtumõistmise printsiip oli see, et igast seisusest, kelle üle kohut mõisteti, oleks ka kohtumõistjad samast seisusest. Vogt, kelleks oli mashärra ise, oli kohtuõisistuja, kuna otsusetegijad olid talupojad. Kui talupoja seisuse üle kohut mõisteti. Otsusetegijat talupoegi nimetati õiguseleidjaks, Saaremaal - hirsnikkudeks. Pääle nende oli kohtu kooseisus kaks vasalli, kes pidid valvama, et kohtupidamine sünniks kindlate protsessonaalsete määrus-ta ja maksvate õiguste järele. Hiljem, kui talupojad muutuvad pärisorjadeks, muutub ka kohtupidamine, kuid sellest edaspidi.

Külatüübid.

Kuna juba tutvunenud oleme muinaseesti külatüübiga, siis peab hilisenaaja külatüüpide käsitletus piirjoont aitama tõmmata muinaseesti ja hilisemate külatüüpide vahel. Eesti külad pole suurel, 30 talulist küla see-

takse juba suurkülaks. Külade arenemisele ja suurusel mõjub eriti kaasa maa viljakus. Viljakaid alu leidub aga meil võrdlemisi vähestes kohtades, nagu Viljandi- ja Tartumaa, Virumaa Rakvere ümbruses ja osalt ka Pärnu ümbruses. Suuremad külad esinevad Põltsamaa ja Piilistvere ümbruses. Küla arengut on mõjutanud ka sugukondlik kord, kaitse tarvidus jne. Nii ei koosne meie vanad külad eraldiolevaist taludest, vaid asustus on koos, mis annab parema kaitsevõimaluse. Talude laiali ehitamine on pärit alles 19. sj. keskelt, talude kruntimise ajast, mil taludele põllud välja mõõdeti ja ehitised põldude keskele viidi. Siinjuures peab aga märkima, et Tartu- ja Viljandimaal juba ennemgi talud olid laiali ehitatud. Majanduslikust seisukohast peab sellele vaatama positiivselt. Ka ei või siin kannatada küla ühistunne, sest uuemal ajal oli küllalt organisatsioon, kus talupojad koos käies ühistunnet kasvasid. Nii nagu muinaseesti külade juures tulevad ka nüüd arvesse võõrad mõjud. Neist tähtsamad on läti mõju lõunast, vene mõju idast ja üle mere germanite mõju Skandinaaviast. Lätis asetsesid talud juba varemast ajast laiali, kuna linnus oli kohaks, kuhu hädakorral kaitseks mindi. Eestis esinevad niisugused lahuskülad läti mõjuna Võrumaal, vene mõjuna on säilinud Setumaal ja Peipsi ääres tänavkülade tüüp. Lääne- ja Saaremaal, Põide ümbruses esineb sumüküla - hunnikküla, kus talud asuvad hunnikus ja need väga segamini. Sumükülas esinevad talud ka päikese käigu järel (Sonnenlage). Põhja-Eestis tuleb eraldada kaht külatüüpi, Harjumaal, Põhja- ja Ida-Virumaal tuleb ette tuumik ehk südäküla, siin küla koosneb kahest osast: esiteks tuumast ehk südäikust ja teiseks - põldude taga asetsevaist uutest taludest. Südäikküla on vana osa külast, mille aluseks muistne eesti küla, ta asetseb looduse moodustise juures, - järve, jõe, metsa jne., kusjuures looduse moodustis annab talle kuju. Tegelikult saaksime südäikmikkülast tänavküla, kui säält tee läbi tõmmata. Talud aga jääksid siis ühele poole teed, kuna tänavkülas esinevad kahel pool. Südäikmikkülas on harilikult 5-10 talu. Põldude taga asuvaid uusi talusid on 10-15. Arvatakse, et need uued talud on lahku ehitatud mõisa mõjul, sest mõis kartis, et talupojad üheskoos elades, kasvatavad

üksmeelsust ja tugevamat ühistunnet, kuna aga talude lahku ehitamisel ühistunnet tublisti nõrgestati. Saksa uurija dr. Mager arvab siiski, et lahus asustamisel on plussid, aga neil rahvail, kel oma riik puudub, võib ühistunne lahuselamise all kannatada. s.t. rahvail, kel:

le ajalugu on negatiivne. Meie negatiivne ajalugu on mõjutanud ka rahva traditsioonide halba väljaarenemist

Teine Põhja-Eesti külatüüp - ridaküla esineb L.-V. ru ja Järvamaal. Ridaküla areneb sumoküllast, kusjuures talud edasi arenevad ühel küljel. See on ka puht eesti tüüp. Nagu teame, suured külad sündisid põllu sigitavusest, kohtadel, aga, kus viljatu ja halb maa, oli üksiktalude süstem. Nt: Paide-Viljandi-Pärnu vahel. Siis Jakobi kihelkonnas, kus metsi palju, Vändra ümbruses, kus soo ja rabadega täidetud, on ajutalude süstem. Et L.-V. ja Järvamaal arenesid seesugused külad, on seletatav sellega, et sääl oli palju kroonumõisaid, ning sääl arenes iseseisev majapidamine pikema aja jooksul. Meie külade ajaloo selgitamiseks aitaks palju kaasa külade nimede uurimine, siiani pole aga selles kuigi kaugele jõutud, tähtis seisukoht oleks ka talude nimede uurimisel, sest need on sageli isikupärased nimed, tuleksid ette sääl, kus palju talusid koos asetsevad, kuna lahus talude juures nimed enam kohta määravad, nagu nt: Jürimardi talu jne. peaksid pärit olema külast, kus talud koos. Nt: Metsataguse talu peaks olema külast, kus talud laiali. Talude nimesid on palju ka ameti järele, nagu Sepa, Möldri, Kiltri jne. Siis ajastute järele: Vana, Uus jne talu.

Külanimede juures esineb palju -vere lõppe. Soome Uurija Lauri Kettunen arvab, et -vere tähendab uudis-, veere maid. Neis-vere-lõpulistest küldes on adramaid vähe, mis omakorda sinna viipavad, et nad uudis-asustused peaksid olema. Edasi peaks uurima üksikute heinamaade ja põldude nimesid, mis aitaks selgitada, kas nad tekkinud uudismaist.

Külade valdus ja põldude jaotus.

Eesti kihelkonnad olid võrdlemisi suured alad, mis jagunesid väiksemateks: küla või küla saraskondadeks.

Küla saraskonna tunnus oli see, et keskuseks oli suurem - pääküla, ümber - abikülad. Eestis suuremate külade rühmitused on saraskonnad (Grossdorffmarken). Saraskondade asustus. Külad saraskondades ei asestu lähestikku, vaid keskel on lai ala - mets, mis ühises kasutamises. Osalt olid ka ühises kasutamises aas ja põllud. Nii metsast kui aasast on igal talul oma osa. Seda osa määrati talude adramaade järele. Talude, kel suuremad adramaad, said ka vastavalt suurema osa. Adramaade järele kuuluvaid heinamaid, aasu ja metsi nimetati adramaa heinamaadeks, aasadeks ja metsadeks. Sääljures arvestati heinamaid produkti, s.t. koormate järele. Põhja-Eestis hilisemal ajal ühe adramaa peäle saadi 15-35 koormat heinu. Rootsi ajal tehti heina koos, kusjuures talu pidi vastavalt adramaa järele saatma tööjõudu. Pääle küla saraskondade on suur saraskond. Sageli suursaraskonna ühisvarad polnud nii suured, et iga küla korraga oleks osa sellest ühisvarast valdanud. Nii pidid külad järjekorras üks ühe ja teine teisel aastal ühisvaru valdama. Ühisvara karjamaid ei saadud aga vallata mõne aasta järele, sest kari vajab iga aasta toitu, siis esines ka selle juures erand, ta oli igal aastal kõikide külade valdamises. Saades meie maa peremeheks, mõisavõim, tahtis end teha ühismaade peremeheks. Ühismaade juures tuleb sageki vahet teha ühismaa põhimiku ja selle vahel, mis põhimikul kasvab. Nt: mets on see, mis põhimikul kasvab, pind aga, millel mets kasvab, on põhimik. Alul mõis suutis enesele hankida põhimiku, mille järele talupoegadel oli õigus ühisvarana metsa kasutada. Alul kuulusid ühismaad mitmele mõisale, hiljem hakati neid jagama, nii sündiski, et mõis omas ühismaade osi lahus üksteisest. Niisugustele lahusele vatele maadele tekkisid karjamõisad. 18. sj. II pool Liivimaa asekuberner Cangenhausen Saaremaad vahetse des koondas lahuselevaid mõisa maid ühistükkideks, mille järeldus oli, et umbes 20.000 tükkist saadi 170.

Külade ühismaid tuli korraldada, mis toimus muine naseestis 15-20 aasta järele. Sageli tuli ka ühismaade üle loosi heita. Saras- ja suursaraskonnas ühismaade peäle eesõigus oli saraskonna liikmeil.

Põldude jagamine.

Põldude jagamist on uurinud saksa teadlane Meitzen Majanduslikust seisukohast on tähtsad just põldude jagamise süstemed. Põldude jagamise süstemis tuleb eraldada kolme tüüpi; Kõige noorem oleks nn. Rootsi tüüp, mis tekkinud rootsi mõjul. Sellele vanuselt järgmine on tomppõldude tüüp, mis tekkinud samuti vööral mõjul, Saksaa mõjul. Kolmas oleks muinaseesti sardpõldude tüüp Rootsi tüüp levib 16.sj. Ta tunnus on, et küla ühis- põllud, milles tarvitatud kolme põllu süstem, on jagatud kitsastesse paralleelsetesse ribadesse, mis kuuluvad üksikute talude valdmisse. See süstem esines just enne kruntimist. Kitsaste ribade vahel oli kindel järglus (Regenfolge). Rootsi riiginõisatesse toodi see süstem 1529.a. Säärane põldude jagamise süstem võis olla praktiline ja sellepärast tegi ka rootsi valitus ülesandeks, et see süstem põldude jagamise juures läbi viidaks. Teise süsteni tunnus on, et põllud on jagatud nn. tomppõldudeks, üksikuteks osadeks. See süstem levis aastast 1400 - 1560. Seega orduaja lõpul. Tomppõldudest oli igal talul oma osa, et aga põllud jagati häduse järele, siis võis juhtuda, et üks talu omas mitu eraldi olevat põllutükki. Kolmas süstem on muinaseesti ajast pärit, ta tunnuseks on ebaroeglipärased pikergused, nn. sardpõllud (Blockfuhren). Kõige vanemal põldude jagamisel on sarnasus soome ja skandinaavia põldude jagamisega. Soomes nimetati seda vanaks süstemiks. Vanemal ajal, mil põllud olid ühisvalduses, oli ka põllusundus, s.t. et külaelanikke sunniti korraga põllutööd tegema. Kui keegi põllusunduse järele ei toiminud, siis kannatas selle all põld. Võib järeldada, et muinasajal külaelanik põllusunduse tõttu oli külast suurel määral sõltuv. Muidugi oli see majanduslikule arengule suureks miinuseks, sest majandusliku arengu seisukohast vaadates on plussiks see, kui inimene saab toimetada oma majapidamises iseene äranägemise ja tahtmise järele. Mõned uurijad, nt: Mager, eitab seda, tuues tõendiseks asjaolu, et ühistunne selle all kannatab ja inimese individualism kasvab. Ta toob näiteks saksa külad, kus inimeste ühistunne on arenenud just

inimese küla mõju all olles, Külaelanikkude individuaalsetlik areng toimub just teoorjuse lõpul.

Meie põllundusele on mõjunud päämiselt kliimaatilised tingimused, Meie kliimaatiliste tingimuste juures vajab majapidamine just individuaalset teotsemist, nt: vihmase suve puhul peab individuaalsest seisukohast põllupidaja kuivade ilmade aegu kõige enam töötama ja ta suudab sellega palju enam karjapidamiseks tarvisminevat materjali toota, kui ta oleks suutnud põllunduse puhul. Teissugune on olukord nt: Lõuna-Venemaal, kus vihmajad esinevad 3-4 korda suve jooksul. Muinaseesti ajast vaatlust alates peab silmas pidama seda, et eravaldust aitas arendada juba see, et külavanematel olid lahus maad. Juba muinaseesti ajal kuulusid teatud osad maad taludele, kusjuures need talud asusid oma põldude ligidal. See protsess kestis edasi ka saksa ajal. Enne 13.sj. oli kahepõllu süstem, sellest ajast pääle haritakse põldu juba 3-põllu süstemi juures. Sel ajal viidi läbi ka põldude jagamine. Kolmepõllu süstem kestab kuni 19.sajandini. Sel ajal tuleb ette juba põldude kruntinine. Eriti radikaalne seisukoht on L-Eestil s.o. Viljandi-, Tartu-, osalt ka Pärnumaal jne.

Sääl põldude kruntinise põhinsite on see, et talu maad kuuluvad ühte krunti. Põhja-Eestis, eriti Saaremaal, esineb ka teistsuguseid jagamise süstemeid, mis kuuluvad kaugemasse minevikku, nimelt, et üksikutel taludel on palju põllulappe. Lahustükke talul esineb nüüd ainult heinamaade juures, kuna teised maaalad on ühte koondatud.

E l t e a t e m a j a n d u s t e a d l a s i -

l e .

Vastavalt uuele õppekavale ning eksaminõuetele kohaselt konspektid, ilmunud ja ilmuvad kevadeks 1933.a.:
1. Majandusõigus I, l. osa 68 lhk. hind 2,- krooni
2. Majandusajalugu l. osa 57 lhk. hind 1,75 krooni.
Mõlemad ilmunud ja müügil ülikooli portjeel.

3. Majandusõigus I, 2. osa ilmub kevadeks 1933. a.

4. Majandusajalugu 2. osa " " "

5. Majandusõigus II " " "

Kevadeks, 1933. a., ilmuvaid konspekte võib varem saada osadeviisi. Küsida käesoleva paljundajalt, andress konspekti esiküljel.

Konspektid on paljundatud vastavalt õppejõudude dr. iur. L. Leesemendi ja dr. phil. H. Sepa näpunäidetel ja nende poolt käsikirjana läbi vaadatud, Samuti on ilmuvad konspektid õppejõudude poolt läbi vaadatud.

Vigade parandus.

lhk.	rida.		On.	Peab olema.
2.	10.	il.	mitset	muistset
3.	34.	"	birti	pirti
5.	6.	"	oli	olid
5.	34.	"	Hüpner	Hupel
8.	33.	"	Vispi	Visby (ka Vispi) "u)
8.	27.	"	Hendrik Tseik	Hendrik Schok
19.	28.	"	Soome heeringas	Skoone heeringas
11.	14.	"	Lvati jõgi	Lovati jõgi
14.	30.	"	lalgusest	algusest
38.	5.	"	(Korngelt)	(Korngeld)
38.	11.	"	dinaar	denaar
43.	16.	"	Kodingeni	Goldingeni
53.	35.	"	Cangenhansen	Campenhausen
41.	2.	"	norganis	organis
42.	37.	"	lääne ante	lääne anti
43.	6.	"	vabatalupoegade	vabatalupoegadele
44.	7.	"	vasallid	vasallid
46. ja 47.		"	mis siirdus mis siirdus	mis siirdus - mis siirdus

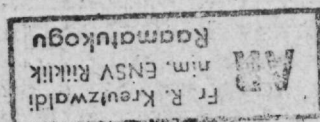
MAJANDUSAJALUGU

2. o s a .

Koostanud dr. phil. H. Sepa 1933.a. I
sem. loengute järele stud. rer. merc.
St. Kalmet .

Väljaanne on paljundatud dr. Sepa näpu-
näidetel ja tema poolt enne paljundamist
läbi vaadatud, ning vastab täieliselt
Majanduse osakonna uuele õppekavale.--

Palj.Kalmet, Tartus, Vladimiri tn. 11 - 5.

40178

MAKSUSTAMINE.

Maksustamisel tulevad arvesse maksustamise alad ja maksustamise ühikud. Maksustamise ühikuks oli adramaa, mis varemalt osalt ka siis esines majapidamisühikuna Muistses Eestis 1 normaal-talu ehk 1 adr. suurune, millele lisandus vajalisi majapidamise päraldisi, s. o. metsi, aasu jne. Vanemal ajal adramaad kahe aluse järele: 1) külvihulga ja 2) pinnamõõdu järele. Vanim neist oli arvestamine külvipinna järele. Esimesel juhul arvestusse tulid ainult kultiveeritud maad, hiljem aga, kui adramaad arvestatakse ka pinna järele, arvestati ka kultiveerimata maad. *(arvestati)*

Varem tähtsama adramaana eksisteeris Riia adramaa, mis alul ehk oli 30, hiljem aga 60 vakamaa suurune. Riia adramaa suuruse väljakujunemiseks on nähtavasti kaasa mõjunud saksa Hufe - tõstend. Liivimaa 13. saj. allikad mainivadki tõstendit. Ida-Saksamaal Huf oli poole suurem kui Lääne-Saksamaal. Nii oli Lääne-Saksamaal Nii oli tõstend 10,5 hektarit, idas 21,6 ha, s.o. umbes 60 vakamaad, missugused adramaa suurusedoligi Liivimaal ja osalt Põhja-Eestis. Pääle selle esineb Harju-Virus revisjoni adramaa, mis välja arenenud Harju-Virus 14. saj. II poolel, ta oli Riia adram. väiksem. Ta külvipind oli 12 tündrit. 17. saj. eksisteerima hakkav Rootsi revisjoni adramaa oli 3 korda nii suur. Orduajal levis ka nn. härrade adramaa, mis mahutas 42 vakka külvi rukist. Nn. Mõõtmisadramaa oli väga suur, sest siin arvati kaasa ka kultiveerimata maid. Nii ulatas selle suurus umbes 130 hektarini ja sellele külvati 504 Riia vakka või 252 tündrit.

Kuna adramaad on erinevad erimaade osades, siis on ka maade suuruse uurimine seotud suurte raskustega.

Kõige arenenumaks adramaaks tuleb pidada Rootsi ajal Liivimaale kasutusse võetud Rootsi

revisjoni adramaad, kuna Rootsi valitsus tah-
tis maksusid õiglasemalt jagada, arvestas ta
adramaa nii maahulga kui ka häduse järele.
Adramaa vanemal ajal polnud majanduslik valit-
suse, vaid maksustamise ühik. Teine maksuühik
on, kuid sellega ka maksude kogumise ühik -
vakkus. Kõiki makse ei võidud võtta adramaa,
vaid suuremalt maaalalt - vakkuselt. Vakkuse
pühul pole tegemist talupoegade omavahelise,
korraldusega, vaid mõisa võimu instituudiga,
mida maksu maksmiseks ja päülepanekuks ära ka-
sutati. Vakkuse kohta vanemast ajast on vähe
andmeid. Üksikasjalisemad andmed on Rootsi al-
likaist 16.s. II poolel ja hiljem. Rootsi sõ-
javäega liikusid kaasas kirjutjad, kes kirju-
tasid üles talupoegade makse, sest polnud mõel-
dav, et Rootsinnaad valitsema hakates oleks
maksude süsteem muutnud, vaid see pidi jääma
vanale alusele. Et adramaa suurema maksu võt-
miseks oli väike (nt. härja), siis oli vastavalt
ka suurem üksus - vakkus.

Vakkus maaalaliselt.

Vakkused tekkisid: 1) linnuse alal ja nn.
ametkondade alal. Linnuseid leidis piiskoppide
ordu ja suuremate vasallide alal. Nii näit.
Viljandi komptuurkonnas jne. Need olid liiga
suurendatud alad, selleks, et makse sisse nõu-
da ja sellepärast jagati suuri alu ametkonda-
desse. Külade järgi maksu võtmine
oleks olnud raske, sest nad olid sageli liiga
väikesed ja erinesid erisuurusega. Teatud ala-
de piirkonnas olid aga vakkuste suurus enam-
vähem ühesugune ja see määrati kindlaks adram.
järgi. Erialade piirkonnas oli aga vakkuste
suurus erisugune ja olenes suurel määral sel-
lest, kui suured maad olid maahärrade või va-
sallide jne. valdusel. Harjus-Virus) on vaku-
se suurus 35 adramaad, kusjuures Põhja-Eesti
adramaa üldse oli väiksem Liivimaa omast. Saare-
ja Läänemaal kuulus vakkusesse kõigest kuni 15
adramaad. Ordu alal Lihulas, kus palju maad or-
du enese käes, oli vakkuse suuruseks loo adram

Koloveres ja Pärnu piirkonnas oli vakkus 50 adramaad, sest sääl oli maa lahja ja asustus liiga hõre ning suure vakkonna puhul oleks maksumähtmine sellelt alalt olnud raske vakkuse maaalalise suuruse tõttu. Tarvastus ja Põltsamaal parema põllu tõttu oli vakkus 70 adramaad. Viljandi ümbruses 50 adramaad, Tartu piiskopkonnas vakkus oli 35 adramaad. Üldiselt peab mainima, et vakkus võis areneda üldse neis maaosades, kus maahärradel palju valdusi oli ja kus esinevad suuremad vasallid. Ordu maid oli vähem läänistatud ja sellepärast esinevad just ordu alal suuremad vakkused (nt. Järvamaal loo adramaad). Maahärral oli parem oma maad, kui see asustuse läheduse tõttu võidi jaotada suuremaisse maksumähtidesse, kuna see oli väiksemate kuludega seotud. Osa maad ei kuulunud üldse vakkusesse, sest majanduslik ühik vakkus võis tekkida ainult sääl, kus ühel härral palju valdusi, nt. 10 adra - ei tekkind enam vakkus, vaid selle aset täitis mõis - mis oli isegi makskond. Vakkus pole sisse seatud kõigis kohtades korruga ja vakkuse alla ei võetud ka vakkuse ligidal olevaid uudismaid.

Külade arv, mis vakkusesse kuulusid, on erinev, harilikult 2 - 5 küla. Vakkuse nimetus oli küla järele, milleks harilikult oli suurem küla, aga ikka ka vanema küla järele.

Eesti alal selle ala nimetuseks on vaku ja vakkus. Vakkuse nimetus^{est} tekkis vakuraamatu nimi. Läti alal vastas vakkusele pagasta nimeline ala.

Kuna vakkus oli makskond, siis sooritati ka maksud vakkuse päält. Vakkustel olid oma maksumähtajad, mis ka ühe ja sama maahärra vakkustes võisid olla erisugused. Põhja-Eestist on säilinud 16. saj. II. poolest Tõnis Maideli poolt koostatud ürik, millest näeme, et tema alal vakkust on peetud aastast 4 korda: 1) kohe päale lõikust septembris või oktoobris. See vakkus oli kõige suurem, siin sooritati

ja nimetati sügise-vakuseks. 2) jõuluvaku - see oli juuba rahva vaku ja tasuti enne jõulu. Selleks ajaks oli talupoeg ka oma sügisese saagi jõudnud realiseerida. 3) oli Paastu-vaku, mis koosnes karjakümnisest, kana dest, munadest, sageli oli ka veel lõngast jne. 4) oli suve-vaku ehk väikekümnis, mis koosnes erilaadseist maksudest, nt. kaladest teatud piirkonnis jne.

Vakkuse väljaarvõtmisel on väga tähtsad ka kostituspeed. Vakkuse pidude pää tarveaine oli õlu, mis oli põhiprodukt ja teatud põhiühikuks, mille järgi arvati teisi vakuse põhitarbeid. Vakuse kohta käivates ürikutes jne esineb ka vakuse. *maksuna* Bier - õlu. Õllevaatide arv iga vakusepea jaoks oli 2, kuid ulatas ka 3-ni ja vahel vähem. Ta oleses nähtavasti vakkuse suurusest ja peoliste arvust. Õlu oli oluline osa ja selle järele arvati teisi produkte, nagu mõdu ja leiba, iga vaadi kohta 50 leiba. Nõuti ka nisuleiba. Kuna nisu ei kasvatatud igal ajal, siis võeti raha. Nõuetavad olid ka liha, sink, kuivatatud liha ja võid 4 - 6 naela. Säärased peotarvete maksud kippusid saama isiklikeks makseks. Nii kohustati adramaalt maksma 1 - 2 naela võid, ja adramaa järele nõuti taludelt ka kanu ja mune. Nõuetavad olid ka vürtsid ja sibulad, mille eest võeti raha. Kaalikaid, kapsaid, õlgi ja küünlaid võeti tervelt vakuselt, aga ka üksiktaludelt, sest vakuse peolised tahtsid magada ja õhtul oli peolistel val gust tarvis. Vakuse pidudel lõbusa meeleolu eest hoolitses muusika. Vakuse juhtudel võeti kokku ka mõisametnikkude palgad, nagu valitseja, kirjutaja jne. raha. Meie ajal oli nende ametnikkude arv 7 - 8, kellele palka sisse võeti ka nn. mänguraha. Üldiselt ei tarvitatud kõiki vakuse pidude makse ära, vaid osa läks mõisa aita. Vakuse pidudest võtsid osa kõik maksjad - kuid teadmata, kas seda ka neised, vabadid, üksjalad tegid. (vardjad)

Vakuse ametnikeks olid nn. vakuk... , kes maksid mõisavõimule oma raha. Vardja talu oli harilikult suurem Poola adram. 1/4-1 ja Saksa adrama. 4 adr. Edasi oli kupjad ja künnikud, kes maksude sissevõtnise järele valvasid.

Maksude maksmisel enne pidi maksetama eelmise

aasta võlg, kui seda oli. Maksude võtnis seoti kohtumõistmisega. Ühest 16. saj. päritolevast dokumendist näeme, et kellel midagi kaevata oli, see kaebagu, vastesti kaebamise puhul saadi 2 nädalat aresti. Karistus vägivalla puhul mõisteti maaseaduse järele.

Pääle selle oli vakus juhus, kus talupoegadele teatatai uusi kohustusi ja anti *sunduste* jne. puhul soletust.

Hiljon vakuste kadudes tehti seda mõisas ja kirikus, kuna siis kirikuskäimine oli sunduslik. Liivimaa kõrgemad vaimulikud püüdsid üldse kristlikku haridust talupojaskonnas tõsta, nii nõuti sellele, kes vakuse peost osa tahtis võtta, kümne käsu teadmist, usutunnistuse ja Ave Maria oskamist.

Vakus ei võinud hiljon, kui maa vaesenos, piima jääda. Vakkuse peod nõudsid võrdlemisi palju kulu ja mõisnik omalt poolt tahtis osa peomoonast oma aita panna. Kui 16. - 17. sajandini Venelaste Liivi sõja ajal maa laastatakse, ei suuda talupojad enam oma kohustusi täita. Maksustus toimus nüüd peamiselt adramaade *järele* ja suurema maksu saavutamiseks liidoti adramaid. Õlle asemel võetakse nüüd linnaseid või otre jne. Tuleb tarvitusele ka raha nn. vaku koostitus- või vaku-lunarahha. Vakkus kadus 17. saj. ja ehkki 18. saj. dokumendid mainivad veel vakkust, pole sellele enam endist tähendust ja tähtsust antud.

Pääle vakkuse makskonna esineb dokumentides sellest suurem maaalaline ühik - amet ehk ametkond. Pole teada, kas ametkonnad on levinud üle maa või ainult teatud aladel. Ametkonnad olid teatud majandus-administratiivsed ja majapidamise piirkonnad, nagu Saare-Lääne piiskopkonnas, Põhja-Pärnu- ja Läänemaal. Ametkond koosnes sääl kahest kihelkonnast ja oli suuruselt vakuse ja lossi alade vahel. Saare-Lääne piiskopkonna 2 ametkonna alla kuulusid Põhja-Pärnumaal 4 kihelkonda: 1) Audru ja Tõstamaa Audru *ühik* ja Mihkli ja Jaagupi teise ametkonda. Ametkonnad on kõige kaemini säilinud Kuramaal. Kui 1812. aastal Napoleoni armee liikus Venemaale, tuli üks väeosa Kuramaale, leidis säält eest veel ametkondi. Meie maal varisesid sõja sündmuste jne. tagajärjel ametkonnad juba enne kokku. Rootsi ajal loodi siin ka majanduslik-administratiivsed piirkon-

nad nn. lossi- või linnuse läänid, mis vastasid kesk- aegse losside aladele, nt. Karksi, Pääle lossi ja linnuse läänide leidub ka mõisa-lääne. Rootsi ajal mõisa läänid vastavad orduaegseile ametkonnile. Neil oli oma majandus-administratiiv ülesanne.

Sõjaline administratiiv pääle majanduslik-administratiivse ülesanne näis olevat lossi või linnuse läänidel, sest neis oli olemas ka kindlustatud keskus - lossi või linnuse näol. Nende losside ja linnuste ülel oli siis ka sõjaline administratsioon. Rootsi ajal tekkisid kiire tempoga era mõisad. Lõpeks kaotasid ka vanad losside ja linnuse läänid oma kindlustuse tähtsuse ja eksisteerivad ainult veel üksikud kindlused, nagu Tartu, Pärnu, Narva ja Tallinna.

ROOTSI JA POOLA AEG.

=====

Alates 16. sajandi II-sest poolest kuni Põhjasõja lõpuni on meie ajalugu internatsionaalse, rahvusvahelise võistluse tallermaa. 1558. aastast alates on maa idaosa peremeheks Venemaa. Aastal 1581 allutatakse Põhja-Eesti Rootsile (Pljussa rahu aastal 1583). Aastal 1582 saab Liivinaal peremeheks Poola (Sapolje rahu). Aastal 1600 algas Poola ja Rootsi vahel uus võistlus. Aastal 1609 tehakse Poola ja Rootsi vahel vaherahusid. Aastal 1607 algab võitlus Vene segaduse ajal uuesti, mis kestab kuni 1625 - 1626. aastani. Eesti- kui ka Põhja-Läti ala vallutati Rootsile. 1656. aastal puhkes jällegi sõda, alates Vene pääletungiga, millele hiljem juure asub poolakate pääletung, mis lõppes aastal 1660-1661. aasta rahudega. Viimast ajastut nimetatakse viimaseks laastamise perioodiks, mispääle Gustav Adolphi sõdu riivas Liivinaad enne Põhja sõda. Apeab mainima, et sõda idaga osutus eriti raskoks, kuna venelased, saades lüüa lahinguis, osutasid hirnsamaiks maa rüüstajaiks, mis hävitas talusid ja mõisaid. Nimeolt olid venelased tatarlastega võideldes üle võtnud viimaste sõjapidamise viisi, mille järgi venelaste tähtsanaiks kogu toiminguks osutus baasi hävitamine. Pääle rüüstajate laastasid rahvast nakkushaigused ja nälg.

Arvates Altnargi rahust aastat 1625, mil Gustav

Adolf vallutas Liivinaa kuni Karl XI mõisate reduktsioonini tekivad arvurikkad oranõised Liivimaal, kuid Põhja-Eestis oli see protsess juba varem alganud kui Liivimaal. Rootsi valitsusel läks Eestinaal umbes 500 adramaad, mille valitsus palgana sõjameestele ja ametnikele väikenõisate näol välja andis.

Alad, mis enne Ordu käes olid, nagu Järva- ja osalt Harju- ja Virumaal ning Läänemaal piiskopi alad läksid mõisatena riigi kätte, kuid anti pea erakättesse. Nagu sõjaväeteenistuse või tsiviilteenistuse eest. Neist tekkisid lossi- ning mõisaläänid, viimaste keskuseks oli mõis, esineste aga linnused. Poolale kuuluval alal vastas Rootsi mõisa läänile volvärk ja lossiläänile staarostkond eesotsas staarostiga. Riiginõisate arv Liivimaal kuivas kokku ja üksikud riiginõisad olid laiali paisatud ja seetõttu nende valitsemine väga kulukas. Rootsi valitsus Karl IX ajal vaatas mõisatele kui vähekasutoovatele aladele, millepärast neid esialgu välja renditi, sama süstemi järelle käis alul ka Gustav Adolf. Suurimaks mõisate rentijaks osutus siin Jakob de la Gardie; hiljem müüb valitsus mõisaid ja nii on Gustav Adolphi valitsuse lõpppäevil mõisad pea kõik erakättes, sest Gustav Adolf ja riigikantsler aksel Oxenstierna pidasid riigi sissetulekuks kaudseid maksu vastandiks Gustav Vasa süstenile, kes riigi sissetulekualikatena nägi riiginõisate sissetulekuid. Et riigile sissetulekuid hankida Gustav Adolf säeb sisse tollid. Esinesid nn. sisetoll, s. o. väiketoll ja sisse- ja väljaveo tollid - litsentsid.

Suurem osa Põhja-Eestist lääne saanud rootslased sulasid sakslastega ühte, kuna nad ka siin elasid, kuna lõuna-Eestis doneeriti Rootsi suurnikele suuremaid lääne, nagu Axel Oxenstiernale Volmari ja Võnnu piirkonnad, de la Gardiele ja teistele kõrgematele riigiametnikele. Kuna nad ise Rootsis elasid ja seega meie maast väljaspool viibisid, jäid nad muidugi sakslastega kokkusula-

mata. Siinseist mõisatest oli väike % pärisoman-
deid - alloodid. Osa oli antud pärandusõigusega
mees- ja naisliinis nn. Harju-Viru õigusega. Need
mõisad sarnanesid oluliselt pärisomandile. Kol-
manda liigi mõisatest moodustasid nn. meesläänid,
missuguseid pärandada võis ainult meesliinis. Nel-
janadana esinesid eluaja mõisad ja viiendana mää-
ramata aja pääle antud mõisad. Gustav Adolphi ajal
anti Liivimaal just palju meeslääne. Kristine
ajal püüdsid mõisate omajad vasallid parandada
omi õigusi mõisate kohta, et saada nende pääle
suuremaid õigusi. Nii on ekshiarvamus, et Kristi-
ne doneeris suure protsendi mõisaid, tema ajaks
mõisate doneerimist kuigi palju üle ei jäänud. Te-
ma vaid suurendas õigusi juba Gustav Adolphi poolt
doneeritud mõisatele. See oli criti raske läbi
viia, kuna Rootsi 1604. aasta riigipäev Norrkö-
pingis oli vastu võtnud otsuse, et mõisaid võis
pärandada edasi ainult meesliinis, kuid siiski
see otsus ei takistanud aadlit läbi viimast mõi-
sate pärandamisõiguse soodustusi.

TALUPOEGADE OLUKORD ROOTSI JA POOLA AJAL.
KKK=====KKK

1561. aasta Erik XIV privileegid Harju- ja Vi-
ru maakondadele tunnistasid talupoja sõltuvust
mõisnikkudest. Harjus-Virus mõisahärradel jäi
talupoegade asjade suhtes õige laialdane õigus
Nad võisid neid müüa, kinkida, nende üle oma ära
nägemise järele kohut mõista jne. Aastal 1582
ühendati Harju-Viruga teised Põhja-Eesti maakon-
nad, nagu Lääne- ja Virumaa, kui pärisorjus pol-
nud Rootsi ajal seadusandluse teel veel saanud
kinnitust. 16. sajandil Liivimaaõiguse kohta käi
vas raamatus, mille koostanud David Hilchen,
leiduvad punktid, mis teevad talupojast pärisor-
ja. Ehkki see ei leidnud kinnitust seaduslikult,
käidi siiski selle raamatu järele. Liivimaal keh-
tisid Sigismund II Augusti privileegiga 1561. a.
Liivimaa endise ordu alal aadel püüdis saavuta-
da sama seisundit, nagu pääpiiskopkonna ja Tar-
tu piiskopkonna aadlil need olemas olid. Piis -

koplikel aladel olid härrade õigused enam arenenud, kuna ordu aladel sellevastu vabade talupoegade hulk suurem oli. Sigismund II Augusti privileegiga saavutas orduala aadel samasugused õigused talupoegade suhtes. Privileegid tunnustasid sunnismaisuse. Pääle selle loobus riik igasuguseist talupoegade maksudest riigile, ja seda jällegi mõisnikkude kasuks.

Aadli seisukohalt tähtis oli nn. kogukäe institut, mille omandasid tähtsamad aadlisugukonnad

Rootsi ajal Liivimaal pärisorjus saab seaduslikuks, kui kinnitatakse Liivimaa kindralkuberneri Kladius Totti poolt koostatud aastal 1668 maapolitsei seadus. Karl XI kojameeste valitsuse poolt kinnitatud 1671. aastal. Selle seaduse järelle oli pärisorjuse aluseks 1) asumine - kus keegi pärisori asus või kuhu ta põgenemisel asustus, süäl sai ta orjaks. Ka siis, kui linna käsitöölise laps kasvatati üles maal, sai ta süäl, kus ta üles kasvatatud, pärisorjaks, 2) veri - kõik, kes sündinud pärisorjast isast või pärisorjast emast, on pärisorjad.

Olid olemas ka erikohtu otsused, mille abiga pärisorje nõuti tagasi. Need olid Lõuna-Eestis silla- ja Põhja-Eestis haagi- adrakohus. Kolme kuu jooksul pidi mõisnik tagasi andma tona juure jooksnud talupoja või tasuma vastasel korral trahi.

TALUPOEGADE LIIGID.

Rootsi ja Poola ajal olid säilinud endised talupoegade liigid: 1) täisadramaa mehed, 2) üksjalad, 3) vabadikud ja pobulid. Viimased ei läinud lahku vabadikest, 4) kalurid, 5) mõisainimesed. Vabade talupoegade liik Poola ja Rootsi ajal kahaneb. Vabad talupojad olid olnud Orduajal väikelääninohed, kes kerge ratsaväena ilmusid sõtta. Ka esinesid nad seppadena ja mõisametnikkudena, nagu vakuvardjatena jne. 17. sajandi kestes kaovad vabad talupojad, kuna maa kaitsmine jääb kutselise sõjaväe hooleks. Juhtub küll, et 16. ja 17. sajandeil saavad talupojad vabastuskirja, mis tähendas talupoja vabastanist orjusest ja

ronditalupojaks muutumist. Mõisate hulga kasvades surutakse need talupojad ikka enam ja enam teoorjusse. Arvukamaks kihiks talupojaskonnas olid nn. Täistalupojad ehk nn. adramaamehed, Atrikud, kes Põhja-Eestis, kus adramaa väiksem, valdasid üht adramaad, Lõuna-Eestis aga, kus adramaa suurus üldisemalt suurem oli, ja adramaa ühtlasi ka muutlikum; valdasid adramaamehed väiksemad adramaade osi, vastavalt adramaa suurusele. Siin oli palju pooladrikuid, neljandikadrikuid jne. Adramaameeste kohustused mõisa vastu olid andamid, maksud ja orjus. Teiseks liigiks talupoegade hulgas pääle täistalupoegade olid üksjalad, kes tekkisid träälsuse kaotamisega 15. sajandi algul ja eriaegu sama sajandi keskel. Käsikäes mõisa majapidamise kasvamisega. Nende sõltuvus mõisast oli teiste omadest suurem. Üksjalgade olemasolu ja kasv on seletatav uudismaa harimise võimalusega. 16. sajandil, mil sõdade tagajärjel ja marssõttisoleku tõttu uudismaa harimise pind tõusis, on ka selle kihi hoogus juurekasv, kuna 17. saj. vastavalt rahulikumatele aegadele üksjalgade kiht väheneb. Üksjalgade ehk uudistalupoegade asumisajaks anti 3 aastat, mis selleaegse primitiivse majapidamise juures oli ka teostatav, nii polnud näiteks tolleaegsete hoonete ehitamine nii raske ja üldse majapidamise sissesüüdmise nii keerukas ja kulukas, et sellega kolme aastaga poleks valmis saadud. Järgmise kihina esinesid vabadikud, ehk saunikud (freie Kerle) - ääremaamehed. Need olid kas maata või väikese maaga asurid, keda leidis taludes ja kes taludele andis tööjõudu mõisa saatmiseks teoorjuse kohustuste täitmiseks. Ei saanud j. talu suure mõisa teoorjuse ajal läbi ainult oma perega ja vabadikke võis mõisa tööle saata eriti mõisa sessoonilistel tööaegadel. Allikad mainivad ka nn. pobuleid, kuid see kiht on enam-vähem vabadikkudele sarnanev kiht.

Tõenäoline on, et vabadikkude, pobulite kihist võeti ka sõdureid nn. aadlilippkonda, kuna taludest neid ei raatsitud võtta, sest seega oleks vähenenud ka talude maksu ja kohustuste täitmise võime. Pääle selle võis pääle talude ka mõisate ebaproduktiivsetel aegadel asuda käsitööli-

sed, kes talu maadel arvatavasti olid talu pere sugulased.

Viienda kihina esinevad kalurid mere- ja järvede rannikul. Kalurid kalastasid kas ise omaette või laskis mõis neid kalastada oma riistadega, mille eest mõisale tuli muidugi sooritada makse riistade kulu katteks. Riistade togemiseks mõis nõudis ka taludelt lõnga- jne raha.

Kuuenda kihina tulevad arvesse mõisainimesed, kel mõisaga oli teatavasti rendivahekord. Nende hulka kuulusid kõrtsmikud ja mõldrid, kelle seisukord võrreldes muu talupojaskonnaga oli eesõigustatud. 16. ja 17. saj. oli alkoholilistest jookidest tarvitusel õlu. Nii kõrtsmik müüas mõisa õlut mõisa kõrtsides, mille palgaks kasutas tomale määratud mõisa maad. Müüs aga kõrtsmik mõisa õlle kõrval veel teist õlut, siis pidi ta sellest maksma renti.

Veskite kohta oli kehtimas härraõigus. Teatud maaalalt pidi teatud vili veskisse jahvatusele toodama. Jahvatamise tasu võttis vastu mölder härrale edasiandmiseks, kuna tal enesel oli palgana kasutada maa. Mõnikord möldri kohustuseks mõisa vastu oli mõisale nuumatud sea andmine.

Suuremates mõisates mõisainimes ena eksisteeris ka valitseja, kuna väiksemas esimese ametnikuna esines kubjas. Sel ajal valitseja kui ka kupja töö seisis sundimises, kuna ei olnud tarvis tolleaaja primitiivse põlluharimise juures mingisugust põllumajanduslikku eelharidust, ega ka kuigi suurt oskust põldu harida. Sundijail oli mõisa maja pidamise järelevalvamise eest kasutada maa ja neile määratud andamid.

MAKSUD POOLA JA ROOTSI AJAL.

Segaste aegade tõttu Lõuna-Eestis Poola ja Rootsi ajal tulid kindlaks määrata adramaad.

Esimeses järjekorras tolleaaja maksudest kohalikel talupoegadel oli kümnis ning selle kõrval maa- või maksuraha. Kümnise võtmine, mis tegelikult 16. sajandil oli 1/4 osa saagist, oli raske, sest talupojad seisis majanduslikult nõr-

gal ajal. Sellepärast Rootsi ajal oli tendents, mille järgi kümnise asemel tuleb kindel maks, mida allikad kindlaks kohusemaksuks nimetavad (Lifvimaal Gesichtigkeit ehk vakujaosed). Selle läbi viijaks olid kroonunõisad, kuna riik tahtis kindlamalt normeeritud makse. Niisugused kindlad, konstantseid maksud olid valitsusele kasulikumad. Ka eranõisusse tungis aegamööda maksude kindlaksmääramise tendents, nad ei muutunud aga kindlaks enne Karl XI reformi, mis nõudis maksude ühtlaseksmuutmist ja maksude liikide vähenemist.

Teoorjuse kohustuste liik.

16. s. II poolel maailma turul teravilja hinna tõusuga käes käies areneb mõisamajapidamine. Ühes mõisamaa laiendamisega, nii et 16. saj. enamik mõisa sissetulekust toodab mõisa põld ise, mitte talupoegade maksud mõisale. Säälijuures aga mõisapõldude harijajaks olid talupojad orjusega, mis jagunes 1) korralliseks ja 2) erakorralliseks orjuseks. Orjuse suurenemine ja raskemaks muutumiseks mõjusid kaasa ühelt poolt mõisa põldude laiinemine ja teiselt poolt sõjad. Seega mõjusid siis mõlemad tegurid 16. saj. II poolel kaasa teoorjuse kasvamisele.

Orjuse päevi talud täitsid adramaade järele, mis välja arenenud adraõigusest. Põhja-Eestis see tendents ilmneb tugevasti juba 16. s. II poolel, seda muudugi riiginõisates. Et paremini ühtlast maksustamist läbi viia, selleks määrati kindlaks ka mõõdad. Kümnisekohuse maks oli põllu- ja majapidamise saadustel. P.-Eestis adramaa pidi andma 20 tündrit rukist, 2 oira ja 1 kaera, 10 külmittu nisu, 5 naela humalaid, 1 lammas, 2 kana ja 10 muna jne. Pärnumaal Saardes 16 vakka rukist, samapalju otra, 9 kaera, 10 taalrit raha jne. Kuna Tartu ümbruses adramaa väiksem, nõuti siit ka vähem makse, nt. 3 tündrit rukist, kaera ja otra. P.-Eestis 16ol. a. paigu muutub kümnis juba riiginõisus kindlaks maksuks. Samal ajal määratakse ka vakuraha kindlaks, mis umbes P.-Eestis 1 taaler adramaalt, kuna riiginõisus kergendati talupoegade seisundit, siis nende minemine

erakätesse oli talupoja seisukohalt elu halvemaks muutunud. Eramõisus on pilt ka hoopis teine ja erialadel väga varieeruv ja ebakonstantne. Maksud üldiselt eramõisus olid suuremad. Mii odra ja rukki kvantun eramõisus kõikus 2 - 8 ja kaera 2 - 8 tündrini jne. Orjust täideti kas tervelt, poolelt, neljandik jne. adramaal. P.-Eestis 1 adramaa suurune talu tegi aastas 17. sajandil nädalas 6 rakkepäeva, eriti läbi aasta, kas ühe hobuse või kahe paari härgadega. Üldiselt peab mainima, et Eesti alal on kasutatud haruldaselt palju härgi ja sellepärast ongi õigeni metus rakke-, mitte hobusepäev. 17. ja 18. sajandil nimetatakse talude suurust ka rakkeorjuse järele 4, 6 jne päeva-kohaks. Rakkepäevi ei kasutatud mitte ainult künniks, vaid ka teisteks ülesanneteks. Rakkepäevadega polnud küll terve töökohustus mõisa vastu lahendatud, vaid seda koormist suurendasid eriti veel sestoosilised tööd, nii oli suvel üks adramaa mees Jüripäevast Mihkli või Mardipäevani mõisas tööl. Perioodiliste töödena oli tuntud kevadene kütis, suvine sõnnikuvedu, sügisene vilja kokkupanek ja talvised voorid jne. Kevadiste, suviste ja sügiseste tööde jaoks nõuti lisaks abitegu, mis täideti nii rakke, kui jala päevadega tarviduse järele. Abivainena võisid tööle ilmuda ka naised ja noored poisid. Voorid tollal olid seotud majapidamise saadustega eks- ja importiga, kusjuures viimane polnud tolliagse primitiivse majapidamise juures nii mõõduandev ja teda täideti harilikkuude käikude ajal linna. Suurem tähtsus langes voorinisel ekspordile. Vilja transportimine sadamasse toimus j. vooridega. Pää väljaveo artiklik 17. s. oli teravili, 18. saj. vooride kohustus kasvas eriti viinaveoga kohalikesse ja välislinnusse ning välisturuna oli kuulus Peterburi. Ka L.-Eestist viinatransport Narva polnud kuigi kerge.

17. ja 18. saj. esineb kohustisena ka korratööliste saatmine mõisa karja juure ja osa mõisus see täideti koguni korrapärase orjuse kohustisena. Sellele liitub eriti 18. s. veel lammaste niitmisel kohustis käsikäes lammaste kasvatamise arenguga. 17. s. kasvab P.-Eestis orjusemäär kahokordseks, kuna P.-Eestis adramaa oli väike, siis 17. s. tehti sellelt 6 rakkepäeva ja sajandi lõpul juba 12. Siin-

juures aga on kindlasti teadnata, kas selle puhul dramaad tööpooldest olid ikka ühesuurused.

Rootsi valitsuse lõpul riigimaksude kindlaksmääramiseks talupoegadelt võeti aluseks talude kohustuste määr mõisale.

Mis teoorjus e aegsesse mõisa majapidamise süsteemi paheadesse puutus, siis seisis see selles, et tööjõuga ei käidud ratsionaalselt ümber. Mõisamad põlnud sageli ühes tükis ja talupoja mõisa tööle nõudmine tarvitas mõnikord 1/2 tööpäeva. 19. s. kehtelt pääle katsutakse mõisamajapidamist sellelt seisukohalt väljudes parandada, ja selleks, et talupoeg käimiseks niipalju aega ei kulutaks, ehitati neisse kohtadesse karjamõisad, millest päämõis kaugel asus. Teiseks puudub talupojal orjana töötoos vähemalgi määral majanduslik egoismi stimula, mis teda tööle oleks kihutanud. Tööd pidi tegema palgata, ja seda omal toidul olles, mis oli väga halb ja omalt poolt mõjutas psüühiliselt halvaval mõisa surve ja ovaõigusligus talupojaga ümber käies. Teiseltpoolt leidis mõis, et niisugusele loiu- le töötanisele talupoegade poolt on tarvis tugevat järelyalvet, mis toimuski valitseja, kupja, rehepapi jne näol. Majapidamine, olles primitiivne, põlnud mõisatööde juhtimisel tarvis teadmisi, nagu 19 saj. raha oli vähe ja teda majapidamisse ei paigutatud, vaid kasutati sagedasti ebproduktiivselt, eriti saj. II poolest alates. Hääd pilti võib saada tolleaegsest majapidamisest, kui pilku heita sel- lal ilmunud majapidamise õpperaamatuisse, milliseid ilmus sel ajal 5.

Põllupidamise süstem.

Kestus kolmepõllu süstem, milledest üks oli ke- sa, teine tali- ja kolmas suivilja all. Põllud põlnud ühesuurused, kuna pool põldu oli rukki all, sest väljaveo artiklina esines suurimal nääral rukis. Orta toodeti kaerast rohkem, kuna teda vajati roh- kem maksu maksmiseks kui kaera, ja sellest tehti ka linnasoid. Kaera tarvitati loomatoiduks ja mõi- sal tööloomi põlnud, siis ei nõudnud mõis maksuna, teda kuigi palju, ja talupoeg oma hobuseid kaeraga söötis ainult vooride ajal. Nisu kasvatus oli sa-

muti väike, kuna teda kasvatati kohalikuks tarviduseks. Põlis põldu ei suudetud iga aasta väetada ja nii pidi osa sellest maha jätama. 17. saj. esinevaidki P.-Eestis söödimaad, milliseid kasutati 3-4 aast pärast ja nimetati kaerapõldudeks. Olid ka nn. õlepõllud, milliseid jällegi tarvitati 3-4 a. pärast. Need maad pidid endid seisnisega rannutama ja noodustasid vahepäälse alemaale ja põlispõldude vahel. Põllu väetamine oli organiseeritud praegusest teisi. Väetamiseks oli ainult laudasõnnik ehkki karja eesmärk oli sõnniku saamine, peeti teda lahjatoiduga, mille tõttu sõnnikut saadi väha, kuid kesa oli suur. 18. s. tervet kesa ei suudetagi väetada. Siiski 18. s. saak 16. s. II poolega võrreldes on suuren - 2-3 tona asemel 4,5 tona.

Provintsiaalmaksud.

Kohalikul maksud: 1) teede ja sildade tegemise kohustis on 1595. a. määrus P.-Eesti kohta, mille järele pidid teed ja sillad korras hoitama. Orduajal püstitatud langos kauba- ja sõjateede korrashoiule. Ja selle aja esimene ülesanne oli teha ülepääsonatuid paiku, soid jne. läbipääsetavaiks. Tee parandamine ja kruusamine tuli hiljem tarvitusele.

Ajast, mil Rootsi saavutas maa ja ka Liivinaa, hakkab teedetegemine enam arenema. 1631. aastal antakse välja postimäärustik, milles igit mõisnikku kohustatakse korras hoidma teid ja sildu. Juhul, kui ühes mõisas oli palju sildu, pidi kihelkond nende korrashoidmise juures abiks olema. 1642. a. võetakse see määrus Eestimaa uude maakorraldusse sisse. Pääteedele lisanduvad kiriku- ja sidoteed, külade ja kirikute, külade ja mõisate jne. vahelised teed. 1647. aastal jagatakse P.-Eesti teed kreiside kaupa, kus teede tegemise ja postikoornis määrati mõisale. Peab silmas pidama, et teedekoornis on asjakoornis, ta lasus ajal, mitte isikul. Teede tegemine toimus nuidugi talupoegade kaudu, mis raskendas nende kohustisi. Teedekoornis lasus ka kroonu- ja kirikumõisatel. Täiuslikum määrus Liivinaa teede korrashoiu kohta tehti kindral Claus Totti poolt a. 1668 ja kinnitati a. 1671. Selle määruse järgi oli sellal Liivinaal 8 pääteed.

18. sajandil Vene ajal kestab teede tegemise koornis edasi Nendesamade määruste järgi, mis an-

tud Rootsi ajal, kuid 19. saj. saab ta põhjalikumalt ilme.

Teine liik provintsiaalkoormistest oli postikorraldus. Esialgu ta osines riikliku koormisena, olles ainult riigi otstarbeks.

Määruse järgi iga kolme penikoorma kaugusel pidi olema postijaam. Postieraisikud kasutada ei saanud, vaid ainult rootsi riigiteenijad jne. Postikoormise jagamine toimus erilise ühiku nn. ratseteenistuse järele, mis oli P.-Eestis iga 15 asutatud talu pealt 1 ratsamees s^õ ja puhul.

Nii teede- kui postikorraldus on üheltpoolt tiigi, teiselt poolt provintsi kohustus ja ühtlasi asja koormis.

Riiklikud maksud.

Puhtriikliku ilmega koormiste hulgast vanemad on 1) ratseteenistus, s. o. s^õjaväeline kohustus. Need kohustised on juurdunud juba orduajal, mil iga vasall pidi vastavalt maa suurusele ühes lisa neestega ilmuma sõtta. Rootsi ajal oli alul ratsakohustus isiklik, kuid muutub aegajärgi mitteisiklikuks, ja nimelt ei ilmunud vasallid enam isiklikult sõtta, vaid saatsid asemikud.

Talupoegadelt nõuti Eestimaal iga 15 asutatud talu pealt aadli lippkonda 1 mees, Liivimaalt selle vastu nõuti igalt asutatud adramaalt 1 mees, kuna seal adramaa oli hoopis suurem ja koosnes sageli väganitnest talust, Eestimaal aga ühestainsast, siis oli s^õjakohustus Liivimaal palju kergem. Sellest siis tuligi, et Põhjasõja ajal a. 1700 P.-Eesti aadlilippu kuulus 500, ja Liivimaal samuti 500 mees, kuid Liivimaa maaala ja rahvastik oli pool suurem, kuna Liivimaale kuulus L.-Eesti ja P.-Läti.

Ratseteenistuse mehed kuulusid eriväeühikusse, nn. aadlilippkonda. Eesti aadlilippkond koosnes eestlastest, kuna päälikud olid sakslased, eesotsas oli Oberst (vastab meie kolonelile). Kuninganna Kristine ajal määrati aadlilipu nehe pääle 60 taalrit, s. o. 4 taalrit adramaalt.

Seda koormist sõja aegadel kõrgendati, nii nt. kahekordistati Põhjasõja ajal. Sunduslik s^õjaväe kohustus oli tol ajal võrreldes praegusega väike.

Sõja ajal mehi andsid talupojad üldise väkkekutse ja nii edasi näol. Aadlit ja linnakodanikke sõjateenistus ei puudutanud. Samal ajal Rootsis ja Soomes sõjaväeline kohustus oli hoopis suurem. Nt. 30 aastases sõjas soomlasi oli 16-18000 meeste, samal ajal kui neilt kokku saadi 1000.

Osa sõjaväest moodustasid värbitud mehed, keda sõjasta võeti vabatahtlikul alusel. Värbijaiks olid agentid kes niiõelda petsid mehi sõtta. Nad püüdsid noormehe kõrtside ja kirikute ees, jootsid neid kuni need võtsid kohustuse vastu. Andmed kõnelevad, et mehed agentide eest pidid otse põgenema.

Järgmise koormisena esines Liivimaal nn. maiutusmaks, mis läks sõjaväele. Kujunenud on see 17. saj. I poolelt Rootsi-Poola sõja ajal. Alul esines ta erakordse, hiljem korralise maksuna naturaalmaksu näol (rukis, oder, kaer, heinad jne). Ta oli jaotatud adramaadele ja juhul, kui nõuti rahas, siis iga adramaa pidi maksma 6 taalrit ja 36 krossi. Ta on 50% raskem ratseteenistuse kohustusest. Liivimaal ratsurite noonastamise kohustus arenes hiljem nimelt Rootsi valitsuse ajal lasti siin rügemente üleval pidada Selle ülevapildamise maks oli adramaalt 3 taalrit 50 krossi. Sõjaväelaste küüditamisest arenes välja küüdi- ja kindlustesse palgimuretsenise raha. 17. saj. I poolel Rootsi-Poola sõja ajal. Alul esines seegi erakorralise maksuna ja hiljem korralisena. Oli jällegi asjakoormis ja 56 krossi adramaalt (taaler = 90 krossi). Põhja-Eestis maiutusmaksu ei tunta, vaid seal esines teist laadi riiklik koormis nn. tollivili. Rootsi võimu süvenedes Eestis püüdis Rootsi valitsus siin sanasuguseid riiklikke makse läbi viia, nagu Soomes ja Rootsiski, kus Gustav Adolphi ajal oli tekkinud sise- nn. väketoll, milline võeti sisetarvetelt linnavärvavas. Sisetollina esines ka veskitoll Gustav Adolf tahtis nimelt tolli siin sisse säada a. 1626, aga Tallinna linn pani sellele vastu. A. 1635 pidi aadel aga järele andma, nimelt Rootsi valitsus tollina nõudis maalt 12000 taalrit või igalt asustatud adramaalt 36 tündrit vilja. Kuna rüütelkond pakkus 28, lõpeks leniti kokku 4-le tündrile, millest 1/2 rukist ja pool otra. See oligi nn. tollivili.

Kirikumaksud.

Kirikumaksu liik oli kaks: 1) kiriklik kohusemaks ehk vaimulikkude vili, mis arenenud kümnnise ehk in-nuse maksust ja 2) kiriklikud kõrvaljaosed, mis väl-ja arenenud pruukidest ehk traditsioonidest. Nimelt toodi katoliku ajal kiriku kaasa toitaineid, millest arenesidki lõpuks nn. kõrvaljaosed. Neid nimetati ka oblatsioonide maksuks. Kiriklikud koornised olid ka asjakoornised. Kõrvaljaosed olid isiklikult ühe-sugused.

Kiriklikkude kohuste hulka kuulus ka kiriku ja ta kõrvalhoonete ehitamine ja nende korrashoid. Siin-juures olulised on Vestvaali rahu tingimused a. 1648. mis tunnistasid Ausburgi rahu a. 1555, mille järele Ausburgi usutunnistuse pooldajad jäävad oma kohustus tõe juure, s. t. et kui ametlik usk oli Luteri usk, ja olgugi mõisaomanik teisest usust, ta peab täitma Lu-teri kiriku vastu omad kohustised. Hiljem 19. saj. püüdis Vene valitsus õigeusule propagandat tehes neid kohustusi ära võtta õigeusulistele.

Nüüd tuli aga nii kirikukohusemaksu kui ka kõrval-jaoseid alati tasuda. Samuti hoonete korrashoiu ko-huseid kanda. Viinasel juhul ehitamiseks ja remon-diks materjali andis mõis, kuna töö tegid talupojad.

Kirikumaksud eridaladel olid erisuurused. Keskajal arenes meie kirikumõisus välja see, et pastoril oli naad kasutamiseks, mida harib kas pastor ise oma najapidamisega või haritakse ta teopäevadega, kusjuu-res töörakendus sarnanes eramõisale või andis kihei-kond tööpäevad reegli järele, mis siis kuulusid kõr-valjaose maksu hulka.

Rootsiaegsed kaubandusolud.

Kaubanduse areng oli varieeruv, olles seotud riik- tide omavahelise poliitilise jne. võitlusega. Stabiil- tus, mis oli ordu ja keskajal, kaob. Hansa monopoli- teeritud kaubandus, mis õitses 13. ja 14. sajandil ning kestub tugevasti 15. sajandisse, hakkab samal ajal pragunema tugevate võistlejate vahetusega. Hollandlased ja inglased eksisteerivad juba 15. saj. suurte võistlejatena ja saavad hiljem kaubandussuuru- seiks ning 16. s. lööb end läbi riikide kaubandus, kõrjades tahaplaanile linnade kaubanduse. Monopoli

süsteemi aluseks oli võõraste- ja laokohaõigus, 16. ja 17. s. linnad laokoha-, kui ka võõrasteõiguse rakendamisel lähtuvad puhtegoistlikust seisukohast. Vanadest traditsioonidest riik aga rakendab laokoha politika teiseks otstarbeks. Merkantilistlikule süsteemile on muuseumis tollipoliitika, mis nõeldud omariigi tööstuse kaitsmiseks, mitte kassa huvideks, nagu keskajal. Gustav Adolphi ajal kerkib esile merkantilistlik printsiip tööstuse ja kaubanduse arendamises. Gustav Adolf püüab Tallinnas läbi viia manufaktuuride ellukutsunmist. Linnade laokoha poliitikas on samuti merkantilistlik tendents. Rootsi riigivalitsus püüab väliskaubandust koondada teatud keskusesse Meil Tallinna Rootsi Stokholmi jne. Soomes Turusse ja Viiburi. Siinjuures arvati, et kõik linnad pole võimalised välismaaga kauplemises. Kõigil pole selles küllalt kapitali ja laevu. Merkantilistlik poliitika pani suurt rõhku laevade transpordile. Selles suhtes Tallinna suutis meie linnadest etteotsa kerkida. Tallinnale aktiivse kauplemise õiguse välismaaga andis Rootsi kuningas, kuna Narvale esikohal ja Haapsalule laokoha andmise juures oldi kahevahel. Karl IX võttis aga hiljem Haapsalult, kellele Sigismund oli aktiivse laevade liiklemise loa annud, selle ära. 16. s. II poolel ja 17. s. I p. olid Läänemere kaubanduses transpordis esikohal Hollandi laevad, nagu näitab asjaolu, et Taani väinadest tulevaist laevust 3/4 olid Hollandi omad. Rootsi aja alates, olid rahvusvahelised kaubateed segi paisatud. Selleks aitasid kaasa 15. s. lõrust alates uued riikide koonddised ja vanade riikide häving, nagu Pihkva ja Novgorodi ühendamise Moskva. Sellega ühenduses Moskva tsaarid Venemaa kaubandusliku keskpunkti tõid üle Moskvasse, millepärast kadusid vanad kaubateed ja Läänemere asemel käidi Saksamaalt Venesse üle Leedu. 16. s. keskel rajasid inglased uue tee Arhangelskisse Valge mere äärde ja 16. s. II p. samuti ka 17. s. on inglased sel teel eesõigustatud. 16. saj. Hansa aja kokkuvõttearistamisel esinevad tähtsamate kauplejajate Inglise, Hollandi, Prantsuse, Rootsi ja Liivimaa enese linnad.

Liivimaa linnade kaubandus Rootsi ajal oli juba täiel määral vabanend vanakõidikuist ja sammas juba

uusi iseseisvaid radu. Hansaliidu lagunemisel mine-
tasid meie linnad need paremused, mis Hansa monopo-
listlik kaubanduslik politika enesega oli kaasa too-
nud. Rootsi aja algusest takistasid Baltimaade kau-
banduslikku läbikäimist Rootsi ja Taani vahelised
õõrunised ja sõjad Lääne-Euroopa riikidega. Kuna Root-
si enda laevad Taani poolt võetavast väinadetollist
vabad olid, allus L.-Euroopa ja Baltimaade omavahe-
lin kauplemine Brömsebrö rahuni a. 1645 sellele tol-
livõtmisele. Kui a. 1561 Põhja-Eesti Rootsi alla
läks, kinnitatakse Tallinnale privileegid. Lübecki
saadikud soovisid, et Rootsi kuningas Eerik 14. kin-
nitaks Tallinnale endised hansaegsed õigused. Tal-
linnale sai laokoha õigus, kui oldi Venemaaga sõja
jalal. Seda ei sallinud Rootsi. Eriti Tallinna tran-
siitkaubandust Venemaaga. Nii peeti 1562. aastal üle
30 Hansa laeva kinni. Hansa püüdis ära kasutada keis-
rit, kes 1563. a. lubaski Venemaaga kaubelda. Liivimaa
linnad olid alistunud keisri taatele, olles ka võõra
võimu all. 1572. a. Hansa päeval Liivi ja Preisilinnad
püüavad leppida Liivimaa linnade ja Hansa vahelist
tüli ja teha Tallinnast laokohta. Kaubandus pidi
kestma ainult sõja seisukohtadel ja relvi ei saadud
transportida. Rootsi valitsus ei leppinud sellega.
Stettini rahu tingimuste järele a. 1571 pidi Narva
sõit vaba olema, kuid tegelikult see 1581. aastani nii
polnud. Kui 1581. a. Rootsi omandas Narva Vene käest,
tahtis ta pääle Tallinna ka Narvat laokohaks teha.
Tallinna seisukoht aga oli see, et Põhja-Eestis pidi
olema ainult üks laokoht - Tallinna. 16. s. II p. tran-
siitkaubandus tõi üldse vähe sisse ja Rootsi seis-
koht Narva suhtes polnud siis kuigi selge. Sel ajal,
kui Narva oli olnud Vene käes, oli sääl ka kaubandus
õitsenud, sääl käisid inglased ja kuninganna Elisabet
oli nõus Narvat nägema laokohana. Rootsi valitsus
oma korda püüdis ergutada kaupmehi Soomest ja Root-
-ist asuda Narva, et sinna valguks rohken kapitali.
Sellest ei tulnud suurt midagi välja, kuna kaupmehi
tuli ikkagi vähe.

Tollipolitika Narva suhtes. Kaubandustolli Root-
si riigi alamale määrati 1,5 % ja muulasile 3 %.
See oli Pontus de la Gardie teene. Hiljengi muudeti

neid tariife . 1595. ja 1617. Rootsi-Vene vahelised rahud võimaldasid mõlemapoolseid soodustusi rootslasil Vene linnades ja venelastel rootsi linnades. Karl IX ajal tekib Ingeris Neeva jõe ääres linn, mis ei arene siiski kuigi suureks ja 17. saj. on sääl 2000 elanikku. Sel ajal silmapaistvamate sadamate hulka kuulus Riia. 16. saj. lõpul Stefan Bathori ja Sigismund III aegu sai Riia erilisi soodustusi liiklemiseks Vä^{ra}jõe liinil. Teine kaubatee, kust Riia kasu ootas, oli tee Võnnu ja Vastseliina kaudu Pihkva. 1646. a. Tartus segas end Riia kaubanduspoliitikal, Võnnu ja Vastseliina teed kaudu, ja tulemus, et oli tee Tartu kasuks ära keelati. Hiljem kaotatakse see keeld. Linnade püüdeks 16. ja 17. s. oli ka kaubanduse ja käsitööde linna koondamine, seega tuli võidelda võõraste ja maaadli kaubanduse vastu. Tuli teha siiski väljavõtteid, nii kauplusi siin, Tallinnas, soomlased, kes müüsid siin oma kaupu ja ostsid, mida vajasisid. Tallinna omaltpoolt tahtis väikeste linnade üle eesõigust enesele.

Aadli kaubandus hakkab esinema juba 15. saj. mis toob Tallinna ja Harju-Viru rüütelkonna vahele palju hõõrumisi. Aadel püüdis igati alal hoida otsest kaubanduslikku kontakti välismaaga. Lubatud oli neil väljavedu Kunda sadama kaudu. See osalt õnnestus. Väikelinnadest päale Pärnu kõige parem oli Kuresaare seisund, kes rahuldus Saaremaa nõudeid.

16. ja 17. saj. tulevad uued tollid nn. sadamatollid Tallinnas, Riias jne ja Gustav Adolphi ajast kõrge litsentstoll välja- ja sisseveetavalt kaubalt. Liivimaa väljaveo kaubalt välistolli võeti ka Taani väinades. 17. s. tuleb ette ka vilja väljaveo keeld. Keelu ajal 17. sajandil võis vilja vedada ainult Rootsi, kuid see turg osutus meile ka üsna kättesaadavaks, kusjuures meil polnud 18. saj. nii suuri vilja väljaveo kulusid.

Käsitöö ja kaubandus oli lausmaal keelatud, sääl võis olla teatud määral tarvilikku kaupa ainult mõisa kõrtsis jne., nagu tubakat ja heeringat. Kaupade kokkuost maal oli keelatud. Seda püüdsid siiski teha mõisnikud, mõisavalitsejad, sõdurid ja teised.

Kõik kaubad pidid tulema linna, kus nad kaaluti ja selle paalt loivu võeti. Linnades oli tööstus

ja käsitöö omakorda koondatud tsunftitesse ja kompaniidesse. 17. sajandil saab tsunftiasjandus kindlama, kuid kitsama ilme, mis olenes sellest, et meistreid tuli liiga palju juure ja paljud käsitöist, mis enne tsunfti ei kuulunud, on nüüd siia koondatud. Nii nt. 17. s. Riias oli pool rohkem tsunfte kui keskajal. Sellide ja õpipoiste aeg on endiselt pikk ja töötasu väike, kuna neid edasi ekspluateeriti meistrite kasuks.

Reduktsioon Liivi- ja Eestimaal.

17. s. silmapaistvamaks sündmuseks on reduktsioon, mis seisab endiste riigimõisate erakättesse tagasivõtmist riigile. Reduktsiooni seisukohalt on mõõduandev üheltpoolt Rootsi riik ja teiselt poolt Liivimaa aadel. Tolajal Liivi aadlil oli omavalitsuslikuks pääorganiks maanõunikkude kolleegium, mis sai oma alguse 1643.-1648. aastani. Kuninganna resolutsioonide teel. Eestimaal oli seisuslik aadli omavalitsuslik kord juba enne välja arenenud. Liivimaa maapäev kaotas oma endise tähtsuse pääle mõisate reduktsiooni, kus maapäevast võisid osa võtta ainult maomanikud-mõisnikud, kuna maanõunikkude kolleegium üldse kaotatakse. Liivimaa kinnitamise politikaga ja 1655. a. õiguste Rootsi riigipäev viib 4-ja punkti all läbi reduktsiooni kava, kuid sellega ei viida veel reduktsiooni kaugeltki läbi. Algavad võitlused Liivi maapäeva ja Rootsi reduktsiooni läbiviijate vahel. Alles 1680. a. riigipäeva peetakse põhjanevaks reduktsiooni läbiviimises, kuid sellegi riigipäevaga ei jõuta lõppsihti, kuna 1680. a. riigipäeva otsust ei piütud teostada. 1682. a. saab Rootsi kuningas piiramatu võimu mõisaid tagasi võtta, mille põhjal võetakse riigile tagasi ka väikemõisad. Liivimaa redutseeriti 5/6 adramaad, Põhja-Eestis 3/8 adramaad ja Saaremaal jäi erakätte 1/4 adramaad. Samal aastal vähendati ka maapäeva kompetentsi, ta jäi kindralkuberneri valve alla.

Nüüd pääle reduktsiooni läbiviimist saades riik seega oma kättesse suure hulga mõisaid, võis ka talupoegade seisundit parandama hakata, ilma et tal aadli maapäevalt luba oleks tarvis olnud küsida. Kuningas Karl XI koguni tahtis vabastada 1681. a. talupoegi oriuusest. Aga nähtavasti kar-

tis seda teha mõisnikkude pärast, kes reduktsiooni läbiviimisega niikuinii olid ägestunud. Nii kat-sub kuningas ainult talupoegade olukorda parandada. 1687. a. reduktsiooni instruksiooni ja 1688. a. reduktsiooni memoriaali najal toimub maahinne ja re-visjon, Maarevisjon ja hindamine oli tarvilik sel-lepärast, et riik ei hakanud ise tagastatud mõisaid otsekohe majandama vastavate asutiste aparatuuri ja majandusametnikkude kaudu, vaid need pidid jääma pärusrendile endiste omanikkude kätte. Maahindamist läks vaja veel selleks, et õiglaselt fikseerida riigile kuuluvate mõisate talupoegade kohustisi. Talupojaskonna kaitset eriti majanduslikul alal tuli teostada põhimõttelise seetõttu, et riigimõisate pärus-rentnikud, nagu oli karta, rendiraskust ei veere-taks talupoegade õlgadele.

Riigimõisate talumaa hindamisel tehti vahet ka-he põllumaa kategooria vahel - põllispõllu ja ale-ehk metsamaa - vahel, kusjuures mõlemas kategoori-as oli ette nähtud 4 häduskraadi. Põllispõllu all mõisteti talajal 3-me välja süstemi järgi alalises kasutuses olevat väetatud põllumaad. Ale- ehk met-samaa all harimiseks kõlbulikke maad, mis paljude aastate puhkuse järele võeti 2 - 4 aastaks külvi alla. Maade väärtuse kindlaksmääramisel ei peetud silmas ainult nende väliseid omadusi, vaid arvesta-ti ka endiseid kogemusi nende suhtes. Vanade koge-muste põhjal oli tulnud tõsisasja juure, et põllispõ-lu esimese klassi tündrimaa pidi keskmise lõikuse juures, kui maha arvata see, mis kulub talupoja ülevalpidamiseks, ja avalikeks makseks, andma ühe tündri ruki-st. Revisjoni instruksiooni järgi pidi põllispõllu tündrimaa 2. kraad hinnatama $5/6$ tünd-ri, 3. - $2/3$ tündri ja 4. - $1/2$ tündri pääle. Met-samaa kraad aga $1/2$ või $1/3$ pääle. Hiljem aga hin-nati halvem metsamaa, võrreldes põllispõllu kraadi-ga, $1/4$ pääle. Rukkitündri väärtuse määras revisjo-ni memorial tolleaegse keskmise turuhinna järgi 1 species-riigitaalri à 90 krossi pääle. Vasta-valt sellele määrati põllispõllu parema kraadi tündrimaa hindeväärtus võrdseks 90 krossile, kuna väiksema väärtusega põllumaa tündrimaa hindeväär-tus tuli välja arvata, arvestades eelpoolsaadud väärtuste suhet. Nad hinnati riigitaalri murdosa-esse, järelikult krossidele. Seega saama järgmi-

se taboli:

	1. kraad	2. kraad	3. kraad	4. kraad.
1. Põlispõld	90 kros.	75 kros.	60 kros.	45 krossi.
2. Metsamaa:				
a) parem	45 "	37,5 "	30 "	22,5 "
b) halvem	22,5 "	18,75 "	15 "	11,25 "

Säärasel viisil hinnati talupoegadele antud maa väärtus vilja või raha pääle ja kokkukõlastati ka talupoegade koormised raha pääle, kasutada oleva maa väärtus ga. Need koormised koostusid päämiselt just talupoegade andamistest ja teorjusest mõisatele. Koormiste üle selgusele jõudmiseks koguti andmeid kõigilt mõisa alla kuuluvailt talupoegadelt, kõrtsmikelt, mõldritelt, ratseteenistusmeestelt, mõi savalitsojailt, kupjastelt ja teistelt mõisatööde järelevalvajailt. Kokkutulnud talupoegadelt päriti igahelilt isiklikult vastavaid teateid. Ka küsiti, kuidas iga talupoeg saab valmis oma kohustiste õiendamise ga, kas ei jäe ta võlgu ja mis on selle võla põhjuseks, kas talupoegade kehvus, maa vähesus, maksude ebaproportsionaalsus või juhuslik õnnetus. Teateid koguti ka mõõtude ja kaalude kohta, mille järele sündis mõisa külv ja lõikus ning talupoegade kohusemaksud. Need suure hoolega kogutud mitmekesised ja põhjalikud andmed märgiti vakuraamatusse. Talupoja kohustiste rahaväärtuse arvutamiseks oli antud seadusliku maksvuse ga hinnatabel, kus oli toodud kohustiste loonus-andamite ja orjuspäevade hind. Hinnad määrati kindlaks species-taalritele, selles tabelis olid järgmised hinnad: 1 vakk rukist ja ot- ra ja kaera 1/4 taalrit, 1 vakk taliniisu 2/3 taalrit, 1 vakk suvinisu 1/2 taalrit, 1 leesik või 5/6 taalrit, 1 leesik mett 1/2 taalrit, 1 leesik lina 1/3 taalrit jne. 1 rakkepäev oli hinnatud 4- ja ja- lapäev 3 albertkrossile. Nii tõusis normaaltalurent 25 taalrini, Põld andis vähe sisse ja seega talu- poeg maksis liiga palju, kuna ka päevad olid kõr- gelt arvestatud. Rahale arvestatuna osutasid talu- poj kohustised temale kuuluvat koha väärtust; 60 taalriline mõisa sissetulek talupoegade kohusti- sist arvati üheks adramaaks. Selle järgi arvati talupoegade maa suurus adramaades. Selleks liide-

ti. talupoegade mõisakõhust²⁶ististe väärtus ja jagati see summa 60:le. Sellejuures pidi silmas peetama, et talukohtade suurus pidi vastama tervele, poolele, neljandikule, kaheksandikule, samuti kolmele neljandikule, viiele kaheksandikule ja kolmele kaheksandikule adramaale ja mitte laskuma alla 1/8 adramaast. Kui leidus siiski alla 1/8 talusid, siis võidi revisjoni instruksiooni järgi määrata nende pidajad piirivahtideks või teisteks väikseteks teenistusepidajaiks mõisa. Talumaade hindamisel pidid komissarid kindlaks tegema, missuguse adramaa arvu alla iga talu kõige kohasem asetada, ehk ja silmas pidama, et talu pääle teatava adramaa osa saaks ka aasa, metsa ja muud, kuipalju maadhariv talupere vajab enda ülesvapidamiseks ja kõigi maksude õiendamiseks. Revisjoni memoriaal jõudis, et taludele ei antaks enam maad, kui nad kasutada suudavad. Ka pidi talule kuuluv põllupind olema kokkukõlas talule kuuluvate karja ja heinamaade hulgaga, et põld saaks vastava väetise. Taludele ei tohitud anda kaliga lahuselevad maid mille harimine oleks seotud asjata ajakulutusega. Samuti tulid ühtlustada riigimõisate piirest lahuselevad maatükid. Säärased maad tulid hinnata ja vastastikku ümber vahetada. Ka pidi kaduma 3-4 penikoorma kaugusel mõisast asuvad külad ja talud. Nad liideti lähemal oleva riigimõisa külge.

Talu adramaade hindamisel pidi arvestatama ka nende kõrvalsissetulekute eriharusid, nagu kalastusi, veskoid, heinamaid, kust heinu müügiks saada, metsi, kust puid võidi müüa. Samuti ka tõrva, söe ja tuh põletusi. Sellega toimus maahindamine võrdlenuisi üksikasjaliste ettokirjutiste alusel. Peeti silmas riigi huve, kuid hoolitseti ka, et hinne sünniks ühtlaselt ja maksumaksja seisukohalt õiglaselt. Senini oldi Liivimaal Rootsi võimu kestvusel adramaade revisjonide puhul toimitud sama printsiivsel kui Eestimaalgi, kus Karl IX ajal käsitati adramaad kui väärtusmõõtu, arvates selleks maala, mis mõisale tegi orjust läbi aastata nädalas 2 rakkega.

1687. aastal alustanud adramaade revisjon ja maahindamine Liivimaal oli kõigist eelmisest palju õiglasem. Adramaa polnud nüüd enam mitte ainult pinna või külvi mõõt, ega ka mitte väärtuse mt., mida oleks arvatud adra või äkke või rakkepäevade järgi, vaid nagu Tobien seda piirib "põllunduslikult kasutatud maa kvantiteeti ja kvaliteeti arvestav hindeühik", mis pidi võimaldama kindlaks määrata taluniku koormamisvõimed, ühelt poolt mõisale ninovate orjuste ning andamite ja teiselt poolt riigipaniste näol. Käsiteldud maahindamist tuleb tunnustada selle aja kohta põhjalikuks, hindamisel arvestati nii maa füüsilisi omadusi, kui ka viinaste sissetoovust. Tunnustati põllispõllu kõrgemat väärtust võrreldes metsamaaga ning püüti saavutada normaalne suhe põllumaa vahel ühelt ja karja ning heinamaade vahel teiselt poolt.

Tobieni ja varem juba Grassi poolt on tehtud etteheiteid, et maahindamisel ei hinnatud talumaade juure kuuluvaid heinamaid ja aedu, kuid revisjoni memoriali järgi pidi komisjon silmas pidama, et talule ei antaks enam põldu kui tal on heina- ja karjamaad. Tõepoolest pidi siis komisjon talu heinamaid kuidagi hindama. Mõisahoinamaade suhtes määras revisjoni memoriaal, et maa hindamisel peab päritama, missugused on mõisa heinamaad ja kui suur nende produktsioon aastast. Mõisatele pidi kindlaks määratama müümiseks lubatud heina hulk. Müüdava heina hind pidi arvutatama taksi järgi ja juure lisatama rendi summale. Juba suuremal määral on õigustatud etteheited selles, et riigi talumaadel ei määratud kindlaks suhet orjustööde ja loonusandamite vahel, ja enamik talupoja koormistest õiendati orjuspäevadega mis aga liiga madalalt arvestati. Üldse oli tolleaaja talumajandus oma primitiivse ja ebaratsionaalsuse suhtes liiga ebatõotav. Põlluharimine oli primitiivne ja turupiiratuse tõttu polnud karjastki palju sissetulekut. On küsimus, kas valitsus poleks võinud kohustisi täiesti muuta. Tolajal aga mõisamajapidamine baseerus talupoegade teopäevile ja valitsus on võinetu seda muutama ka oma mõisas. Uuele töötagemissüsteemile üleminekuks puudusid kõigepäält harjumu-

sed. Edasi puudusid mõisatel põllutööriistad, tööloomad ja majad palgatöölistele ning kõige selle hankimine oleks olnud seotud mitnesuguste kuludega ja ajakulutusega. Erilised raskused oleks mõisatel tekkinud tööloomade ülevõlpidamise suhtes. Mõisatel poleks jätkunud primitiivsete loomulikkude heinamaade juures tööloomade toitu. Talupojad siin vaevalt oleksid suutnud appi tulla heinaandamitega, kuigi nad vast orjustöö lõppemise järel oleksid ise vähen tööloomi pidanud. Järsk üleminek orjuspärvalt loonusandameile ja rahamaksudele oleks ka taludele teinud raskusi, kuna talul poleks niipalju müüa olnud, oli ju l. s. raha saamine teravilja müügist, kuna karjandus midagi ei andnud. Ka linnad olid väiksed, et palju tootmisprodukte vajada. Nii oleks talupoegade seisukohalt orjuspäevade vähenemine ja loonusandamite määra rohkemini pidanud teostuma aegamööda, seevõrra kuivõrra talumajapidamine oleks intensiivistunud. See oleks aga olnud võimalik ainult juhul, kui talu põlispõld oleks saanud parema väetise ja tarvitusele oleks võetud rohkema kui 3 põllu süstet. Siis selles suhtes Rootsi valitsusele ei saa teha etteheiteid. Ka rahamaksudele üleminek oleks talupoegadele võimatuks muutunud.

Rootsiaja agrariseadusandluse üheks puuduseks oli ka see, et talupoegade koormisist ei arvestatud "väikesi jaoseid" ja orjusi, nagu kapsad, naerid, niinekõied, puud jne. Samuti ei arvestatud ka mõisakorde ja karjaseid.

Igatahes loodi maahindamisega talupoja õiglasemaks koormistamiseks endisega võrreldes õiglasem ja ühtlasem maksustamisalus - adramaa.

Riigimõisate tulunduslik valitsus ja talupojate konna järelvalve korraldus.

Riigimõisate tulunduslik valitsemine kuulus Liivimaal nn. tulundus-asehaldurite kompetentsi. Neid oli kaks. Üks Põhja- ja teine Lõuna-Liivimaa jaoks, üks asudes Riias, teine Tartus. Asehaldurite piir tõmmati rahvuse järgi. Liivimaa-Läti ja Liivimaa-Eesti osa vahele.

Asehalduritele abiks olid raamatupidaja ja käsikirjutaja. Esimese kohuseks oli kõikide vakuraamatute, inventari, registrite ja mõisaid puutuvate arvutuste korrashoid, rendisuuruse arvutamine, rentide likvideerimine, mõisarentnikkudega ja -valitsejatega ja mõned muud ülesanded, mis ära tähendatud temale antud instruksioonis ja volituses. Käsikirjutaja pidas korrespondentsi, kirjutas protokolle mõisate revideerimisel, koostas mõisate inventari nimestut jne. Asehalduri juure kuulus ka tulundus-fiskaal ja maamõõtja. Esimene pidi valvama kuninga õiguste ja huvide järele, kui rentnik või possessor laskis riigimõisa halvassse seisundisse, või tegi ülekohtu talupoegadele, teatas sellest tulundus-fiskaal ja võttis süüdlased kohtulikule vastutusele. Tema kompetentsi kuulusid ka tülid riigi ja eramõisate piiride vahel. Maamõõtja jagas vastava käsu põhjal maid talupoegade vahel ja koostas neist kaarte ja kirjeldisi.

Tulundus-asehalduri kompetentsi kuulusid üldse riigimõisate tulunduslik järelevalve. Ta pidi teostama riigimõisate talupoegade kaitset igasuguse vägivalla, ülekohtuste paniste ja muu puhul. Asehaldur pidi ümber reisima oma piirkonnas, et valvata paremini riigimõisate seisundi järele ja kõrvaldada puudusi. Mõisarentnik ei tohtinud talupoega ilma asehalduri loata talust välja tõsta, sellega kindlustati talupojale talupidamine. Talupoega võis välja tõsta ainult juhul, kui ta oma süü ehk hoolestuse läbi ei suutnud täita korralikult kohustisi. Katastroofide puhul, nagu tulikahjude, ikalduste jne ajal pidi rentnik talupoega abistama. Kui asehalduril oli tarvis kindlaks teha talupoegade võlggu, pidi ta seda ise järele uurima või laskma teha seda temale alluvatel isikutel või erapooletutel usaldusväärsetel isikutel. Ka pidi asehaldur valvama selle järele, et riigimõisate rentnikud peaksid raamatuid mõisate tulude üle ning ühes sellega arveid iga talupoja kohta, kusjuures tuli kuupäev ära tähendada, samuti sai talupoeg kviiitungirahmatu, mis pidi tal kaasas olema, kui ta mõisas oma makse õiendas. Et rentnik siia kohustuste õienda-

mise ja kuupäeva märkuse võis teha. Oli mõni rentnik märkuste täitmisel hooletu, pidi ta nõudmine rahuldamata jääma, kui talupoeg eitas oma vastavat kohustist. Nii siis, et talupoegadele maksumaksmise juures ülekohut ei tehtakse, oli mõisates sisse säetud sellekohane raamatupidamine. Õige tähtis oli ka see, et asehaldur oli kohustatud ise ja oma ametnikkude kaudu riigimõisaid viisiteerima ja talupoegade kaebusi alatasa silmas pidama.

Talupoegade paigutamiseks teistesse kohtadesse tegi korraldusi ainult asehaldur. Kui talupoeg jäi mingi juhuse tõttu niivõrt jõuetuks, et ta ei suutnud oma talu korras hoida, või kui mõisal olid mõned tühjad talud, pidi tulundus-asehaldur paigutama neisse inimesi riigimõisatest, kus neid leidis üleliiga, ja neil polnud küllalt tööd ning võisid tarvitada palju talu vara, tehes see ga talu maksujõuetuks. Niisugustel juhtudel, kui palju inimesi ühte talu kuhjus, katsusid need ka sissetulekuid hankida säält, kus see neile keelatud, nagu tõrvapõletamisest jne. Talust väljaminejad, kui neil ei olnud uut talu, pidid asutama uudistalu, mille puhul nad maksuvabastuse said kolmeks aastaks. Riigimõis talupoegi ei müünud ega kinkinud.

Tulundus-asehalduri võimkonda kuulus käesoleval korral riigile rentimaksvates mõisates talupoegade kaitse. Eluea mõisates endistele pidajatele kümneks aastaks jäetud mõisates ja mõisates mis palgaks antud. Mõisates, mis antud ratsateenistuse eest, kirikumõisates, kooliõpetajate taludes ja muudes. Tulundus reklemendis leidub eriline osa, kus on täpsalt loendatud talupoegade kohused kohustetäitmisel ja muud. Selles leiame ka rea üksikasjalisi punkte, milles kaitstakse talupoega tema kohustuste täitmisel. Tarvitas rentnik omavoli, pidi ta maksma trahvi. Hobuspäeva eest, mille nõudnud rohkem, kaks riigitarrit ja jalapäeva eest - 1. Liigselt sissenõutud maksude eest pidi rentnik maksma kahekordselt talupojale tagasi ja ühekordselt kirikule. Ka kaotati 1688. a. riigimõisates kümniselõikus ära.

ja selle asemel tuleb rahamaks vilja hinn^{use} või orjus. Makse lihtsustati ka sellega, et ära jäeti mõned maksuartiklid ja nende asemel hakati raha võtma või jälle teisi tähtsmaid maksuartikleid suuremal määral. Lõuna-Liivimaal kaotati paljud väikesed pagastandamid ja süeti sisse väikejaose raha, harilikult üks taaler adramaalt. Loonusena pidi veel makstama nisu, herneid, linu, kanepit, humalaid, lambaid, s.t. endise 20-22 andami asemele ainult 5-6. Alles jäi 4 erisugust rahaandamit: vaku, karjuse, maakohtu ja jaotseraha, kuna 1690. a. ja 93. aasta mõisareduktsiooni vakuraamatutes on ka need ära kadunud ja makstakse ainult "raha"il na lähema äratähendamiseta.

Heinateoks ja viljalõikuseks tarvisminevad abitööpäevad, s.o. üldise abitegu arvati vakuraamatus ülesmääratud orjusest maha, ja kui neid siiski rohkem tarvis läks, pidi rohkema teopäevade võtmiseks olema aschelduri luba, eriti siis, kui mõisalikud käsil suuremad ehitused, ja kui sellest ei jätkunud vakuraamatus määratud teopäevist. Ka ei tohtinud rentnik mõisatöölisi ja orjusi kasutada isiklikeks huveks ega oma eramõisas. Kui nõuti mõisa töösse peremees ise kas rehepääriks, õllepruulijaks või muuks sarnaseks tööks, siis pidi jalapäev arvatama rakkepäeva ette, erilise täpsusega oli kindlaks määratud talupoegade kaitse voo-riskäimise puhul. Talupojad olid kohustatud voorida ainult mõisaprojekte, mitte ülesostetud kaupu. Ei olnud lubatud voore välja rentida. Kui voorid linnast tulid tagasi, ei tohtinud neile pääle panna kaupmeeste kaupu, ainult seda võidi kaasa anda, mida mõis ise vajab või mõisale kuuluvad talupojad, nagu soola, rauda jne. Ka ei tohtinud liigraskeid koormaid pääle panna ja halbade teede tõttu pidi voorid ära jätma. Ka ei tohtinud talupoega linnas kaua kinni pidada, ega tohtinud teda linnas teise tööga koormata. Maksude kindlaksmääramisega kindlustati talupoegadele ka teatud vallasvara õigus. Rentnik ei tohtinud isegi kokkuleppe teel oma talupoegadega kasutada külvamiseks ja kultiveerimiseks asutada tühje talusid. Kui aga osutus võima-

tuks asustada tühja talu enne külvi aega asehal-
duri poolt, siis pidi tühja talu põldudele külva-
ma rentnik niipalju, kui igal aastal enne selle
talu põldudele oli külvatud. Lõikuse sai aga ta-
lupoeg, kes hiljem asustas selle talu. Tasudes
rentnikule seemneks kulutatud vilja. Juhul, kui
ei leidund niipää talupoega, kes talu enesele võ-
taks, pidi põld puhkusele jääma.

Tulundusreglement ei ütle midagi aga paranda-
mise kohta peremehe lastele, sugulastele jne. Te-
gelikult võis aga nii juhtuda, et lapsed pääle
isa surma asendasid talu valdamise.

Talupoegade isiklik kaitse.

Asehalduril oli kohustus kuulata talupoegade
kaebusi, kui neil kaebusil oli majanduslik ilme,
otsustas asehaldur nad ise, kuna teised asjad
allusid vastavatele kohtuasutistele. Riigimõisa-
tes väiksemad kuriteod ja eksimused kuulusid ko-
dukari alla, kuid ka neis asjus kuulus üldine
järelvalve tulundusasehaldurile. Rasked süüteod
allusid maakohtule. Tulundusasehaldur pidi sel-
le eest hoolitsema, et süüdlased peetaks vahepää
riigimõisates kinni, kuna mõisnikud ja mõisavalit-
sejad pidid selle eest hoolt kandma, et nad üle
viidaks riigivanglasse.

Talupoeg eksimuste puhul orjuste juures, kui
nende põhjuseks oli hooletus, lohakus jne. karis-
tas mõisa tööülevaataja. Teolisi võis karistada
ainult kolmepaari keppidega, rentnik pidi aga vä-
hemate eksimuste puhul, kui nende põhjuseks oli
teadmatus, enne karistamist paaril korral hoiatar-
ma. Eeltoodu käis orjustööliste ja kohta ja mõi-
saorjaliste suhtes. Kui aga tarvis oli talupere-
meest trahvida või temalt kahjutasu nõuda, pidid
asja otsustama talupoegadest endist koosnevad
kohtud, mille koosseisu kuulusid nn. õiguseleid-
jad, erapooletud ja viisakad talupojad. See ko-
hus võis trahvida kuni lo paari keppide või 20
hõbetaalriga. Kui oldi otsusegarahul, astus see
kohe jõusse, kui kaebaja polnud otsusega rahul,
või kui oli tegemist mõne tähtsama asjaga, läksid

tulundusliku ilmega asjad tulundus-asehalduri kätte, teised maakohtusse. Talupoegade kaebused mõisavalitsejate või mõisatöö järelvaatajate päale pidid kõigepäält esitatama rentnikule, kes juhul, kui talupoegadele liiga tehtud pidid katsuma asja parandada. Kui seda aga ei tehtud, võis talupoeg kaevata tulundus-asehaldurile, kes pidi asja ise läbi vaatama või laskma järel uurida kohapääl. Kui talupoeg polnud rahul asehalduri otsusega, läksid tulundusliku ilmega asjad edastamise korras kindralkubernerile. Süüteolise ilmega asjad õuekohtusse. Kindralkuberner pidi enne asja otsustamist nõudma asehaldurilt seletuse ja põhjendusmotiivid. Ja kui asehalduri otsus oli küllalt põhjendatud manitseti kaebajat sellega rahule jääda. Talupojale oli aga keelatud enne kui asi vastavaist astmeist läbi käinud ja selle kohta kirjalik resolutsioon tehtud, kuninga juure reisimine. Kuninga juure kaebama minemist esines palju juba 1683. ja -85. aastast, nagu näha Liivimaa kindralkubeneri Erik Dahlbergi määrusest 12. X 1696. a. Oli kuningas juba 9. VII 1685. a. keelanud talupoegade sõidu Rootsi ja nõudnud, et nende kaebasjad otsustataks kohapääl. 1765. a. määrus talupoegi kirjalikult kaevata ei lubanud Kirjalikul kaebusel oli aga hääks küljeks see, et talupoeg kirjutada võis lasta asjatundjal, nt. advokaadil. Kuna aga 1675. a. määrus ei lubanud talupojal advokaati võtta ega kirjalikult kaevata. Seega 17. saj. lõpul agrarseadusandlus talupoja seisukohalt oli võrdlemisi laiapiiriline ja 18. sajandil tuletatakse talupoegade olukorra parandamisel seda ikka meele. Nt. Liivimaal Schulz von Ascheraden võttis 18. saj. oma mõisas talupoja olukorra parandamisel aluseks Rootsi 17. saj. lõpu määrused. Ka 1804. a. ja 1809. a. määruste printsiibid on võetud säält.

Vähemal määral pidasid Rootsi seadusandlused silmas lahtiste inimeste ja vabadikkude huve. Kõik talupojad, kel vähem kui 3 marga eest vara, pidid astuma taluperemehe juure teenistusse. Kuus nädalat enne Mikklipäeva pidid need enäid

teenistusse kauploma ja 8 päeva pääle Mihkkipäeva teenistusse astuma, kes tõrkus seda tegegenast, pidi niipalju trahvi maksma, et peremees selle eest võis palgata aastaks teise teenija, maksujõuetuse korral aga peremehel tööga trahvi tasuma. Ei tohtud end rohkem kui ühe peremehel juure kaubelda. Vastasel korral karistati teda ühe aasta palgaga või ta pidi selle eest töötama peremehel juures, kelle käest käsiraha võtnud. Keegi ei tohtinud sama trahvi shvardusel võtta kedagi teenistusse enne, kui tal polnud täit selgust selle kohta, kas teenistusse astuja on vabanenud endisest teenistusest, keegi ei tohtinud ka enne teenistusaja lõppu teenistusest lahkuda, vastasel korral pidi käsiraha tagasi andma ja trahvi maksma niipalju, kui peremees temale palgaks lubanud. Kui teenija ei tahtnud kauemini teenistusse jääda, pidi sellest 2 kuud enne teenistusaja lõppu teatama. Samuti peremees kui ta teenijaga rahul polnud. Töötades mõisas allusid talu poolt saadetud orjalised mõisa jürivalvole. Selle juures osutus neile kasuks, et kodukari oli tublisti piiratud.

Liivimaa eramõisate talumaadel jäi maahinne ära. Riiginaksud jagati vastavalt talumaade adramaale, kus juures nende õiendamise eest oli vastutav mõisnik. Eramõisates jäi kohustiste jagamine talupoegade vahel nende omanikkude hooldeks. Karl XI siiski kavatses reguleerida ka eramõisate talupoegade olukorda, pidades nähtavasti silmas eramõisate talupoegade isiklikku kaitset, kuid Karl XI surma tõttu jäid need kavatsused teostamata. Karl XI reformid pidasid silmas ka meie talurahva hariduslikku ja kõlblist kasvatust protestantliku kiriku kultuuri abil. Nii Lõuna-Eesti murdelise uue Testamendi ilnumine võimaldus kuninga rahalisel toetusel B. G. Forseliuse tegevuse tagajärjel kihelkondades asutatud rahvakoolidele anti riigile kuuluvast maalast koolitalusid. Ka rahva hariduse levitamise eest koolide kaudu hoolitses Karl XI. 1681. a. maapäeval esines kindral-kuberner J. J. Hastfer kuninga ninel ettepanekuga, et igas kihelkonnas asutataks talupoegade jaoks koolid. Kuninga resolutsiooni järgi Liivimaa ülemsuperintendent Johann Fischeri memoriaali kohta 30. sept. 1694. a. pidi iga kooliõpetaja saa-

ma palgaks 1/4 adramaad. Seega tavalise Liivimaa talu. Kindral-kuberneri pidi patendiga talupoegi kohustama lapsi kooli saatma. Ka kirikuskäimise eest hoolitses Rootsi valitsus, nii et talupojad pühapäeval ja pühade ajal võiksid kirikusse minna, pidi neid laupäeval töölt õigel ajal koju lastama. Laupäeval ja suurte pühade eel ei tohtud talupoegi saata vooridesse.

Eestimaal jäid kohustused Karl XI aegu enam-vähem endisole alusele. Mõisate reduktsioon ei riivanud Eestimaal aadlit nii tugevasti. Tagastati ju siin ainult 2/5 adramaadest. Eestimaal kõigepäält jäi maahinne ära, kuigi ka siin toimus adramaade revisjon ja a. 1694 koostati komisjon. Revisjon pidi toimuma järgnistel alustel: adramaade arvu kindlaksmääramine pidi sündima vakuramatute põhjal. Talupoegade orjus kohustuste määrajärele. Adramaaks pidi arvatama asustatud talu, mis nädala jooksul orjas 1 paari härgade või hobustega. Uuestiasustatud karjamõisate ja tühjade adramaade maksustamise kohta ei võtnud kuningas lõplikku otsust, oli küll soovi avaldatud, et revisjoni puhul arvestatakse ka talu põllupinna suurus, nii et igasse adramaasse kuuluks vähemalt 30 tündrit külvi à 3-mes väljas. Kuninga otsuse põhjal pidi 2 tühja 6-e päeva kohta arvestatama ühe asustatud koha ette ja talumaile asustatud karjamõisaid vabastatama maksustamisest juhul, kui vastava mõisa adramaade arv on madalam, kui see 1586.a. revisjoni ajal.

Põhjasõda.

Rootsi valitsuse eduka töö paiskas segi esiteks 1695.a. ja 1697.a. kestev näljaaeg ja päaleselle algav pikk sõda ja katk.

Palju adramaid jäi tühjaks ja majapidamine kannatas äärmiselt, kuna sõda meie maal kestis 10 aastat, siis neab silmas pidama, et sõjad venelastega toovad kaasa suure rüüstamise, mis on Vene sõjategevuse olulisemaid külgi. Tuli hulgaline rahvastiku hävitamine, katku läbi, mis levis Riia ja Lõuna-Liivimaa kaudu. Põhjaliku töö katk

tegi sääli, kus rahvastik tihe - linnades, suuremates küladest ja üldse sääli, kus maa tihedamini asustatud, kuna üksiktalud ja saared katkust jäid üldse puutumata või kannatasid vähe. Järelejäänud rahvastik oli segi paisatud ja osalt põgenenud. Majandus oli paisatud seganini, külad ja mõisad suurel määral hävitatud ja keskosas, mida sõda rohkem riivas. Samuti põletatud olid vanade sõjateedeäärased külad, mida võib järeldada sellest, et neil kohil on säilinud vähe vanu eesti nimesid.

Nüüd oli ka majanduse uuestiüleschitamine raske, kuna tööjõud - rahvastik - hävinenud. A. 1712 on säilinud uurimisprotokoll Eestinaa kohta, samuti ka a. 1716 protokoll Harjumaal. Protokollid sisaldavad andmeid, kuivalju kuskile paigusse alles on jäänud inimesi, karja ja palju asustatud adramaid. Nii nt. Kolgas enne katku asustatud adramaid 20 à 12-15 meestöölist, 1716.a. sääli 16-60 eluaastani mehi üldse 183, naisi 185, hobuseid 34, härgi 127, lohma 128 ja 1712.a. oli katku surnud 776. Nehatus enne katku 3 asustatud adramaad à 5-6 meestöölist, 1712.a. elus 6, surnud 42. ja 1716.a. järele jäänud 3/8 adramaad, mehi 5, naisi 9. Väos Rootsi aja lõpul 3,75 adramaad à 15-16 meestöölist (sääli olid kalurid ja töölisi sellepärast rohkem). 1712-16. aastani on inimesi Viimsi üle viidud. Enne sõda Viimsis 3 asustatud adramaad à 10-12 meestöölist, 1716.a. 7 adramaad ja mehi 97. Näiteks, mis puutub mõisusse, siis Liivimaal Läti alal 44-st talust on säilinud 29, mis täiesti või osalt asustatud. Tühje talusid võeti osalt mõisa, kooli ja kõrtsi maadeks.

Põhjasõda mõjutas tugevasti talupoegade koormise määra kasvamisest. Järelejäänud vähesed elanikud pidid üles harina söötijäänud talunaad, ehitama uusi hooned ja tegema orjuspäevi mõisale. Adramaade kohta pole just täpsaid andmeid, sest adramaade revisjorid ei arvestatud ühisprintsipi.

1710.a., mil Põhja-Eestis kõnet oli adramaad revisjonist, juhtis rüütelkond tähelepanu sellele, et P.-Eesti adramaad on ainult 1/4 Liivimaa adramaadest mille järele Eesti peab kandma suuremaid kohustusi kui Liivimaa. Nõuti ühtlust adramaade arvestamisel.

1712.a. tuletatakse jälle revisjoni t rvidust meele Aadel tahtis, et revisjon arvestataks 1/4 adramaale 3 meest ja 2 raket ja samapalju naistöölisi. Parun Üxküllilt on andmeid 1853.a., et on toimunud 1712.a. revisjon ja selle järgi olnud adramaid Eestimaal 809 (enne Põhajaõda oli 8288). Järgmised revisjonid olid aastail 1715-16. Rüütelkonna siht ja püüe olid, et adramaade arvestamine toimuks vana traditsiooni järele. 1726.a. revisjon aga ei pidanud silmas vana traditsiooni, vaid arvestas adramaad töökõlbuliste inimeste arvu järele. Adramade arvati siis 4 mees-
töölist, kuid adramaid oli 3088. Rüütelkond polnud sellega rahul, et nii vähe töölisi adramaale arvestati. 1731-33. a. ei arvatud adramaa kohta 6 töölist, nagu kindral-kuberner oli lubanud, vaid 5 ja iga 15 adramaa kohta lisaks 1 kilter, kubjas ja karjahoidja. Ranniku adramail pidi arvestatama iga adramaa kohta lo meest. Valitsuse sihiks adramaadele vähem tööliste arvestamisega oli suuremate maksustamisvõimaluste hankimine.

Kuidas lugu adramaade arvuga aastate vältel oli, selgub tabelist:

Eestimaal adramaade arv oli :

1712 - 809, 1726 - 3088, 1733 - 3567, 1739 - 4494
1750 - 5301, 1759 - 5735, 1765 - 6240, 1774 - 6739

Rootsi aja lõpul, mil adramaid oli 8288, võeti adramaid teise printsiiibi järele - rakkopäevade järele, mis talu tegi mõisale. Vene valitsus tahtis 70-dais ja 80.-dais aastais läbi viia sama printsiiibi, mis Rootsi ajal oli olnud Liivimaal, kuid selle vastu oli rüütelkond, kartes suuremaid maksustusi. Liivimaal esinene revisjon on a. 1714, mille järgi adramaid on 775. Esimese revisjoni eesmärgiks oli asustuse kindlakstegemine, kuna hilisemate revisjonide siht aast. 1725, 1734 ja 1738 on maakoormistega suurendada ja adramaa kasvu silmas pida, et riik saaks suurema sissetuleku. Liivimaa rüütelkond tahtis et adramaa kohta arvestatakse 12 meest ja samapalju naisi, valitsus lubas 8.

Rüütelkond katsus üldse võidelda primitiivse maksustamise vastu, sest inimeste järgi adramaade arvestamine oli liiga algeline ja ebaõiglane. Fõlkersam fiskaalsete huvide kaitseks neenutas Karl XI aegset adramaa hinnangut, mille järele 1725, 1734 ja 1738. aasta adramaade ar-

vestamise aluseks ongi osalt Karl XI printsiipl. Hiljem seda enam ei arvestata, sest riik tahab aina adramaade arvu suurendada, nt. 1637. a. adramaid 2871, 1641. a. adram. 6291, 1714 - 775, 1725-3825, 1734 - 4796, 1738 - 4923, 1744 - 5476, 1758-61. a. - 6362. Rootsi revisjoni ajal riigi- ja härranõisate adramaid oli 1688-93. aastani 6201 adramaad. 1738. a. kroonu käes 1468 adram., talude käes oli 5/6 ja erakätes 3371 adramaad. 18. saj. sattus talupoeg pärisorjusse raskemal kujul. Tal polnud ningisugust õigust oma varandusele, ega sellega ümberkäimiseks. Eesti talupojaskonna olukorra kujundamisel oli olukord, mis sõlmis Eesti- ja Liivimaa aadel ja mis annuleeris rootsiaegseid kaitsemäärusi talupojaskonna kasuks. Ja olukord, mis tekkis peale Põhjasõda. Siin on ka tegeenist kapitulatsiooniga tingimustega, nagu Buthberg-Straderi projekt ja parun Roseni deklaratsioon väljendab talupoega pärisorjana, kelle varandus kuulub mõisa võimu alla ja kelle maksud määrab kindlaks mõis ja mida kolata ei saa isegi õiglus-tavadega. Talumaade mõisastamise ja uute peremeeste tallupaigutamine oli mõisnikkude asi. 18. saj. autor Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel, mainib, et talupoega 1) võib talust välja tõsta ka juhtudel, kui ta õnnetuste tagajärjel ei suuda oma kohustusi mõisa vastu täita, 2) kui peremees surres jättis naha lese lastega, kes ei suutnud mõisa vastu täita kohustusi (hõrilikult lesk naitus tugeva sulasega ja säästis sellega talu). 3) Talust võib loobuda peremees vanaduse tõttu. 17. ja 18. saj. on seesuguseid juhte palju, kus peremees vanaduse nõrkuse pärast palub, et teda talupidamise kohustusest vabastataks. Seda kõnelevad vallakohtute kohturaamatud Saaremaal ka hilisemal ajal. 4) Talupoja väljatõstmise talust toimus, kui mõis tahtis talumaade arvel mõisa põldusid suurendada. 18. saj. ekstensiivse majapidamisviisi juures osutus targemaks mõisapidajaks see, kes mõisa põlluala suurendis, mis toimus 1) mõisaga nende talumaade ühendamise, mis mõisa ligidal ja kaugemate maade mõisale võtmise

ga, millest tehti karjamõisad, 2) mõisa põllu suurendamine uudismaa juureharimisega. Esimesel korral tehti talupojad kultiveeritud maalt ja see võeti mõisale ning ise pidid nad uudismaad harida mille puhul vabastamine oli kolmeks aastaks ja pääle selle maksustati kohustistega nagu harilikult. Loomulikult 18. saj. ühes mõisa põldude suurendamisega suurenevad ka talupoegade kohustused, seda enam, et kohustuse kasvades talupoegade arv uudismaale saatmisega vähenes. 1765. a. Liivimaa maapäev otsustas, et talupoja kohustuste kindlaksmääramisel ei peeta vajaliseks maahinnet, vaid talupoegade makku määrasid kindlaks tolleaegsed mõisnikud maksukohustised. Mõisnikud aga ei pidanud sellestki kinni. 18. sajandi lõpul oli Põhja-Eestis normaaltalu arv t' s rakke orjuse järele 6 päeva koht, mis umbes 1/4 adramaad. 6- päeva kohale järgnesid 5-, 4- ja 3-päeva kohad. Lõuna-Eestis valdav tüüp oli 18. saj. 1/4 adramaad. Lõuna-Eesti adramaa oli ju suurem ja sääl, nagu Hupeli andmeist näha, 1/4 adram. mees külvas 57 vakka vilja. Sääljuures oli 2 põldu vilja all ja 1 kesa, kusjuures rukist valdavas enamuses. Nimelt külvati 27 vakka rukist ja see jäi 30 vakka suvivilja - odra, kaera, nisu jne. alla.

Talupoegade liigid.

Talupoegade liigid 18. saj. olid enam-vähem stabiliseerunud: 1) peremehed - talupidajad, 2) sulasrahvas ja vabadikud. Sulased olid taluperemehest suuremas sõltuvuses ja otsekoheemas ühenduses kui vabadikud. Sulasrahvast peeti selleks, et talul oleks küllalt tööjõudu mõisa teole saata ja ka talu töödeks kasutada. Sulaseil harilikult oli kasutada 1 vakamaa põldu ja palgaks 2 rubla raha aastas. Vabadikud asusid enamalt jaolt talu mail saunades. Neil oli maad ja ka mitte. Talu saatis neid mõisa tegema. Kui vabadikul oli hobune, harilikult neil, kes olid mõisa ääremail, täitsid nad ka mõisa vastu rakkeorjuse päevi, kuidu aga j' lapäevi. Vabadikkude naised pesid mõisa pesu, töötasid mõisa aias jne. Pääle harilikkude talupoegade olid need, kellel mõisaga ligemajanduslik

side, nagu kõrtsnikkudel ja möldritel.

Kõrtse tollal oli üldse palju, suuremad kõrtsid asetsevad suurte maanteed ääres, midagi mööda käisid voorid, kes peatusid kõrtsides ka ööseti. Hupe- li andmeil neis kõrtsides müüdi õlut, viina, heinu, kaeru jne. Teiseks olid kõrtsid mõisate ja kirikute teede ääres. Sellal käisid inimesed palju kirikus ning üldse käidi kiriku juure kokku.

Majapidamine.

Mõisa majapidamise oluliseks jooneks oli see, et mõisa töö tehti talupoja poolt. Juba selle ajal ma- japidamise õpetuse raamatud näitavad algelist ma- japidamist. Nii ilmus 17. saj. Läti Suntseli kogu- duse pastori Guberti õpperaamat "Majanduslik ohk tulunduslik strateegia". See oli Gubertil koostat. ainult ta lastele, aga sõprade päälekäimisel andis ta selle trüki, kuna raamat ilmus 4-ja trükis, selgub, et tal oli palju poolehoidu.

Teine põllutöö õpperaamat, samuti 17. saj., oli koostatud tegeliku põllupidaja poolt. Ta ei läi- nud Guberti õpperaamatust paljut lahku. Kuna Guber- ti raamat sisaldas kõiki majapidamise alu käsita- vaid asju, nii nt. juhtnöõre, missuguseid töid mõi- sates ühel või teisel ajal tuli teha, mis kuul nt. peergu kiskuda (17., ka 18. saj. pää valgustusabinõu- ks oli peerg ja osalt ka küünlad, kuna lambid puudusid). Kuna samal ajal ka kalendrid puudusid, andis Gubert oma õpperaamatus andmeid päeva töusu ja loojenemise kohta. Ka esitab ja lahendab ta kü- simuse, kas talupojal on õigus kalastada oma maal läbivas jões, ta ütleb, et Looja veed ja kalad on loonud kõigile, ka talupojale. Gubert on võrdlemi- si mitmekesine, ta kirjutab viinapõletamisest ja säälsamas aga piparkookide valmistamisest, koer- test ja kassidest. Koeri soovitab ta pidada hekka- näälelisi. Kasse sellepärast, et hiired salvesid ei rikuks, hanidest eelistab valgeid, et need ker- gesti silma pistuvad, kui nad kaduna lähevad. Teiseks õpperaamatu koostajaks oli Hermann "Põllu- töö õpperaamat", Kolmanda õpperaamatus esine 18. sajandi keskel Jakob Benjamin Fischeri koostatud raamat. Fischer ise oli õppinud keemiat ja arsti-

teadust, lõpetanud selle Saksamaal ja täiendas end Hollandis, Inglis- ja Prantsusmaal. Pääle selle oli Riia linnaarstiks ja hiljem keisrinna Anna Ivanovna ihuarstiks Peterburis. Pääle lo aastast teenistust Peterburis tuli ta Liivinaale tagasi ja soetas Riia lähedale omale väikese mõisa, hakates siin põldu harima. Kuigi see õpiraanat ei toonud ningit uut meetodit, oli ta siiski teiste paremate puudurisel lugupeetud raamat. 4.-da õpiraaamatus esineb August Vilhelm Hupeli "Majapidamise õpiraaamat". Hupel ei suutnud ise oma raamatut lõpetada. Ka tema raamat ei toonud midagi olulist uut, kuid ta on siiski tähtsaks allikaks neile, kes tahavad jälgida 18. saj. põllumajanduslikku arengut. Nagu näha, selleaegsed õpiraaamatud olid primitiivsed ja nende sisu põhjenes rohkem isa-isadelt päritud tavadele kui ningisugusele uuele meetodile. Samasugune oli ka 5.-nda õpiraaamatu autori Friebe teos. Põllumajanduslik katseasjandus polnud veel arenenud. Palju tähelepanu omistas Gubert piiblile. Majapidamise pääraskus 16., 17. ja 18. saj. seisis selles, et teravilja kõige enam produtseeriti, see oli mõisa majapidamise otsene ülesanne ja talu ülesanne maksude seisukohalt mõisale. Vili, mis saadi mõisa põllult ja maksude näol talupojelt, turustati. Sellal külitati kõige enam rukist ja otra. Mõnikord kaera ja veel vähem nisu, tatart jne. Viimast kasvatati loomade toidule sissesegamiseks ja ka tangu tegeniseks, viimased jahvatati Hupeli andmete järele käsikivil. Pääle käsikivide jahvatamiseks olid ka veskid. Taludes kasvatati aedades ka kapsast. Kiudtaimena esines kanep ja lina, esimesest tehti mõisates ja taludes nõõri jne, teisest päämiselt riidet.

Mõisal oli üldiselt suur vilja ülejääk, kuna ta sai seda oma põllult ja taludelt maksude näol, selle vastu vajab aga ise vilja väga vähe, sest mõisa pere oli ju väga väike. Samuti polnud mõisal kuigi palju hobuseid ja künnihärgi. Vilja siseturustamise võimalused olid väikesed, kuna maa selles suhtes üldse ei tule arvesse. Meie linnad samuti väikesed ja suuremalt jaolt linnakodanikel oli omal maa kasutada ja nad said renti nagu mõisadki.

Müüdav vilja läks siis suuremalt jaolt välisurule. Rootsi ajal oli üheks pää-välisuruks Rootsi ise, kuna sääl vähen oli kultiveeritud maad ja see il-
liselt vähe sigitav, päämiselt ekstensiivse põl-
lupidamise tõttu. Lääneturk oli tiheamini asustat-
tud ning sääl esines ka suurem kaubamajandus, mille
pärast transpordeti ka meie vilja Lääne-Eu-
roopasse. Sinnaviisid soodsamad teedki mereteel
näol.

17. ja osalt 18. saj., mil Rootsis oli vilja-
nappus, Rootsi pani maksma vilja väljaveo keelu
oma piires. Nii pidi meilgi vilja saadama Rootsi
mis tõi kaasa viljahindade languse. Vilja välja-
veo keeludel olid aga hoopis raskemad tagajärjed
Vene ajal. Kaugele Venemaal oli transport väga
raske, ühtlasi sääl puudus ka ostujõud, mis tõi
kaasa suure viljahindade languse siseturu ummistu-
se tõttu. Nii nt. 1760. a. väljaveo keelu puhul
langes viljahind kevadisest 80 kopika päält sügi-
seks 25 kop. See kriis aga ei mõjund nii mõisa ma-
japidamisele, sest majapidamine oli tookord natu-
raalne ja mõisatele tegi töö oma loomadega talu-
poeg. Seega kriisi tagajärjel töö ei kannatanud.
Raha sel ajal ei vajatud ka nii palju.

18. saj. II poolel tuleb aga mõisatesse luk-
suslikum elu. Ehitatakse härrastenaju, millede
juures osa tööst küll tegid talupojad ja sellega
nende kohustused kasvasid, kuid ehituste juures
oli pääle töö veel teisigi väljaninekuid. Üldse
võtub ka elu aadlikkude seas teise ilme. Muutub
rõivastus ja peetakse kodukooliõpetajaid ning kan-
merteenreid, reisitakse Lääne-Euroopas jne. Selle
tagajärg oli mõisate võlgadesse minemine. Kredii-
ti saadi ainult sadamalinnade kaupmeestelt, kuid
erakrediidi % on väga tujukad ja sageli väga suu-
red. Teravalt küsimuse esile kerkides, kust saada
rohkem raha, hakkab arenema põllumajanduse saa-
duste ümbertöötamine. Varem juba tehti otre õlle-
-ks siseturu jaoks ja suuremalt osalt naale, kuna
linnas õlut pruulis suur gild. Hupeli andmete jä-
rele on maakõrtsides isegi üks vaat õlut päevas
tarvitatud. Müüd võtab aga hoogu viinapõletami-

ne. Hupeli andmete järele 2 adramaaline mõis pruulis 50 - 80 vaati viina ja 8 adram. mõis kuni 200 vaati. Viina valmistamine tõi mõisatele suurt sisetulekut. Vilja viinaks ümbertöötamisega saadi 2 korda enam kasu kui lihtsa viljanüügiga. Viina valmistamine oli ju sel ajal väga lihtis, valmistati teda saunades, köökides, üldse väga primitiivsete abinõudega. Töö lasus talupoegadel kuidugi ilma igasuguse tasuta. Pääle selle muretseid talupojad puid ja voorisid vilja turule. Siseturule Tallinnasse, Venemaale Peterburi jne. 19. saj. I p. küll viina tootmine langeb, kuna Venemaa ise hakkas viina valmistama, sest see oma viljast tuli osavam.

Muu põllusaaduste väljavedu, nagu lina, polnud üldse kuigi suur. Lina, üldiselt tootseeriti peamiselt oma tarvitamiseks. Rohkem kasvatati teda P. Eesti - Vigalas, Liivimaal Hallistes, Tarvastus, Võru ja Räpina ümbruses. Teravilja saak oli väike. Paremad maad tootsid rukist 4 - 4,5 tona, halvemad 3,5 tona ja haruldaselt hääd maad kuni 12 tona.

Kütismail saak oli üldiselt kuni 20 tona, kuid selle maa harimise vaevagi oli küllalt ninetanisväärne. Vilja tootmisele püüti tõsta ainult maa juurehankimisega, mitte põllupõllu põhjaliku harimisega.

Karjakasvatus toimus peamiselt põlluväetuse otstarbel, kuna piinamajandus puudus. Karja primitiivsed saadused, mis oma tarvitusest üle jäid, läksid mõisametnikkude palguks, üksikud linnal liigematolevad kohad said oma karjasaadusi turustada ka linnades.

Karja ja loomade pidamiseks olid mõisates järgmised ehitised. Keskel veiselinnus neljanurgelise ruumina, selle ümber laudad, karja, lamaste ja ka sigade jaoks ja karjapidaja-talitaja ja karjaväe elamud. Talle ehk laute ehitati madalatele kohtadele, et vesi lauta pääseks ja sõnnikut ahtaks mädandada. Sõnnikut laudust enne põllu rannutamist välja ei viidud, seetõttu olid ka laudad väga ebahügieenilised. Nii levisid 18. s. taudid, mis nõudsid sageli suuri ohvreid, nagu 18. saj. 20. ja 30.-ndail aastal suri terveid karju massiliselt taudidesse. Loomad olid väikesed ja kehva toidu tagajärjel kondised. Sordikasvatust pol-

nud arenenud. Toiduks olid loomadole päämiselt haganad ja õled, loomad olid sellal palju vastupidavamad, olles harjunud viletsate tingimustega. Kuid lehmade piimaand oli ka väiksem. Friebe andmeil saadi ainult 2 leesikat lehmalt võid, mis maksis 3 rubla ümber, kuna lehna turu hind kõikus 8-12 rubla ligidal.

Võid oli kasulikum viia talvel Peterburi turule, kus saadi kuni 10 rubla leesikast. Välismaa tõuloomi polnud sellal Riia ja Pärnuliigidal.

Talupoegade hobused olid maatõugu, mis kasvuli väikesed, kuid vastupidavad. Hobuse toiduks Friebe andmeil oli pahnja halvad heinad - vooride aegu anti ka vähe kaeru. Kuna talvel 2-3 voori hobused välja kurnas, poleks nad enam kevadel kohe algavale põllutööle muidu vastu pidanud, kui seega, et said värsket rohtu toiduks. Hobustele halvavalt mõjus ka see, et noori hobuseid liiga vara tööle pandi.

18. s. mõis nuumas sigu turu jaoks, kas ise või lasi seda teha vesknikel rendi näol, nii on juba vanast ajast pärit nn. veski sead. Taludes sigade pidamine oli vähe arenenud. Talupoeg oli vaene ja pärisorjuse süstem oli talupojast teinud niiõelda ühepäevainimese. Kui taludes sigu peetigi siis söödi liha ka kohe päälle tap mist ära, sest sigu tapeti ikka pidude, nt. pulmade aegu. Sigade pidamist takistas nende toidustamise küsimus. Vilja oli vähe ja kartul veel haruldane, kuna teda harilikult kasvatati mõisates ja säälgil aedades vähesel arvul. Inimesed ei leidnud kartuli maitset va olevat.

Loomadest kõige paremini hoolitseti lammaste eest. Neid peeti vilja kui ka liha pärast. Harilikult tapeti pool lamba karja sügisel maha, kuna neid ületaleve oli raske pidada. Sageli oli vihma-seid suvesid ja soiseis paigus suri lambaid palju taudidesse. Selle asemel enam moes oli kitsede kasvatus. Friebe andmeil kasvatati neid üldiselt samapalju kui lambaidki. Kitsed teppisid primitiivse toiduga ja nii tuli kitse piim ka võrdlemisi odav, millega mõnel pool tervet talu peret toideti. Samuti oli kitse nahk lamba omast kallim.

18. sajandil tekkis kariloomi pidanast just toidunappus ja selle nõrk toitvus. Kuna toiduks olid õled ja hagenad, ei jatkunud neistki, mille pärast sageli tuli kevadel katuse õlgi arpi võtta. Heinenaid ei haritud, nad olid kattunud võsa- ja sageli seisid, mille tõttu ka saak väike. Ristikheina kasvatamine oli veel võõras, kuna sellel taimel kultuur levis mõisates alles 18. saj. 30. ja 40.-ndais aastais, mil algab ristikheina ühes lambatõu Marino kasvatamisega Eesti- ja Liivimaa mõisates. Sellega ühes hakatakse arendama ka raasviliste kariloomade kasvatamist. Taludesse jõuab ristik- ja teiste põldheinto kasvatamine alles 19. saj. II poolel. Suuremal määral 20. sajandil, mil talu majapidamine rajatakse rohkem piinamaajandusele. Tagasi minnes 18. saj. majapidamise juure, siis sellel polnud karjapidamine tsentraalse tähtsusega, vaid seda oli teravilja turustamine. Mõis karjakasvatamise ülesanne oli ikkagi põllu teenimine rannutamisega. Ehkki 18. s. lõpul Lääne-Eur. kunstlik põllurannutus esile kerkis, kuid meie maa rahakapitali majapidamiseks ei investeeritud. Raha ei kulutatud ka põllutööriistadele, vaid tarvitati ikkagi põliseid vannasatru, nagu Saare- ja Läänemaal, kuid mujal harkatra. Sirbid ja vikadid eksisteerisid endiselt. Sirpi eriti tarvitama sundis mõis, et sellega vilja mahapudenemist vältida. Nii rukist kui ka otra pidi lõikama sirbiga. Endiselt oli tarvitusel ka rauts. Muu vilja pandi kuhelatesse ja rõukudesse, rukis napradesse ja hakkidesse. Vili seisis kaua peksmata, mis vähendas ta kvaliteeti. Ainult Äke elas üle teatud arenguastme, endise karuäkke asemel tuleb raud- ja puupulkadega äke, kuna karuäket kasutatakse veel kütisenaade juures, kus osines kände jne. Taludel jäi vähe vilja müümiseks ja kuna 18. saj. ei tohtinud olla maa-kaubandust, pidi talupoeg selle vähese vilja müümise pärast minema linna. Oli küll ka maal salajasi ülesostjaid, kuid nad lõid viljahinna alla. Mõis püüdis aegapidi salajast maa-kaubandust enese kasuks tarvitada ja talupoegi selgi teel välja kurnata, saates oma agentid ostjatena maale laiali, ehk ostavad talupoegade vilja kõrtsides kokku, kusjuures mõis ei tasu rahaga, vaid kaubaga, nagu viina, hee-

ringate jne-ga.

Püüavad küll linna kaupmehedki tulla maale kauplona, kuid mõis püüab nad säält eemale hoida. Talupojel olid 16., 17. ja 18. saj. linnas oma nn. sõbrad-kaupmehed. Talupoeg käis tihti linnas ja alati ühe kaupmehes juures, kellele ta müüs oma kauba ja võttis vastu kaupa. Linnakaupmehed oskasid talupoegi sellega endist sõltuvaks teha, et andsid neile kaupu võlgu. Muidugi ei puudunud siin ka talupoja tüssamine kaalunise, võltsimisega jne. Näol. 18. saj. on linna ja maa vahel ses suhtes suur võitlus. 18. saj. Eesti- ja Liivimaa aadel oli kõvasti selle vastu, et talupoeg linnas sõltuks ainult teatud kaupmehes ja kuuluks selle mõju alla. Selle üle kaevati kindral-kuberneridele ja Peterburigi. Mõis rõhutas, et linnakaupmehed talupoegi nõõrivad ja et sellele on tarvis piir panna. Seega mõis tahtis talupoja sellegi vahetuse, mis linnakaupmees talupojalt sai, enesele välja pigistada. Saavutati niipalju, et Põhja-Eestis talupoeg karja 18. saj. 80.-ndais saastais mõisa loata müüa ei tohtinud. Siia juure peaks lisama veel seda, et talupojad sel ajal olid ülimal määral sõltuvad mõisnikust. See algas ju kohe pääle Rootsi aja lõppu kuna Vene aja alates kohe lähevad jällegi riigimõisad orakätesse, nagu nt. Liivimaal 18. saj. alul suurem hulk riigimõisaid oli orakätel. Ka talupoegade õiguslik seisukord läks Vene aja alates palju raskemaks. Anti välja väga barbaarseid seadusi, nii nt. 1719. a. kindral-kubeneri määruse järele ärajooksnud talupojale võis põletada märk otsmikule. 1730. ja -60.-ndais aastais Katarina 2. ajal anti mõisnikele talupoja isiku suhtes piirmata võim. Mõisnik võis talupoja sunniviisil saata Siberi, ka ei olnud talupoja tapmine mingi kriminaalne kuritegu. Kui talupoeg mõisniku pääle kaebas, saadeti ta Siberi. Kuna aga talupoeg moodustas mõisnikule majandusliku väärtuse, siis ta teda nii kergesti ei hävitanud.

18. saj. seaduseandlus baseerus sellele, et talupoeg ja ta perekond ja varandus on sõltuvad mõisnikust ja talupoja maksude reguleerimine oleneb mõisast. Nagu parun Roseni deklaratsiooni

ja Buthberg Sraderi projekti järele, mis küll kindlustust ei leidnud, on talupoeg ka Liivimaal täiesti sõltuv härrast. Talupoja koormiste näiramisest polnud sugugi tarvis kinni pidada vakuramatutest. Kohtunõistaise kõrgemini võim, nii krüningal, kui ka politseiliku võim kuulus aadlile, kuid aadel oli loobunud sellest riigi kohtu kasuks, teostades ise ainult piiramatult lubatud kodukari õigust. Põhjusti talupojaskonna õiguslik seisukord on sarnane Liivimaa omale. Talupojal polnud mingit õigust maale, kus ta elas, ei ka vallasvarale. Vabalt ei tohtinud ta müüa ei hobuseid ega karja. Seega oli kõigiti pilt Rootsi aja lõppemisega ja Vene aja algusega võrreldes tublisti muutunud talupoja kahjuks. Kui Rootsi ajal oli keelatud talupoja müümine, piiratud kodukari, karanteeritud talupidamine ja kindlustatud varanukose koguminegi, siis Vene ajal need soodustused puuduvad.

Maksud ja talupoegade kohustused.

Orjus on era- ja korraline orjus. Korraline orjus täideti jala- ja rakkepäevadega, kusjuures rakkepäevad kestsid aasta läbi, kuna jalapäevi etuli teha ainult suvel. Erakorraline orjus täideti sesoonilistel töödel. Pääle selle talvel tuli käia vooris.

Maksud mõisale kannavad erilisi nimetusi. Põhja-Eestis on nn. kohusemaks ja vakujärged. Kohusemaks on peamiselt kümnisemaks ja vakujärged võeti vanade vakkusepidude tarvete järele, vakkuse- ja kohusemaksu tasuti viljas ja heinas. Sageli ühes vakujärgiga võeti sisse ka maksud riigile, mis olid poole väiksemad vakkuse- ja kohusemaksudest. Rukist ja otra makseti poole rohkem kui kaera. Poole adramaa suuruselt 6-päevakohalt makseti 2 - 3 tündrit, mõnikord ka 4 tündrit, olenedes maahäädusest. Liivimaal, kus adramaa suurem, ühelt neljandikult adramaalt, mis kuni 18 vakamaad, anti 2,5 vakka rukist riigile ja 2-3 tündrit mõisale. Pääle selle 30-100 leesikat hõina.

Vakkusejaostena esinevad lambad ja oinad, kannad, munad, või, puud, kotid, piimanõud, nõör, lõng ja vakuraha. 6-päevakohalt harilik norm oli

1 - 2 lammast, 2 hani, 2 - 5 kana, 6 - 10 muna, 5 -
- 6 naela võid, 1 - 3 sülda puid, 1 kott, 1 - 8 n.
lõngä, pütte, 15 - 80 kop. vakuraha jne.

Maksud õpetajale ja kirikule võeti sageli ühes kirikumaksuga, kuid ka eraldi.

Vene ajal riigi kohustisena kestis edasi ratseteenistus, mis alul oli isiklik kohustis vasallidele, et teatud maaala pidi andma ühe mohe Põhja-Eestis 15 adramaalt, samuti ka Liivimaalt.

20.II 1712.a. läks ratseteenistus rahamaksule üle, nõuti 15000 rubla, nii et ratseteenistusele tuli maksta 48 rubla. See maks kestis kuni pääraha sissesüüdmiseni. Põhja-Eestis kehtis ka nn. tollivili, kontributsioonivili, mis teatud kuju sai Kristine ajal. See oli 15-lt adramaalt teatud kvantum teravilja heina.

Katarina II ajal tuli uutliiki maks - pääraha, mille erinevus seisab selles, et ta oli isiklik maks meeshingedele, kuna senised maksud olid asjakoormised, pääle pandud asjule. Põhja-Eestis arenes eriti välja majutuskoormis, s.o., et sõjavägedele tuli ehitada kasarmusid. Sõjaväe maalepaigutamine kestis terve 18. saj. läbi. 19. saj. tuleb juba karnisonide süstem, mil sõjaväed paigutatakse linnadesse. Majutuskoormis jagati adramaade järele. Liivimaal jäi see kehtima, kuni 1783.a. päärahani. Liivin. majutusmaks makseti ka mõisate küüdi- ja sillaraha, kuid nüüd pääraha sissesüüdmisel võeti see pääraha arvel. Maa pidi andma küüte ja parandama teid. Rootsi ajal kasvas see maks välja 56 krossile.

Pääraha Venemaal säeti sisse juba Peetri ajal, kuid Baltimaale tuli ta alles 18. saj. lõpul, mil Baltimaid Venele taheti lähendada. Ühes pääraha päälepanekuga tuli läbi viia hingede revisjon. Varem olid revisjonid ikka maade, kuid nüüd hingede kohta Revisjon oli aastail 1782 - 83. Pääraha maks oli võrdlemisi kõrge, ta pandi pääle ka lihtsalt maksu- jõuetele, ning tuli maksta ka surmude eest. 1797.a. pääraha oli 70 kop., kuid varsti tõusis üle rubla.

Pääraha sissenõudmine jäi mõisnikkude hoo-

loks ja need võisid seda reparteerida vanade maksumühikute järele. Pääraha kutsus esile 1874. a. rahutused Liivimaal, sest talupojaskond sai alul päärahast arvanise, et nad selle maksmisega mõisniku võinu alt üle riigi võinu alla lähevad ja pääraha neile ainukeseks maksuks jääb. Nii näit. kirjutab ka kindral-kuberner Brouwne Peterburi, et maal pole mõisat, kus ollakse rahul. Sõjaväeosadega summutati rahutused, kuid ühtlasi saadeti ka senaatorid asja revideerima.

Kuna mõisnik talupoegade pääraha sissekasseerija oli, laskis ta pääraha arvel talupoegi teha orjusepäevi jne. Uuriija Tobien arvab, et pääraha maksuga talupoegadele umbes 50% kohustisi riigi suhtes juure tuli. Seega oli päärhamaks tõesti raske. Sellepärast tuli pääraha-rahutusi veel hiljemgi ette.

19. saj. 80-ndais aastais kaotati pääraha endisel kujul ja nii näeme teda nüüd ainult kogukonnamaksuna valdades.

Rootsi aja lõpul, mil asehaldamise kord kadus, hakkas eksisteerima kubermangi määriku-rahha, mis läks provintsis olevate ametnikkude palgaks, ja kroonumõisate valitseniseks. Need ametnikud olid nt. maajärgi ja õuekohtute liikmed, kuna sillakohtu liikme amet oli auamet ja seega tasuta. Kubermangu määriku-rahha oli võrdlemisi suur. 18. saj. 40-50.000 rubla vahel Eesti- ja Liivimaal kokku. Ta esines provintsimaksuna, kuid teda ei kulutatud ainult ametnikkude palgaks, vaid üsna palju läks riigimõisatele, ning seetõttu ta esines ka riigimaksuna. 18. saj. pandi päärle ka erakorralised riigimaksud. Sõdade tõttu türklastega esines ka nn. türklaste-maks, mis oli üle 10 rubla adramaalt.

Provintsiialkoormisi on kaht liiki: 1) teede ja sildade tegemine ja 2) postikoormis. 1810. a. on Eestimaaal määrus, mille järele teed ja sillad jagatakse adramaade järele. Teid Põhja-Eestis liigitati: 1) postiteed, 2) sõjateed, 3) sideteed, 4) kirikuteed ja 5) korvalteed. Ka silda jagati erigruppidesse. Teedetegemise koormis oli era- kui ka riigimõisatel. Materjali teede ja sildade tegemiseks andis mõis, kuna töö tegid talupojad. 18. saj, teede tegemisel kasutati juba kruusa ja teede tegemise

ne saab uue ilme. 18. saj. peeti ka Vene teedest Baltimaade omi parimateks.

Vanemal ajal, Ordu ajal, oli teede tegemine olnud väga primitiivne. Päärõhk pandi sellele, et aga kuidagi läbi pääseks. Nii laotati soisetele maadele pakud jne. Teedetegemine kindlana ilme sai Liivimaal alles Rootsi ajal Cluas Totti poolt koostatud ja Karl XI käsiuste valitsuse ajal 1671.a. kinnitatud maapolitsei määrustiku järele.

Postikoormis: Postikorraldust oli tarvis riiklikuks otstarbeks ja provintsi valitsemiseks. Posti korralduse kohta Liivimaal antakse määrus 1710. aastal ja Eestimaal 1713.a. Selle järele säeti hästi korra Tallinna-Narva ja Tallinna-Tartu teed, samuti Liivimaa teed. Postijaamades pidid olema hobused, vankrid, postipoisid jne. Eesti- ja Liivimaa on postijaamad korraga üles ehitatud, ostnud hobused, vankrid, riistad jne. See polnud kaugeltki väike koormis.

Posti ülevalpidamise järelevalve oli päriselt rüütelkonna käes. Olid posti-kavalorid ja -konnasärid. Maa pidi moona jne. muretsema adramade ehk ratseteenistuse järele. Alul oli see kohustus hinge de pääl, hiljem maa pääl.

Rootsi ajal oli posti normeerimine 17. saj. 30. ndaill aastail. Rüütelkond andis hiljem postijaamurondile. Postijaama pidaja sai sissetulekuid sõidurahadest ja postijaama ülevalpidamiseks määratud maksudest. Kujunesid võrdlemisi suured postijaamad, nt. see, mis Riias viis Peterburi. Postmaantee tähtsust ei tule võtta ainult sõidu, vaid ka majanduslikust seisukohast. On tähtis, et teed oleksid korralikud, mida nõõda kaubandusliiklamine saab areneda. Teed neie maalt lähevad põhja ja lõuna ja teised lääne - ida suunas.

Pääle eelmaintud maksude võeti veel nn. laeka raha. Ta võeti talu adramailt ja läks rüütelkonna kassasse rüütelkonna ülesannete täitmise kulude katteks.

Linnad pääle Põhjasõda.

Põhjasõda

oli hävitanud osalt ka meie linnad.

Tallinna elanikkude arv pöördus Põhjasõja oli tublisti kahanenud. Alles a. 1772 on Tallinnas 7000 elaniku ümber ja 1774. a. umbes 10000 ümber, kuid siia juure on arvatud ka erikategooriad, nagu sõjaväelased. Milliseid 1772. a. polnud arvatud. Üldiselt aga Tallinna seisund, võrreldes Tartuga, oli parem.

Tartu kannatas juba 1704. a. piiramise aegu kaunis rängasti. 200-st majast hävitati 50 täiesti ja rikuti kõiki teisi. A. 1707 ja 1708 toimus Tartu lõplik hävitamine. 1707. a. laskis tsaar Peeter Suur osa Tartu käsitöölisist Venemaale viia, et sääl nende võimeid ja oskusi vene tööstuse edendamiseks kasutada. 1708. a., mil Rootsi väed tsaar Peetri arvates Põhja-Venemaale tahtsid tungida, et äsja asustatud Peterburi Venemaa küll jest ära lõigata ja nii okupeeritud maid Venemaal uuesti ära võtta, et sarnasel korral oleks Tartu ja Narvat raske kaitsta olnud, viis tsaar ühes oma vägedega Venemaale kogu Tartu ja Narva saksa kosanikkonna, ning ühtlasi otsustas hävitada need linnade kindlused.

Kodanikkond pidi lahkuma, oma varandust siia riisumiseks maha jättes ja alles 1714. a. avanes neil Tartu ja Narva elanikel võimalus kodumaale tagasi pöördumiseks, kusjuures aga enamik ärasadetuid kas sõiduraha puudumisel või muil põhjustel jäigi Venemaale.

Tartus olid elanud aga hävitatud ja maha põletatud. Vanadele ahervaremetele tekkisid uued viletsad eestlaste agulid. Nii oli suurem osa 20.-ndail aastail majadest õlgkatustega ja paljudel polnud isegi korstnaid. Kuid kuni 1735. a. oli Tartus ainult 69 maja ja neist ainult 8 kivist (enne Põhjasõda 219 maja ja neist 141 kivist). Neistki majust asus suurem osa eeslinnas, kuna kesklinn oli hävinud ja uuesti ehitamata. Nii pidi Tartu uuesti tekkima.

Sama saatuse osaliseks, mis oli Tartul, saavad ka teised Eesti- ja Liivimaa linnad. Nii põlevad 1703. a. Rakvere, Paide ja Viljandi. Pea samal ajal Valga ja 1710. a. Kuresaare. Sellest su-

tulehädast paremini pääsesid Tallinna, Pärnu ja Narva.

Linnad pääle vapustuste möödumist ei saanud nii ruttu kosuda, kuna nad tagamaadena vajasisid maid, kuif maa oli sõja tagajärjel palju raskusi üle elanud, ning süül läks enne aega toibumiseks. Sellepärast pidi toimuma ka linnade uuesti tekkimise protsess aeglaselt. Üldse oli 18. saj. linnade arenemiseks ebasoodus, nii transiit- kui ka sisekaubanduse seisukohalt.

Ja pääle sõjaraskuste linnadele halvavalt mõjusid tulekahjud, mis said otse perioodilisteks. Nii põles 18. saj. Kuresaare nt. 3 korda ja Tartu 2 korda järjest. Sellest ka seletatav see, et praegus ajasse meie vanade linnade kujud pole säilinud. Tulekahjude vastu astuti võitlusse. Kõigepääle tulid selle põhjused kõrvaldada, ja põhjus seisis selles, et linnas oli palju puuehitisi, tänavad kitsad ja ehitistel katused õlest, millised nähtused tulid võrdlemisi kiiresti levida lasksid, ka seegi oli tule levimiseks soodus, et kütteks tarvitati turvast. Päämiselt tuli aga vältida õlgkatused. Nii on 18. s. Kuresaare kohta käsk, et kõik katused olgu kivist. Kivikatuste läbiviija oli Kuresaares Liivimaa kindral-kuberner Campenhausen 18. saj. lõpul. Ühtlasi Campenhausen hoolitas eneses lootusi saada Saaremaa kuberneriks, kui Saaremaast tehtud oleks erikubermang.

Üheks Põhjasõja järelduseks oli see, et maa ja linna vahel kadus usaldus. Rahva moraalne tase oli võrdlemisi madalale vajunud. Kaumehed on petised jne. Pääle Põhjasõda vähekosunud linnad olid siiski väikesed ja neis vähe elanikke. Pääle suurlinna Tallinna, kus loooo elanikku, leidis Harjusalud vaid 600, Paltiskis 200, Lihulas samuti 200, Paides 400, Rakveres 400, Viljandis 600, Valgas 900 - neist pool linnakodanikke, pool talupoegi, Võrus 200 elanikku. Lõuna-Eestis oli linnades veel vähen elanikke kui Põhja-Eestis. Liivimaa suurim linn oli muidugi Riia.

Meie väikolinnad, nagu Paide, Rakvere ja Viljandi sõltusid juba Rootsi ajal lossihärradest. Katarina II ajal tehti nad maakonnalinnadeks ja sellega said nad ka iseseisvamaiks. Viljandi, mis Ordu ajal oli olnud tähtsam linn, kuna ta oli admi-

nistratiivne keskus. 17. saj. sõltus t. aga de la Gardieest. Hiljem 18. s. anti ta õued amile ja ved hiljem Ungern-Sternbergele. Linna ümbritsev maa kuulus lossihärrale ja linnakodanikud sõltusid lossihärrast. Nende naised tegid lossile orjusepäevi, käisid lossis ketramas jne. Katarina II ajal saad ka Viljandi iseseisvaks maakonnalinnaks.

18. s. on väikelinnade põhiilmeks see, et nad elamisallikana pääle kõigi vajasid põldu ja pidasid karja, nagu varemgi. 4

Valga sai linnaks 158 .a. Stefan Bathory aegu. Kuna Valgast kaubateed läksid Riiga, sai omale linna sellepärast häid sissetulekuid ja kosus parem kui teised.

Võru asutati 1784.a. Katarina II poolt ja seega esineb ta kõige noorema linnana meie maal, kui arvestamata jätta vabaduspäevil tekkinud linnad. Võru asutamine tuli sellest, et Vene valitsus Tartu maakonda tahtis jagada kaheks. Alul oli uue maakonna linna kavatsus asutada Kirepisse, mil ka linna nimeks oleks saanud Kirepi, kuid hiljem osteti linna asutamiseks Võru mõis, mille maad jagati nõõrinaadeks ja anti linnakodanikele.

Paldiski kohta Peeter Suurel olid suured kavatsused. Nimelt ta tahtis Paldiskist teha sõjasamat. Peetri ajal alustatakse ka ehitustöödega, kuid vahetult jäetakse töö pooleli, mil vesi ärastehtud töö jälle hävitas. Ja nii ei saa Paldiskist ei sõjaga ka kaubasaamat.

18. s. linnasid vajab maa vähe ja selle aja linnu iseloomustab professoanalistlik käsitöö.

Kaubandus.

18. sajandi kaubanduse konjunktuurid olid muutunud. Olud olid muutunud Eesti ala kahjuks. Läänemere rannale transiitkaubanduses oli tekkinud uus sadam - Peterburi, mille asutas 1703.a. Peeter I. Peterburi asutati tolleaegse Rootsi Läänemere sadama Neeva-linna lähedusse. Neevalinn ei suutnud areneda tähtsaks sadamaks, mida takistas asjaolu, et tal puudus Vene tagamaadega kanaliühendus. Peterburi arenemist see aga ei takistanud, kuna juba Peeter I kanalisatsioon ehitamise eest hoolitses.

Neevalinna tagamaad olid ka halvasti asustatud ja vaesed, seetõttu ei võinud ka kaubandus (sise) Neevalinna piirkonnas areneda. Peeter aga Peterburi kaubaks laskis liidelt aladelt Venest väljaveetavad kaubad koondada väljaveeks Peterburi sadamasse. Peeter II sel teel kaotas kaubanduslikud tagamaad Pihkval ja hävitas Arhangel'ski, halvatas Viiburi, Tallinna ja Narva kaubandust. Sedaenam sellepärast, et Vene kaubad olid rasked kaubad, mis vajasisid ligemaid teid, ning Peterburi saigi ühendada odavaid veeteid.

Samal ajal aga Läti linnades pole olulisi muutusi. Nende kaubanduse raadius, kus päätähtsus langes Riiale, jäi endiseks, kuna Peterburi sellele ei mõjunud. Peterburi kõrval Riia esines II-järgu tähtsusega Vene sadamana, kuna Riia kaubanduslikud tagamaad 18. saj. lõpul olid võrdlemisi suured. Koondades enese ümber Venemaa Poolariigi idaosad, Leeduga liidetud alad ja ulatus Ukrainani ning Kesk-Vene aldesse Staraja-Russani ja Velikije-Lukini. Kõigilt neilt alult voolas kaup Riiga kokku ja Riia saatis ka oma siseturu kaubad sinna. 18. saj. tuli ka tollisüsteemis erinevus. Mis aga Riia ei puudutanud ja laskis tal endise kujul Eesti- ja Liivimaa linnadest esikohal seista.

Siiani olid meil kehtinud Rootsi tollisüsteem, kuid 1782.a. tuleb selle asemele Vene tollisüsteem. Rootsi tollid olid madalamad vene omadest ja sellepärast linnadele soodsamad, kuid kõik linnad ei jäänud Rootsi tollisüsteemi alla. Nii oli meie linnadest Narval vene tollisüsteemi ja toll seega süül kõrgem kui nt. Tallinnas. Kui viidi kaup Tallinnast Narva kaudu Venesse, siis võeti Narva juures lisatolli. See mõjus halvavalt Narvale, ta kaotas kõrge tolli tõttu oma tagamaad siseveetavate kaupade jaoks.

Pääle Narva meil aga 1724.a. vene tollitariifid ei kehtinud, kuid kui 18. saj. keskel Venes kaotati sisetolli piirid, jäid ka vene tollitariifid Eesti- ja Liivimaal kehtima.

Riia suhtes oli tähtis see, et tal tollipunkt oli Leedu ja Pihkva vahel. Väinajõe kaudu tulid suured kaubad, kuid sellelt võttis tolli aadel ja Poola riik, mille tõttu see toll ka võrdlemisi kõrge oli. Kui Baltimaade vahel tolli pärast tüli tuli, kasutas seda Preisi, püüdes kiskuda kaubavedu.

Riia käest enesele, viies neid Meemeli ja mujale. Kuid siiski jäi Riia kaubanduse rajoon võrdlemisi suureks. Riia tagamailt sissevoolav kaup läks Inglismaale, Hollandi, Prantsus- ja Saksamaale, õieti kuni Lissabonini. Riiaast läände väljaveetavad artikkelid olid vili, lina, kanep j.t.

Riia väljavedu ülestas kaugelt sisseveo, nagu nt. a. 1784 võeti Riiga sisse 1.695.000 rubla eest ja välja 3.696.000 rubla eest. 1785.a. tuleb Riiga sisse 766 laeva ja 1786.a. 699. See langus ei tähenda aga kaubanduses tagasiminekut, vaid languse põhjuseks on ainult see, et laevad 1786.a. olid suuremad kui 1785.a. Näeme, et Riiga väljavedu ületas üle poole sisseveost, mis seletatav sellega, et väljaveetatav kaup tuli aladelt, mis vähe arenenud, ja sisseveetatavat kaupa oma primitiivse majapidamise juures vähe vajab.

Riia oma transiitkaubanduse ilmet, kus eksport oli suurem kui import, säilitas kuni 20. sajandini.

Meie linnades selles suhtes Riiale kõige lähedasem on Narva, kus väljavedu samuti palju suurem sisseveost. Narva kaubanduse pääartikliks oli 18. saj. puu- ja metsamaterjal. See kaubandus oli küll 40.- ja 50.-ndais aastates häiritud, kuna Venes sel ajal pani Balti sadamaisse kehtima puu- ja metsa väljaveo keelu.

18. saj. meie kaubanduse seisukohalt võttes tähtis on see, et meie sadamail puuduvad omad laevad. Nii sõitsid võõrad kaupmehed oma laevadega meile kauba järele. Ja on selge, et kui keeld puu- ja metsamaterjali kohta kehtima hakkas, sevdõutas see väliskaupmehed meie sadamaist eemale, nagu Hollandi ja teised kaupmehed.

Narva kaubanduse arenemisele oli ebasoodus ka asjaolu, et Narva sadam polnud kuigi häa. Tänu suure järee ja külmus kauaks kinni ning laevad ainult kuni 7 jala sügavuses pääsesid Narva sadamale ligi. Seepärast suuremaid laevu tuli osalt laadida merel. See oli kaunis hädasohtlik, nagu selgub nähtusest, et 1749.a. hävitas torm hulga mereliseisvaid hollandi laevu. Teiseks paheks oli see, et laevad igakord ei saanud täit laadungit.

Narva tagamailt tuli kaup veeteed kaudu Narva

milleks Tarvitati Luuga jõge, Peipsi järve ja Narva jõge. Vettmööda toodavad kaubad olid puumaterjal, kanep ja lina, viimase hulgas ka Pihkva oma. Narva kose tõttu tuli kaupu edasi vedada hobustega. Narva tuli kaupa Peterburi kubermangust, endisest Ingerist, vähe Pihkva ja Novgorodi piirkonnist kuid ka Eesti- ja Liivimaalt. Narvast lina ja kanepit aastas umbes veeti välja 25000 kaalu, palke ja laudu 25000 rubla eest ja muud metsamaterjali 75-100000 rubla eest. Sissevedu sellevastu aastas oli kokku 40-50000 rubla. Et Narva Vene tollisüsteemi alla kuulus ja vene toll kõrgem, siis oli ka Narva sisseveetav kaup vähevõitu. Sisseveetavaist kaubust tähtsamad olid sool, heeringas, manufaktuurkaubad, veinid ja raukaup, tubakat ja soola Narva võis vedada Ingerisse, kuid see oli võrdlemisi väike turg.

Narvas olid: 1) suurkaupmehed, kes tegemist tegid tähtsamate kaubaartiklitega. Narvas olid Inglise kontorid, kes suurkaupmeestele ritasid oma kapitaliga kaupu osta. 2) väikekaupmehed, kes kauplesid soolaga, tubakaga jne. 3) vene kaupmehed, kes kauplesid nn. vene poodides. Sääli lubati müüa ainult vene kaupa, nagu lüuendit, sõdurimütse, piitse, lihtsaid saapaid jne.

Narvas koskede juures olevais veskites saeti laudu. Narva tuli aastas umbes 120 laeva, mis viisid kaupa Rootsi, Taani, Lübecki, Hamburi ja osalt ka Inglismaale. Kaugemaid sidemeid Narval polnud.

Narva kõrval Tallinna sissevedu väljaveost oli hoopis suurem. 18. s. mängis Tallinna Peterburi eelsadama osa, eriti siis, kui Peterburi sadam oli kinni külmanud, mis sageli kestis kuni 5 kuud. Tallinna väljaveo paremuseks oli see, et tal oli hää sadam (nt. 19. saj. kökkuvõtte järeldusena Tallinna sadam oli kinni külmanud aastas ainult 43 päevaks.) Teiseks oli Tallinna sadam sügav, mis selle aja primitiivse sadamate süvendamise juures eriti tähtis. Ja kui Tallinna sadam oli kinni, võis tarvitada Paldiski sadamat, mille järgi aga vajadust ei tuntud. Tallinna sissevedu

oli suurem sellepärast, et ta tagamaad tarvitasid rohkem sisseveetavat kaupa. Teiseks saadeti Tallinna sisseveetav kaup edasi eesti-, vene ja liivi turule, viimasesse läbi Narva, kus neile kaubule lisatoll pääle pandi. Tallinnal puudus aga väljaveo kaup. Põhja-Eesti alad on ju vähe vilja kandvad ja nii puudus Tallinnal suuremal määdul vilja väljaveoks. Selletõttu pidid ka vahest sissetulnud laevad laadungita tagasi minema, mis neid teistkordselt siia tulemast võrutas. Ka viidi vilja rohkem Pärnu kokku, kus viljast makseti rohkem ja ostus energilisem oldi.

Tallinna tahtis omale väljaveo kaupa hankida metsa ja puude näol, kuid see ei läinud talle korra.

Nt. a. 1787 Tallinna sissevedu 837.917 rubla, väljavedu 109.504 rubla.

Tallinna tollisissetulekud olid väikesed, kuna Riial sellevastu eriti suured.

Tallinna tulid suuremal määral sisse peamiselt manufaktuurkaubad. Transiitkaubanduses polnud Tallinna mingi suure tähtsusega keskus, ja rahagi ei liikunud siin niipalju ning seegi oli Vene raha, mis halva kursiga. Sellevastu Liivimaal vene raha polnud, vaid Riias nt. liikusid veel kindlakursilised hollandi- ja vanad albertustaalrid.

Pärnu sisse- ja väljavedu põhiilmelt on sarnane Riia ja Narva omale, kus samuti väljavedu ületab sisseveo. Pärnust väljaveetav kaup oli lina, kanep, vilja ja metsamaterjal. Väljaveetav kanep ja lina oli rohkem Venemaa oma, kuna Liivi- ja Eestimaa sel ajal vähe lina ja kanepit produtseeris. 18. s. 80.-ndail aastail viiakse Pärnust metsa laudadena välja, kuna sel ajal Pärnu sai omale lauaveskid. Varem aga metsaväljavedu toimus ümbertöötamata.

Sisseveetavaks kaubaks Pärnu oli sool, heeringas, tubak jne. Pärnu tagamaad olid vähe arenenud, ja vajasid sellepärast ka vähen sisseveetavat kaupa.

18. s. Pärnus oli kaks suurt kaubamaja - Jakob Jacke ja Schmidt'i kaubamajad. 18. saj. lõpul are-

neb Pärnu kaubandus koguni kuni Tallinna kaubanduse läheduseni.

Kuresaare ülesanne oli Saaremaa tarvitete rahuldamine ja Saaremaa kaupade väljavedu. See ülesanne Kuresaarel oli juba Ordu ajast pääle.

Sissesõitvate laevade hulk olnud Kuresaarel ühtlane.

Kuresaarel olid kaubanduslikud sidemed Saksamaaga, osalt Rootsi ja Taaniga.

Kaup kokku osteti laatadelt. 18. saj. oli laatade loomamine raske, kuna laatadel esines ka maakaubandus, mis sel ajal oli aga keelatud. Laatadel müüdi maasaadusi, nagu vilja, hobuseid jne.

Üldse sel ajal laatadel oli võrdlemisi suur tähtsus. Linnades esines aastalaat 18. ja 19. saj. Aastalaatadel toimusid suured toimingud ning laadajad ja nagu mingid pidurjad, mil kaugelt maasoppidest linna kokku tuldi pidutsema, eriti tegi seda andel. Laatade hulk nii maal kui ka linnas oli kindlaks määratud. Aastalaadad määras kindlaks linnarahd.

Linnad võitlesid ka teatud ringkondade maalnatade vastu. Nii arvas nt. Tartu endale kahjuliku olevat Rõngu laada.

Mis puutub Kuresaare sadamasse, siis oli see liivane ja ebasoodus. Vanema aja väiksemad laevad olid küll pääsenud lossi jalani, kuid hiljem nii kaugemale ei pääsetud.

Haapsalu figureeris sadamalinnana juba Orduajas pääle. 16. sajandist, s.o. Poola ja Rootsi ajast pääle pole selge, kas Haapsalul oli aktiivne kaubandus, s.o. laeva väljasaate õigust. Teada on, et Sigismund selle loa Haapsalule andis, kuid Karl IX ta ära võttis. Kuna aktiivse kaubanduse puhul oma laevadega kaup välja saadetakse, siis peab silmas pidama, et Baltimaadel omal laevu polnud ja see õigus kaunis tähtsusetu pidi olema.

Merkantilismi põhivaateks aga oli, et päärrikkus seisab tööstuse, kaubanduse ja transportasjanduses mille pärast ka Rootsi hakkas omal ajal laevu ehitama. Olgugi et Rootsi juba 17. saj. ehitas laevu, ei too see mingisugust muutust Rootsi enese, veel vähem meie kaubandusse; ning kaupade välja-

vedu 17., 18. ja osalt ka 19. saj. toimub kõige-
päält Hollandi, Inglise, osalt Taani, Rootsi ja
Põhja-Saksa laevadega.

Hiljem talupoegade kihist, kes rannikul elasid,
tekib kaubalaevade omanikke.

Kõige suuremaid laevu ehitati Pärnust Orajõeni.
Sääli arenes laevade ehitamine Kriimi sõjast päale.
Seda soodustasid eriti Häädemeeste piirkonnas asu-
vad metsad, mida võidi laevade ehitusmaterjaliks
ära kasutada jne. Kuulsamad laevade omanikud olid
Erandid ja Martinsonid. Edasi olid Käsma piirkonnis
suured metsad, kus laevu ehitati. Laevu on ehitatud
ka Saaremaal.

Tartu esines maalinnana ja tema majanduslik seis-
und oli 17. saj. võrdlemisi raske, ka veel 18. s.
Ta hiilgeaeg, s.o. Hansa-aeg on möödunud. Väliskau-
bad, mis enne Baltimaade kaudu Venemaale oli läi-
nud, veeti nüüd mereteel otse Peterburi ja kui
Balti sadamalinnad Vene elustunud nerekaubandusest
ikkagi osa said, jäi sügaval maa sees olev Tartu
kaubandusist nüüd hoopis kõrvale. Tartu kaubandust
takistas seegi asjaolu, et aadel oma saadused otse
sadamalinnadesse voeritas ja säält endale laskis
vedada soola, raua, tubakat ja toisi vajalisi ai-
neid. Kõigist sellest ei saanud Tartu juhtivad te-
gelased aru, vaid pidasid päämiseks Tartu kauban-
duse kiratsemise põhjuseks Tartu-Pärnu veeteede puu-
dumist. Nad aga unustasid, et muutunud oludes see
veeteede värvalt oleks suutnud muuta Tartut Vene ta-
gamaa pää-laokohaks, sest Venemaale ei läinud
enam kaubad Tartu ja Pihkva kaudu, vaid üle Peter-
buri ja Riia. Omas suures raskuses Tartu nõudis
maa-kauplemise takistamist, aadlikaupade juhtimist
ainult üle Tartu, Vene kaupmeeste väljatõrjumist,
ja isegi jaanuari kuul peetava Tartu aastalaada
yähendamist või koguni kaotamist. Eriti teravaks
kujunes Tartu vahekorid vene kaupmeestega, kes ikka
suuremal arvul tulid Tartu ja ka maakonda. Vene
kaupmehed ei piirdunud üksi vene kaupade müügiga,
vaid kauplesid ka saksa kaupadega. Tööstusliku te-
gevuse alal Tartu sammus vana rada, tsunfti orga-
nisatsioon kerkis jälle ellu, ühes sellega ka vana
vnen ja traditsioonid, konfliktid üksikute käsitöö

liikide vahel olid seda teravamad, mida vaesemaks läks linna rahvastik. Tsunftimeistrid pidasid endist võistlust "jäneste" vastu. Eestlaste vastu muutusid tsunftid ikka vaenulikumaks ja koelasid meistritele eestisoost õpipoiste pidamise.

Läti linnades pääle Riia väikese tähtsuse omandasid Volmari, Võnnu ja Lemsalu. Neis linnus polnud omavalitsust ja nad sõltusid suuremaist linnadest, nii nt. Lemsalu Riia, kuna Gustav Adolf ta Riiale oli kinkinud. Riia, olles Lemsalu härra, võttis talt makse, kuid ei soodustanud millegagi Lemsalu kaubandust.

Volmari ja Võnnu kuulus alul Axel Oxenstiernale. 18. saj. olid nad Vene aristokraatia käes, kes nt. linna tänavadki lasi üles künda ja vilja pääle künda. 18. saj. keskel

18. saj. keskel ja 19. alul Venel oli 2 tähtsat sadamalinna - Peterburi ja Riia, 18. s. lõpul Katarina II ajal asutati Mustamere ääre uus sadamalinn Odessa. Kuna Odessa tõusis kiiresti tähtsaks sadamaks, siis mõjutas ta halvavalt Riia transiiti. 80% Vene vilja väljaveost toimus nüüd Odessa kaudu, kuna Odessa ühendas enesega Ukraina, Doni ja Dnjepri jõgede piirkonnad. Vene majandustendents kippus kaubanduse kui ka tööstuse mõttes kalduma lõunasse. Tonetsi piirkonnas, kus rauda ja söe tagavara, arenesid rasked masinatööstused. See tendents oli Venes kuni tsaariaja lõpuni. Vene tööstuspolitiika pidi olema enese rahuldamiseks. Vene fabrikate suurt välja vedada ei saanud, kuna selleks puudus tee. Vene transiit oli üldse raske ja see tegi nt. Venelike oma kivisöe kalliks. Inglise kivisüsi maksis nt. 28 kopikat, kuna Tonetsi oma 40. Sellepärast kasutati, eriti Balti riiges, inglise kivisütt. Üldiselt aga Balti riiges tööstus arenda ei saanud, kuna siia kivisöe ja raua toonino oli raske.

Üldse 18. sajandi kaubanduse ja tööstuse olud meie maa suhtes on rasked, samasugune pilt on ka 19. saj. I poolel, kuna alles 19. saj. II pool enesega muutuse kaasa toob.

Kuna 18. saj. majapidamine oli endiselt eksten-
siivne, siis arenes elu mõisates hoopis teises
suunas, missugune nähtus kähtlemata pidi tooma
kriisi. Kriisi põhjused olid mitmesugused, kuid
väljusid ühest keskpunktist - mõisast.

1) 18. saj. tuli mõisa elamisviisides muutus
mindi üle luksuslikule elule. Vajati raha härras-
tenajade ehitamiseks, kodukooliõpetajate palkami-
naks jne. Sääljuures aga mõisamajapidamine jäi
endisele madalale kultuurilisele tasemele. Osati
ainult põllupinna suurendamisega, aga mitte hari-
misega toota rohkemat vilja turu jaoks.

2) Talupoegade kiht 18. saj. oli juba välja-
imetud ja mõisamajapidamise laienemine aitas ta-
lupojakihi äärmisse viletsusse minemiseks aina
kaasa. Nii nõudsid mõisa hoonete ehitamised talu-
poegadelt uusi kohustusi, meterjali kohalovedu,
ehitamiseks vajalised tööpäävad jne.

Talupojaskonna viletsus ei mõju aga pidurdo-
valt mõisa luksuslikule elule, vaid see aina sü-
veneb. Nii nt. toitainele tarvitatakse võõraid
aineid, jne.

Ka vaimlises elus tuleb esile teatud tõusik-
lus. Sellal pannakse alus mitmele mõisa raamatu-
kogule. Loomulikult vajab see uus elamisviis ra-
ha, mida mõis hankis vilja väljaveost, loomuli-
kult püüdis ka mõis rohkem vilja välja vedada, et
enam-vähem tarvilikul määral raha hankida. Nii nt.
kindral-kuberner Browne heidab Liivi- ja Eesti-
maa aadlile ette, et ta veab liiga pal-
ju luksusaineid sisse ja sellepärast asjatult
viib kapitali maalt välja ega tarvita teda töö-
tuse arendamiseks.

Eesti- ja Liivimaa aadel oli sattunud võõras-
te mõjude alla. Nii 18. saj. lõpul teenis palju
noort aadlit ohvitseridena Peterburis, kus Kata-
rina II taotles Versaillesi kombeid ja levitas
seega teatud ringkonnis luksuslikku elu - nagu
õukonnas ja aadli keskel. Teiseks - õppis palju
noort aadlit Saksamaa ülikooles, kus samuti tea-
tud kihid olid andunud luksuslikule elule ja

loomulikult töid noored aadlikud kodumaale tagasi tulles ühes õpitud tarkusega kaasa ka nõude toredama elu järele.

Seega tõusis raha tarvidus enneolematult kõrgele. Suurendatakse mõisa põlde, et raha hankida. See aga tõi kaasa talupojaskonna kohustuste tõstmise ja sotsiaalse kriisi süvenemise.

18. s. Teisel kolmandikul tuleb küll mõisa majapidamisele suureks toeks viinapõletamine, kuid see suutis päästa ainult mõisaid neile suuremaid rahasumme andes, kuid talupoegadele tähendas see elu igakülgset halvenemist. Pidiid ju talupojad muretsema viinapõletamiseks puid, valmistama viina ja selle turule vooritama. See oli loomulikult lisa kohustis niigi juba suurele talupoja kohustistele mõisa vastu. Niisugune nähtus pidi paratamatult talupojaskonda tooma majandusliku kriisi.

Mis viinapõletamisse puutub, siis peab ütleva, et see tööstusharu 18. s. kõige tugevamini oli levinenud, nii nt. produtseeris Liivimaa 1794.a. 2,4 milj. pange viina. Tehniliselt oli aga viinapõletamine väga algeline ja primitiivne tööstus. Alles 18. s. lõpul püütakse viinapõletamist viia kõrgemale astmole.

Nii siis sattusid 18. saj. talupojad üldise mõisa ekstensiivse röövnajapidamise läbi suuremasse viletsusse kui kunagi enne. Talupoja vaesenemine polnud aga kasulik ka mõisa seisukohalt, kuna talupoeg väljakurnatuna ei suutnud täita küllaldaselt mõisa vastu oma kohustusi. Sellest ei tahtnud aga aadli laiema ringkonnad kuidagi aru saada. Ainult kitsam aadli ringkond nn. liberaalne kiht sai sellest aru, ja neid sellele arusaamisele aitasid jõuda uued valgustusaja ideed. Meil levisid uusi valgustusaja ideid kodukooli- ja kirikuõpetajad.

Valgustusaja ideed leidsid pinda ka neis aadli noormeestes, kes õppisid Saksamaa ülikoolides, kus need ideed olid tunginud päevakorrale.

Tekkis koguni sellekohane kirjandus 1) Torna-

Lohusoo õpetaja Eisen von Schwarzenbergi töö a. 1764, mis sai auhinna ja mis taotles talupoegade elu paranemist, ja esitas rea võimalusi, kuidas seda parandada.

Schwarz- polnud ka ise majapidamises võhik, vaid koguni spetsialist sellel alal. Ühtlasi kirjutas ta ka eestikeelseid majapidamise õpperaamatuid. Oma liberaalseis kirjutisis töi Schw.näite. venelaste pärisorje, kellele valitsus oli annud loa kaubelda ja kes seetõttu said rikkaks ja töid kasugi aadlile. Nähtavasti Schw. arvas selle kasuliku olevat Liivi- ja Eestimaa aadlilegi, kui nad talupoegadele annaksid võimalusi rikkamaks saamiseks.

Juba kindlama programmiga esineb Laiuse õpet. Heinrich Johann Jannau (sünd. 1753), ta töö 1786. a. "Gesichte der Slaverei" vaatab olukordi ja teeb ettepanekuid osalt tegeliku elu alusel. Ta ütleb, et talupoeg pole sündinud pärisorjaks, vaid ütleb, et pärisorjus on õiglusetuse sünnitus. Seega andis ta hoobi aadlisse juurdunud vaartele, mis talupojas nägi ainult sündinud pärisorja, kes ei võigi vabaks saada ja kes ei oska vabalt elada, ning ühiskonnale vabana kahjulikuks võib saada.

Jannau aga väidab, et olukordade paranedes kaovad ka pahed talupojaskonnas. Seega pidas ta pahede sünnitajaks just talupoegade majanduslikku kui ka juriidilist kaitset^{ajne}.

Jannau esitas ka rea ettepanekuid talupoegade olukorra reformeerimiseks, nagu talupoegadele nende elukoha, päranduse, ja vallasvara õiguse andmist. Pääle selle nõudis ta talupoegade seadusi rahva keelde jne. Ka soovitas ta, et talupoegadele antaks vabadus elukutse valimisel. Talupoegade kaitse läbiivimiseks kohtu kaitset.

Jannau aga ei uskunud seda, et võimalik oleks olnud talupoegi otsekohe teoorjusest mõisate vastu vabastada, sest tema ^{arvates} talupoeg polnud sellega harjunud, ja enne tuli teda selleks harjutada.

Üheks edumeelsemaks publitsistik, kes Liivi-

ja Eestimaa ajalugu püüdis hoopis talupoegade seisukohalt vaadatuna arvustada ka teiselt seisukohalt kui seda senini oli tehtud, Oli Lodingeri (Lätis) kihelkonna õpet. poeg, kodukooliõpetaja Garlieb Merkel (1769)-1850).

Üks ta töist onab väärtuse veel praegugi ja nimelt "Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpul" (1796).

Selles töös ta kujutab võrratu selgesti talupoegade viletsust. Merkel läheb Jannaust kaugemale, kuna tema siht on talupoegade vabastamine ja neile nende elukoha kindlustamine. Kuna aga see temagi arvates ei toimu päevapäält, ta peab vahetääl tarvilikuks agraarreformi, nagu talupoegade eluaseme, varanduse ja teoorjuse kohustuste kindlaksmääramist ning talupoja müümise keelamist.

Eriti siis, kui Merkel oli Saksamaal, puutus ta säääl kokku noore noore Saksamaal õppiva aadliga ja suutis neile oma mõju avaldada. Loomulikult ei jätnud ka Merkeli tööd noore aadli kihti mõjuda. Üldse oli Merkeli töödel hää levings. Ta kirjutised olid ladusad ja nende suureks plussik oli näidete toonine (nii nt. toob H. omas töös märke sellest, et talupoegadel nendega käitumises puudus igasugune kaitse, nt. kusagil mõisas lasub mõisaproua põletada naiste sõrni, kuna ta lõnga, mida naised talle kedranud, ei leidnud källalt hää olevat). Siinjuures arvab Merkel, et kui teatud inimestele on antud võim - nagu siin mõisnikele - siis nad ka kasutavad seda ükskõik, kui halvad nad ka oma iseloomult ei oleks, kuid võimu kasutaksid nad siiski.

Küll lubas 1756.a. otsus kaevata talupoegi mõisnikkude ülekohtu pääle, kuid seda talupoeg teha ei julgenud, sest häda, kui ta võitis, kuna ta pidi ju sama mõisniku juure tagasi minema, ja suurem häda, kui kaotas, sest pisemagi kaotuse puhul oli suur karistus kindel.

Nii polnud 1756.a. seadusel, mis talupoega suuliselt mõisniku pääle kaevata lubas, tegelik

ku tulemust.

18. sajandil siiski käärised üksikuis ringkonnis talupoegade olukorra parandamise küsinused. Sel ajal paistavad ka üksikud mõisnikud seltalalt silma. Nagu Aiskraukle (Ascherden) ja Rihmana mõisa omanik Schultz von Ascheraden Lätimaal.

Ta ütleb, et pärisorjus on barbaarne nähtus, ja tema arvates mõisniku talukus oleneb talupojaskonna jõukusest, et talupoja seisundit parandada, nõuab tema talupoegade maksude kindlaksmäärast ja seda, et talupoegadele kindlustataks vallasvara omandamise õigus.

Oma mõisus viis ta nende põhinõutete järele uuenduse läbi ja pea sama printsiibi järele kui Karl XI seda oli teinud, võttis ta ette oma mõisates maade mõõtmise. Seega tehti kindlaks maa kvantun ning kvaliteet.

Põhja-Eestis ja nimelt Vigalas uuendajaks mõisnikuks talupoegade kasuks oli Üxküll (a.1789). Ta jätab talupoja pärisorjaks ja talumaa mõisale, kuid annab talupoegadele õige piiratud dispositsiooniõiguse. Määrab ka kindlaks maksud ja sulasini-
neste palgad. Hariduse eest hoolitses ta seega, et nõudis laste kas kodus õpetamist või koolis käimist, kui lapsi kodus ei õpetatud. Nii hoolitses ta oma mõisa piirkonnas ka koolide eest.

Sama, mis Üxküll Vigalas, olid Stackelbergid Alliku ja Rava mõisus Läänemaal ja kaugemalculatavas Harjumaal Ääsmal, nn. tolliorjus.

Talupoeg pole pärisori, vaid sunnismaine asetatud samasse seisundisse, nagu Rootsi aja lõpul 17. saj. Neis mõisus on ka kogukonna kohus jnc.

Lövis of Menar, Kandli mõisa omanik, sajandi vahetusel andis oma talupoegadele eraõiguse, millist hiljen täiendati ja mis ette nägi, et talupoega võib pärisorjusest vabastada.

Peab silmas pidama, et neid uuendusi viidi läbi ainult üksikuis mõisus, kuid loomulikult ei võinud need uuendused ka mõ ju avaldamata jätta teistele mõisnikkudele, nii propageerisid need uuendusideed 18. saj. lõpul ka teistes mõisates uuenduste ettevõtmist.

Talupoegade kaitseküsimus oli päevakorras olnud juba 1765.a. maapäeval. 1765. a. Maapäev Liivimaaal tahtis teha nähtavasti mõnedki, eriti kaugele küünivaid otsusi talupoegade olukorra parandamiseks, nagu nt. 1) vallasvara õiguse kindlust mist talupoegadele, 2) kaebeõigust (suulist), 3) talupoegade kohustuste kindlaksmääramist mille aluseks oleks võetud selleaegsete kohustuste norm mõisa vastu, kuid mitte maa hinnet.

Neidki otsusi ei pannud aga maapäev kehtima, ehkki kindral-kub. Browne seda nõudis.

1792.a. Liivimaa Maapäeval talupojaskonna reformid leidsid sarnaselt 1765.a. Maapäeval vähe poolehoidu ja osalt veel vähengi kui 1765.a. See olenes sellest, et aadel ise oli raskes seisundis. Algav tarvidus luksusliku elu järele nõudis aadlilt suuri summe. Oli tehtud krediiti, kuna selleaja krediit aga oli võrdlemisi tujukalooniline, sest ta oli tehtud eraisikuilt, siis siples aadel teatud määral väljapääsenatus majanduslikus seisundis ja selleaegse arusaamise järele oli arvamus, et talupojaskonna seisundi parandamine - neile suuremate õiguste andmine - nõjuks tagasi tõmbavalt mõisamajapidamisele.

Leidus aga siiski mõisnikke, kes arvasid teisiti, niisuguseiks mõisnikeks oli Liivimaa-agraarmuudatuste juhte Friedrich Wilhelm Sievers. Ta oli türklaste vastases sõjas silma paistnud julge sõdijana, ühtlasi oli ta andekas ja kindla tahtejõuga, nii sai ka temast agraarseaduse andluse voolu juht. Kuigi tema vastu oldi opositsioonis, ei kohkunud ta tagasi, vaid muutus koguni diktaatorlikuks ning pöördus koguni keisri poole.

Kuid siiski Liivimaa Maapäeva ja muud otsused, mis tehti 1796-97.a.a., ja mis osalt baseerusid 1765.a. Maapäeva otsustele, ei viidud ellu. Eelnimet. Maapäeval oli talupojaskonna seisundi parandamise küsimus päevakorral.

Eestimaal võeti uuesti päevakorda talupojaskonna olukorra parandamine 1795.a. Selle järele pidi talupojaskonna kohustused kindlaks määratama, milleks revisjoni pinna hinnet ei peetud kasuli-

Seadus, mis algab sõnaga "igaiuks", lubas paremusi ainult neile, kes korralikult talu peavad. Neile tuli garanteerida talupidamine vallasvaraõigus jne. Põhja-Eesti sai selle seaduse järel omaale valla- ja kihelkonnakohtud, kuid mõlemad jäid mõisniku võimu alla.

Mõisnikkude seisukohalt edusamm oli see, et keiser kinnitas krediitpanga põhikirja ja valitus andis panga asutamiseks krediiti. Seega mõisnikud võisid loobuda tujukaprotsendilisest erakrediidist ja kahtlemata paremad krediidiplud püüdid tagurpidiläinud mõisamajapidamist abistama.

Kuna aga uuendused käimas olid, siis pidi ka talupoegade olukorras mingi täielik muutus tulema. Nii toimus jälle Liivimaal 1803.a. uus agraar-seadusandlus talupojaskonna seisukorra parandamise kasuks. Seaduse koostajaks olid Tartu üli kooli rektor Parrot ja eespooltuntud Sievers. 1803 a. kro see küsimus maapäeval arutusele ja ta kinnitati 1804.a. Talupoegadele anti mitmesugused isiklikud õigused, kuid seaduse raskuspunkti moodustas talupojaskonna majandusliku olukorras parandamine.

Uue seaduse järele ilma kohtu otsuseta talupoega talust välja tõsta ei tohtinud, ühtlasi pidi Liivimaal ka maahinne läbi viidama samadel alustel kui 17. saj. Karl XI ajal. Maahindamiseks seati sisse vastav aparatuur, loodi revisjonikomisjon.

Teoorjusaegne tulundus.

Eelmainitud seadus polnud küllalt selleks, et sellega talupoegade olukorra reforme seisnaks jätta. Vaid reformid ja käärimised nende ümber kestid edasi kuni 1816.a. seaduseni Liivi- ja 1819.a. seaduseni Eestimaal. Mainitud seadus vabastas talupoja-isiku pärisorjusest, kuid jättis maa täiesti mõisnikule. Nii seisis selle seaduse raskuspunkt talupoja kasuks ainult talupoja isiklikus vabastuses, kuna aga talupojad selle seadusega olid kaotanud igasuguse majandusliku kaitse sellega, et maa - s.o. talupoja ainuke elatusvõimalus -

maa jäi täiel määral mõisniku omaduseks - ja talup. kui elada tahtis, pidi sõlmima mõisnikuga rendilepingud. Kuid lepingut sõlmivad pooled polnud kaugeutki ühetugevused, kuna ühel pool seisis majanduslikult täiesti kindlustatud mõisnik ja teisepool äsja küll vabaks, kuid täiesti vaeseks saanud talupoeg. Sellele lisaks oli talupoja kahjuks veel asjaolu, et ta liiklemisvõimalused olid piiratud.

Talupojad eelistasid lühiajalisi rendilepinguid, kartes pikaajalisi uuesti sattuda mõisaga suuremasse sõltuvusse. sõlmida Mõis jälle eelistas lühiajalisi lepinguid sellepärast, et igal uuel lepingusõlmimisel kergem oli talupoegade kohustusi tõsta, ja just sel perioodil kasvas mõisas majapidamise kultuurilisemaks muutumise tõttu töövajadus endisest palju suuremaks.

Rendi tasus talupoeg, nagu ennegi, päämiselt teoorjuse päevadega, kuna raharendile järsk üleminek nii talupojale kui ka mõisale oli võimatu. Mõisal puudusid tarvilikud hooned, tööriistad, hobused jne. Talupoegadel aga, kes eelmisel aastal suure osa ajast olid tarvitanud mõisas, ja oma põllud selle tagajärjel harimise all kannatasid, ning vähem tootsid, ei jätkunud loomulikult niipalju vilja müügiks et sellest rendiraha saada. Nii tuli tahes või tahtmata kohustused mõisa vastu täita teoorjuse päevadega ning sellepärast aega 1819-1868. a. nimetatakse teoorjuse-ajaks.

19. sajandil tõuseb mõisate põllumajanduslik kultuur. Tuleb endise kolmepõllu süstemi asemele uus - mitmepõllu süstem.

Mitmepõllu kultuur arenes ja levis kõigepäält Lääne-Euroopas, Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal ja Rootsis - Skandinaavias. Põllukultuurijarenemise rakendati nüüd ka teadust ja katset. Kõige varem tehti seda Inglismaal, siis Prantsusmaal ja Saksamaal. Saksamaa areng mõjutas ka Baltimaade arengut.

Inglismaa pani kehtima 1815. a. koguni nn. vilja-billy om. põllumajanduse kaitseks.

Rootsi põllutöö kultuuri areng mõjustas halvavalt meid. See oli 17. saj. II-sel poolel.

Nimelt Rootsi oli anastanud skåne, kus hakkab 19. saj. alul kiiresti arenema põllukultuur ja Rootsi suudab ise siseturule toota vajalise vilja, mille pärast Rootsi viljaturuna meile läheb kaotsi. See ja Lääne-Euroopa turu vilja ülekülvamine toob kaasa meil suure viljahindade kõikumise ja languse, nt. maksis sä lits:

a.1801-1805	- 90	hõberubla,	1806-1810	- 100	h.rbl.
" 1811-1815	- 59	"	, 1816-1820	- 86	"
" 1821-1825	- 51	"	, 1826-1829	- 45,25	"

Kuna maa kuulus mõisale, siis vilja hindade kõikumine tõi kaasa ka mõisate hinna kõikumise Liivimaal. Nt. talu adramaa maksis mõisas:

a.1801-1805	- 6917	rbl.	, 1806-1810	- 7400	rbl.
1811-1815	- 6050	"	, 1816-1820	- 5709	"
1821-1825	- 5079	"	, 1826-1829	- 4968	"

(mõisate hinda arvati talu adramaade järele).

1827.a. oli riigi käes mõõdetud adramaid 1804 ja mõõtmata adramaid 175 (1757.a. revisjoni järgi). Erakätes mõõdetud adramaid 6580 ja mõõtmata 67 adra (1757.a. revisjoni järgi).

Liivimaal oli kokku 7627 adramaad, neist erakätes 6508. Nii oli jällegi valdav osa adramaid läinud erakätesse ja mõisad, mis olid erakätes, olid ka eraõiguse alusel ning sellepärast riik ei saanud kunagi arvestamata jätta kohalikku maapäeva talupoegade kasuks agraarseaduste andluse korral.

18.saj. ja 19.saj. esimeseil kümneil oli tarvidus põllupinna suurendamise järele, et teravilja produktsiooni turu jaoks tõsta. 18. saj. produtseeriti vilja ka viina valmistamiseks. Kuid 19. saj. alul, mil Vene ise viina valmistama hakkab, peab ka meie maa vähem viina produtseerima. Näit. Liivimaa üksi produtseeris 1794.a. 2,4 milj. pange viina aga 1823.a. Eesti- ja Liivimaa kokku ainult 300000 pange. Nii kannatas meie maa 19. saj. alul ka turu puuduse all.

Uus hoog viinapõletamises algab alles 19. saj. keskel ja II poolel, mil levib kartuli kasvatus ja viina sellest hakatakse valmistama - kuid tarvitatakse alul selleks ka veel vilja. Nüüd saab ka viinapõletamine tehniliselt rohkem arenenud iseloomu. Eriti hoogu saab viinapõletami-

ne Põhja-Eestis, kuna sääl raesel aluspõhjal paremini edenes kartuli kasvamine. Kartuli turuks sai ka soome ja peterburi turg, viimane eriti siis kui Peterburi-Balti maantee valmis sai.

Põllumajanduses tulid Saksamaa eeskujul, nagu varem mainitud, muudatused. Albert Thear rakendas oma uurimustes loodusteaduse saavutisi põllukultuuri teenistusse. Ta soovitas ka mitnepõllu pidamise levimist, seletades seda sellega, et erilised viljasordid tarvitavad eriainet. Tema soovitas ka kartuli, ristikkeina ja lambakasvatust.

Theari õpetus leidis alul vähe tähelepanu, kuna oldi harjutud elama vanade traditsioonide järele, ja kui Eesti- ja Liivimaa mõisnikud viimaks uuele põllusüsteemile üleläksid, siis sundis seda neid tegema rohkem häda kui edumeelsus.

Ühes uue põllusüsteemi levimisega tekivad meil ka 19. saj. lõpul põllumajanduslikud seltsid, nagu üldkasulik ja ökonoomiline selts a. 1793. Ta töötas alul Riias, kust hiljem Tartu üle viidi. A. 1839 tekib Põhja-Eestis Eesti Põllumajanduslik Selts. Talupoegi muidugi need seltsid ei puudutanud.

18. saj. II poolel arendatakse Soomes ka juuba siin-sääl talumajapidamist, mida suuresti propageerisid soome kirikuõpetajad. 1830. aastates ja hiljem hakkas levima Eesti- ja Liivimaal lambakasvatus suure kiirusega. Kasvatati Merino lambaid. Kohale kutsuti ka välismaa spetsialistide lammaste kasvatamiseks ja riigivalitsus soodustas laenuandmisega mõisnikele lammaste kasvatamist. 19. saj. 40.-ndais aastais on Liivi- ja Eestimaal umbes 2 looooo lammast, kusjuures karja suurus oli 2000 jne. lammast.

Suuremad lambakarjad tekkisid nimelt sääl, kus vabrikuid ligemal, nagu Sindi ligidal Stael von Holstein tahtis oma lambakarja viia kuni 10000 lambani.

Lambakasvatus siin aga edeneda ei saanud,

Kuna lambad ei kannatanud välja meie niiskevõitu kliimat, hävis massiliselt terveid lambakarju.

19. saj. 50.-ndais aastais tungis ka austraalia odavam vill turnle.

Rööbiti lambakasvatusega arenesid ka uued põllukultuurid, nagu risikheina ja kartuli kasvatus.

40.-ndais aastais areneb ka tõulooma pidamine mõisates, peamiselt aishire - shoti kari.

Uuest põllukultuurist ega ka tõuloomade kasvatusest ei saanud osa võtta talupojad, ja nende majanduselu jäi endisele tasemele. Alles 19. saj. II poolel hakkab talumajandus vähe paranema, ja uuele põllusüsteemile üle minema. Lõuna-Eestis teatud aladel toimus see varem, nagu Kagu-Pärnumaal, Viljandi- ja osalt Tartumaal. 19. saj. 80. aastais oli Loode-Pärnumaal veel 3-4-ja põllusüsteem, kuna ristikheina kultuur polnud sääl veel kuigi kaugelt arenenud. Teine lugu oli kartuli kasvatamisega. Ühes uue põllusüsteemiga hakkas arenema ka põllutööriistade kultuur muidugi mõisus. Talupojad parandasid omi riistu järkjärgult, alates 30. aastast, kuna see nähtus massiliseks sai 1860. a. ümber, siis rautatakse vankreid, regesid jne. Tuluvad tarvitusele raudsahad. Kuid uute riistade kõrval oli küllaldaselt veel tarvitusel eisiisade pärandatud riistu.

Üldse 19. saj. tõi suure muutuse enesega kaasa uus põllukultuur tõi kaasa uut ja mitmeaarvulise mate viljaväljade sissesääde ning tarviduse kultuurkarjamaade järele. 19. I poolele mõisates võrreldes 17. saj. põlde 19. saj. II poole omadega, on 17. saj. põlde mõisatel palju vähem ja põllud olid, mõisatel, eriti taludel, mitmes tükis, kusjuures teatud talupõllud olid ka kas mõisapõldude sees või nende ligidal. Niisugune asjaolu mõjutas talupõldude mõisastamist ja kuna 1816. ja -19. aasta seaduse järele maa kuulus mõisale, siis polnud talumaa mõisastamiseks mingisugust takistust, küll oli takistanud 1804. a. seadus talumaa mõisastamist, kuna selle seaduse järele teatud osa talumaast oli määratud talupoegadele kasutamiseks (1816. ja -19. a. seadus kaotas selle soodustuse).

Talumaa mõisastamisega jäeti hulk talu peresid

maata ja neist said kas vabad inimesed või saade-
ti näd uudismaile. 1840. - dais aastais on talupojad
talumaade mõisastamise protsessi all tublisti kan-
natanud.

Teoorjuse aeg ühes uus põllusüsteemiga tõi kaa-
sa talupojaskonna elu halvenemise. Uus põllupida-
mise süstem tõi raskema ja vaevarikkama töö enese-
ga kaasa. Ristikheina ja kartuli kultuur nõudsid
võrdlemisi suurt tööd. Põldu hariti sügavamalt ja
väetati rohkem, kuna töö tehti teoorjuse päevadega
siis suurendas see aina talupoegade kohustusi.

Talude tihe sõltuvus mõisast segas aga esimes-
te arenemist. Ja sääli ei saanud toimuda majandus-
lik uuendus, vaid jääd püsima endise kolmepõllu
süsteemi juure, kusjuures vilja liigid ja sordid
jäid endisteks, samuti tööriistad, elamud ja toit.
Viimane osalt veel halvenes. Vilja veeti välja,
aga maa nälgis. Talupoeg pidi viletsast saagist
suure osa mõisa viima maksudena ja osa müüma muude
rahaliste maksude õiendamiseks, ning sellest vähe-
sest, mis üle jäi, ise toituma. Ja see pole muinas-
jutt kui öeldakse, et söödi aganaleiba, mis tule
juures läks põlema. Piima oli vähe ja teda segati
pea alati veega. Liha ja võid saadi pidude ajal.
Rahvas kannatas üldiselt alatoitluse ja õigusetu-
se all. Alatotlus, hävitas sellal talupoja nii ke-
haliselt kui ka moraalselt, tõi liiga tuim sel-
leks, et töötada ja tal puudus töötamiseks täiesti
majanduslik egoism.

Nii vaesenes talupoeg uue süsteemi tulekul katas
trofaalselt ja see tõi kahtlemata kahju ka mõisale
sest majanduslikult nõrgal jalal seisvad talupojad
ei suutnud oma kohustusi täita. Kuid sellest ei
tahtud aru saada. Mõned mõisnikud siiski, ja ni-
melt edumeelsemad, pidasid küll talupoja vaesuse
põhjuseks talupoja majanduslikku kaitsetust ja teo-
orjuse süstemit ja lühiajalisi lepinguid. Arvati,
et parandab see, kui 1) sõlmitakse talupoegadega
pikaajalised rendilepingud, 2) kui talupoegadele
jääks enamik talumaast kasutamiseks ja 3) et teoor-
juse süstem on iganenud ja tarvis teda uuendada.
Vanameelste arvates aga kõige parem oli endise
aja juure jääda.

1841. a. on Liivimaa talupoegade rahutused ja õigeusku siirdumine - hädas otsiti igasugu väljapääsu. Põhja-Eestis, kus talupoegade olukord raskem, tuli 1839. a. talupojaskonna seisundi parandamise küsimus päevakorrale. 1842-45. a. püüti Eestimaa talumaa mõisastamise vastu võidelda.

Liivimaal need liikumised on tugevamad a. 1841. Juhitakse koguni Peterburist tähelepanu talupoja olukorrale. Vahel olid koos konvendid jne. 1842. ja -49. a. seaduse teeliseks isaks tuleb pidada Hamil-karsam Fölkersami. 1842. a. maapäeval oli 2 parteid 1) vanameelsed, kes nõudsid vanade seaduste juure jäämist, et seega talupoegade isiklikku rahutust summutada ja 2) uuendusmeelsed, kes nõudsid talupoegadele talumaa pidamise kindlustamist jne. 1842. a. maapäeva otsus ei saanud astuda ellu, kuna vanameelne partei sai võidule ja nii pidi Liivimaa talupojaskonna olukorra parandamise küsimus uuesti päevakorrale tulema. 1847. a. maapäeval kujunes uus seadus - vabameelse partei võidule saamisega - vabameelsete vaimus, mis 1849. a. kinnitati. Kuid seadus jäi hiljem vanameelste mõisnikkude mõjul seisma ja alles 1860. a. võeti ta mõnede lisanditega vastu. 1863. a. hakkas kehtima. Selle seadusega soodustati pikemaajalist renti ja talude müüki rentpanga abil.

1849. a. seadus moodustas mõisamaade liigid. Mõisamaast eraldati nn. orjuse-s.o. talumaa, mis pidi jääma talupojaskonna kasutada. Mõisate talumaa eraldati nn. kvootemaa umbes 1/5 osa, mida Lõuna-Eestis kuuendikumaaaks, Põhja-Eestis kvootemaaaks nimetati. Talumaa eraldati mõisa- ja kvootemaa punase joonega. Hiljem tulid Liivimaal veel teised uuendused, mille lõppsiht oli talude müümine.

Eestimaa agraarseaduseandlus sisteerus esialgu, sest keskvalitsus ootas ära Liivimaa seaduseandluse käiku. Pääle Krimmi sõda a. 1856. a. kinnitas keiser Eestimaa uue agraarseaduse.

Eestimaa 1856. a. seadus läheb vähe lahku Liivimaa omast. See lubas osa talurenti tasuda orjuse päevadega.

1/6-dikumaa jäi endiselt teorendile. Nii täitsid 1899. a. veel Eestimaa talupojad 4,5 % oma

kohustusist teoorjuse päevadega.

Kuna talumaad olid segamini, siis mõis, ülevaate saamiseks raharendile siirdumise ja müümise puhul hakkas neid kruntima. See pidi toimuma 1856. a. seaduse järele 10 aasta jooksul, kuid see sündis tegelikult suure viivitusega. Lõuna-Eestis arenes see kiiremini.

1868. a. seadus lõpetas teoorjuse. Talupojale antakse vabadus liiklemiseks kubermangu piires ja välja võis minna Baltimaalt erilise plakat-passiga, kusjuures oma kohustused mõisa vastu pidi täidetama. Selle seadusega keelati ära mõisatel kodukari õigus.

Tulunduslik olukord 19. saj. II poolel.

19. saj. II poolel tõusis päevakorraks raharendi ja talude müügi küsimus. Talupojal oli vähe raha ja sellepärast ka raharendile üleminek raske. Liivimaal toimus see üleminek kiiremini. Nt. Eesti maal 1868. a. raha-loomurendil 68,6%, päriks müüdud 2,4%, teoorjuse peal 28,4%. Liivimaal 1867-8. a. raharendil 80,71%, segarendil 3,59% ja teorendil 1,42%.

Raharendile üleminekul talupoeg vajab raha, kuid kuna ta oli siiani omavilja rendiks ära maksanud ja teoorjuse päevade täitmine mõisas oli takistanud oma põllu paremat harimist, ei saanud loomulikult turu jaoks vajalisel arvul produkte. Nii tuli raha hankida ka mujalt. Nt. P.-Pärnumaal käisid talupojad metsades tõel, muidugi talutööde vaheajadel, kuna aga tööturg talupoegadest täis külvus, oli kõrvalteenistus muidugi väike.

Talude müük.

Talude müüki takistas talupoegade rahavähesus ja umbusk mõisa vastu, kuid hiljem saadi sellest üle. Talude ost L.-Eestis langes soodsale momendile maailma kaubanduses. Ameerika kodusõda takistas puuvilla tootmist, mis tõstis linahinnad maailmaturul kõrgele. Nii hakati Liivimaal produtseerima lina, pannes 80.-ndias aastais koguni 2 põldu lina alla, sellele ajal on ka mulkide ajajärk, ostetakse kohti Pärnumaal Hallistes, Karksis, ja Viljandimaal. Viljandimaa mulgid tulevad Tartu- ja Pärnumaalegi. 1890. a. aga langeb linahind ja

nüüd langevad paljud talud raskustesse.

P.-Eestis tähtis müügiobjekt on kartul.

Raharendile siirdumisega oli mõisal tarvis üle minna palgatöölistele. Osalt oli mõisas olnud ka enne oma töölisi, nagu sorsnikud, vabadikkude taolised, kellel paar vakamaad maad, 2) kandimaa pidajad, 3) need, kes kvootemaal elasid.

Nüüd tuli loomulikult suurendada mõisatööliste peret, alul eelistati mõisus abieluta töölisi, kuid hiljem tuli siiski luua moonakad. Nendele ehitati majad ja anti kartulimaa, kuna pääpalk oli moon. Ka pidid moonakate perekonnaliikmed mõisale tööd tegema. Moonakate tööpingsus polnud aga kuigi suur ja sellepärast katsuti tööd anda tükiviisi jne. Pääle moonakate mõis vajas päevilisi sessoonilistel tööaegadel. Need koosnesid vabadikest, lahtistest inimestest ja linnatöölistest.

Suurtööstuse areng.

Eestialal suurtööstuses tulid 19. saj. II ja III veerandil suured muudatused. Kuna maa varem alajärgeliselt tundis väikeettevõtteid, tekkis nüüd ka terve rida suuremaid. Esimesed suurema ulatusega suurettevõtted olid kalevivabrikud, millele hiljem seltsisid suured puuvillakatruse ja kudumise vabrikud Narvas ja Narva linavabrik. Tekstiiltööstuse vabrikute toodang moodustas meie tööstuse toodangu nii väärtuselt kui ka tööliste hulgalt kaugelt I koha.

Võrdluseks peatume lühidalt ka Soome tööstusel. Soomes arenes see protsess enam-vähem rööbiti eesti omaga, kuid kus puuvillatööstus varem algas kui Eestis.

Üldiselt oli Soome valitsus tööstuse arendamisele vastutulelik. Soomes 19. saj. 30., 40. ja 50.-dais aastais puudusid suuremad tööstusettevõtted.

Soome tähtsamaks tööstuse keskuseks oli - kui mitte arvestada raua- ja saetööstust, tol ajal Turu. 1838. a. valmistasid Turu tehased kaupa 8306 hõberubla väärtuses.

Tööstuse murrang Soomes tuli puuvillatööstuse mõjul.

Juba Rootsi valitsuse lõpul näib Soomes hinnatud olevat välismaa puuvillariie. Varemalt

oli püütud puuvillariiet kududa ka Soomeski, kuid hiljem hääbusid need katsed. Tähtsam oli see, et hakati puuvilla väiksemal arvul ketrama ja kuduma. Muidugi ka kodusel viisil ja esijoones soome häärasperedes. Viimaks tekkis Soomes esimene puuvilla tehas. Shoti mehaanik James Finlayson hakkas 1820. a. ehitama tehaseid Tammerkosele. Finlayson pidas alul Soomele loomulikuks lina- ja villatööstust kui puuvillatööstust, kuid F. üritust ähvardas nurjunine, millega oleks valitsus kaotanud suured laenud, mis ta oli andnud F-ni tehasele, sundisid soome valitsushärrad, arvestades, et puuvillalõng oli maal juba tuntud ja seda kasutatud, Fin-i hakama puuvillavabrikandiks. Tampere puuvillatehas sai valmis juba a. 1828 ja Finlaysoni tugev puuvillalõng tungis turule. F-i ettevõtte läks 1836. a. jõukate Peterburi kaupmeeste Romoti ja Nottbecki kätte, kes tehase arendasid suurimaks tehaseks. Ja panid aluse esimesele soome suurtööstuse harule. 1843. a. alustas Tampere puuvillavabriku mehaanik John Barker oma puuvillavabriku Turusse ja 1847. a. pani A. V. Vahren aluse Forssa puuvillatehasele. 50.-ndates aastates asutati lisaks veel Väsa puuvillatööstus. Alul tegid mainitud tehased peamiselt lõnga kodumaa turu jaoks, pääle Fin-i tehase, mille tooteid müüdi Venesse. 1830-60. a. olid Soome tekstiiltööstuse ajaloo puuvillalõnga ajajärguks.

Tööstuse suur murrang puuvillatööstuse alal on soodsalt mõjunud ka villatööstusele.

Kalevikudumist on harrastatud ametialalise käsitööharuna paljudes Soome linnades, alates keskajast 19. s. aluni. Kui lambakasvatuse 18. s. hoogu võttis, asutati Soome Jokihoisele I silmapaistvam kalevitööstus. Soome kalevitööstus püsis peamiselt soome kodumaise villatöödangu abil. Kui hiljem toodi meretagustest maadest villatööstusse odavat tooresainet, tuli suur murre ka selle tööstuse alal.

Aurumasinate tarvituselevõtmise tõi suure murde laevaliiklemises Saima-järvestikul. Aurujõudu Soomes hakati kasutama 40. ja 50.-dates aastates. Kuna aurulaevade tarvitamine algas 1836. a. pääle. Aurujõuga pannakse käima Turu puuvillatehas ja aurujõudu tarvitatakse ka saetööstuses.

Kiutööstuse arenguboog 19. saj. kerkel Soomes oli järgmine: töölisi prod.väärtus nüüdseis miljon Smk.

a.1850	1279	14
a.1870	3731	114

Oli aga üldse siis Soomes tööstusasutisi, tööli-
si neis jne:

ast.töölisi	tööst.asut.	prod.väärt.nüüds.milj.	Smk.
1850	3064	143	47
1870	8807	404	368

Nagu Soomeski, nii kuulub ka meil tööstuse suurejoonelise areng 19.s-isse. Ka meil oli enne 19.s. peamiselt tegu kodumajapidamise ja kutsealalise käsitööga, kusjuures kutsealaline käsitöö turu jaoks oli lubatud ainult linnades, maal aga lubati käsitööd harrastada ainult oma ala nõuete piirides. 17. s.päele leiame ka mõnesuguseid algeid suurtööstusest, mis ulatasid üle tavalise ametialalise kutse-käsitöö piiride.

Rootsi kuningas Gustav II Adolf, kes oli saavutanud Venega 1617.a. sõlmitud rahuga ka väga soodsad tingimused kaubanduslikuks liiklemiseks Venemaaga, püüdis ellu kutsuda ka tööstusettevõtteid, soovides, et tallinlased asutaksid kudumistöökodasid - kudumismaju, kutsuksid sinna kudujaid ja asutaksid laevakäite tehaseid, lubades sel juhul neile privileege terves Rootsi riigis ja hankida sõjalaevade jaoks kõisi ainult Tallinnast. Kui Tallinnas oli segaste aegade tõttu ettevõtlikus tugevasti langenud, siis ei tulnud Gustav Adolphi soovidest midagi välja ja ainult mõned mittemainimisväärsed ettevõtted olid olemas.

Ainult vähe hoogsam oli tööstuse arendamise seisukohast 18. s., kuid ka nüüd leidus meie linnast tööstuse ettevõtteid peamiselt Tallinnas. Tallinna linnaarhiivis leiduva kaupmeeste nimestiku järele oli 1790.a. 5 nn. vabrikanti. Tallinnas leidusid siis mõned nahavabrikud, 1 peeglivabrik, 2 küünlavabrikut, 1 villakudumis- ja kraasimistehas, 1 portselaanitehas, 1 sitsi- ja kattuumi teh. jne. Nende töödang polnud kuigi suur ja neilegi ei jätkunud turgu. Saevskeid leidus Narva ja

Pärnu juures. Narvas asetsesid nad Joala kose piirkonnas. Et Pärnujões puudus kosk, siis saeti siin tuuleveskitega (6 hollandiveskit). Maal esinesid 18. saj. suuremate tööstustena paberi- ja klaasitehased. Põhja-Eestis leidus 3 väikest klaasitehast, enam arenenud oli see tööstusharu aga Liivimaal, kus klaasitööstuse arendamisel olid võrdlemisi suured teened Põltsamaa mõisaomanikul major Lawil ja tema poolt alustatud tööstusharude jätkajal ning edasiarendajal Amelungidel. Tolleaegse Eesti ala suurem paberitehas oli Rāpinas, kuid turustamise tingimused polnud neilgi eriti soodsad. Huu peeli andmeil polnud klaasitööstuse saaduseil 18. saj. 70. dates aastates kuigi suurt välisturgu. Varem läinud palju klaasi ka Peterburisse, kuid hiljem leitud sellele lähemaid tehaseid. Klaasivabrikandid olid sakslased, enamikult meklenburglased, samuti sakslased ka töölised.

18. saj. lõppaastakümnetel arenes aga eriti väljast ja teravilja ümbertöötamine viinaks, kuna vilja ümbertöötamine õlleks hoopis vanemasse aega ulatus. Kuid viina produtseerimine toimus siis väga primitiivsete abinõudega.

18. s. tööstuseettevõtteid vaadeldes näeme, et nad olid väikesed, vähe arenenud, ja enamikult ei suutnud mitmesugused neist kaasaarvanata muidugi viinapõletamine ja osalt ka klaasitööstus rahuldada isegi võrdlemisi väikesed kodumaa turu nõudmisi. Oli vajalik sissevedu. Kõige vajalikumad tarbeained, nagu talupoegade jalakatteks ja riietuseks valmistati kodusel teel.

18. saj. tööstustest kõige enam arenenutena läksid üle 19. saj. -isse klaasitööstus ja kõige kasulikumana viinapõletamine. Olgugi tehnilise sisseseade ja oskuse poolest viimane mitte kuigi kõrgel seisev. Kuid just 19. saj. alul tabas endist hoogsalt viinapõletamist odavast vene viinast produtseeritav viin, mis välisturalt Liivimaale oma väljateksete tõrjus.

Kuid, nagu nägime, oli mingi alguse saanud ka juba tekstiilitööstus, mis 19. saj. I poolele eriti aga keskel ja II poole alul, arenes Eesti

ala kõige võimsamaks ja suurtööstusele teedmurvaks tööstuse alaks.

18.s. oli tekstiil, nende hulgas kalevitööstus, algsamne teinud ka Tallinnas. Pääle selle produtseeriti poolkalevit kodusel teel turustamiseks Eesti-maa mõisates, mida osalt ka koguni väljaspool - Veneski turustati. Siinsest villast omas tolajal erilise kuulsuse tooresainena Saare- ja Hiiumaa lammaste vill.

Silmapaistev tootmise juures on see, et tööjõuna kasutati nüüdisaja seisukohast vaadelduna täiesti lubamatul viisil, küll aga merkantilistliku maailma vaate seisukohast, mis peamiselt produtseerimise odavust silmas pidas, allaealisi lapsi. Nii töötasid Tallinna kalevitehases alla 10 aastased lapsed. Siiski ei tule veel Tallinna tehast pidada muuks, kui ainult töökojaks, kuna esimeseks tõeliseks kalevitehaseks kujunes krahv Rehbinderi oma Kurisaare mõisas Võrumaal. Kuid ka see jäi hoopis tahaplaanile 19. saj. 20-dais aastais, 30. ja 50-ndais aastais kujunenud Kalevivabrikutele, kui asutati kalevivabrikud Narva, Hiiumäe-Kärdlasse, Sinti ja Voltveti Rööbiti, osalt ka vähe hiljem hakkav Eesti- ja Liivimaal hoogu võtna lambakasvatuse. Arenes 30 ja 40-dais aastais ja aidates kaasa mõisapidamise ja põllupidamise süsteemi muutusele. Eestimaal hakkas Merino lammaste kasvatamine 1824.a. pääle, paar aastat hiljem läheb ta ka hoogu Liivimaal. 1832.a. on Eesti-maa mõisates juba 34 kultuurilammaste karja. 13867 lambaga ja Liivimaal 32 karja 15308 lambaga. 1841.a. Eestimaal 134 karja 93000 lambaga, ja Liivimaal 106 karja 10000 lambaga. Kodumaa villa võidi kasutada ümbertöötamiseks siinsetes vabrikutes, nii näit. sai Sindi kalevivabrik 1842.a. 4000 puuda villa kohapäält, kuna 2000 puuda veeti võõrsilt sisse. 1820 a. asutati Narvas kaupmees Paul Momma poolt Narva kose juures kalevivabrik, mille ta 1836.a. edasi müüis aktsiaseltsile, see jälle omakorda edasi müüs aast. 1845 parun Aleksander Stieglitzile. 1850.a. töötas vabrikus 600 töölisi, kaupa valmistati 275000 rbl. väärtuses, 1885.a. tõusis tööliste arv 1006-ni, kuna toodangu arv ulatus väärtus vastavalt tõusis.

Hiiu-Kärdla vabrik asutati 1828.a., kuid tegevust alustas 1829.a. Vabriku asutaja Constantin Ungern-Sternberg oli alul kavatsenud vabrikut asutada Tallinna lähedusse, ostes seks otstarbeks Hiiuru mõisa, kuid Eesti- ja Liivimaa mõisnikud ei suutnud küllalt toetada ettevõtet, Nüüd otsustas Const. Ungern-Sternberg ühes venna Eduardiga asutada vabrikut Hiiu maale Kärdlasse, kus vabriku käimapanekul võisid arvesse tulla suured metsad, mida küttenmaterjaliks kasutati, ja otsen veeside Peterburiga ja välismaaga.

Juba 1833.a. töötas vabrikus 260 töelist ja töödangu väärtus ulatus 200000 rublale. Sama arvu töeliste juures tõusis aga 1852.a. toodangu väärtus 242473-rublale, kuna aga 1881.a. töeliste arv oli, võrreldes 1833.a. omaga, kahekordistunud (510), toodang nelikordistunud (800000 rubl).

Sama edukalt arenes ka Sindi kalevivabriku tegevus. Johann Wöhrmann alustas Sindi mõisas Pärnu läheduses vabriku 1832.a., paigutades sellesse vabriku hoonetesse ja masinatele silmapaistva summa - 1.519.000 rubla. Vabriku juures elasid 1841.a. umbes 1000 inimest, neist kindlaid 800. 1840.a. töötas Sindi vabrikus 800 töelist, produktsiooni väärtus ulatas 400.000 rublale, 1851.a. 1326 töelist, produktsioon tõusis 550.000 rublale, 1881.a. aga 980 töelist, seega siis vähem kui 1851.a., kuna produktsiooni väärtus ulatus 1.200.000 rublale, võrreldes aastaga 1851 oli ta siis tõusnud õige tugevasti. Suureks ettevõtteks sel ajal oli kujunenud ka Voltveti (Le-Clementz ja Co) vabrik, asutatud a. 1857. 1867.a. produtseeris ta aastaks kaupa 430.000 rubl. väärtuses, umbes sama summa (440.000 rubl.) väärtuses kaupa tootis ta ka 1881.a. Töeliste arv oli 1881.a. 381.

Nende suurtehaste kõrval jäid muidugi varju säärased ettevõtted, nagu 1837.a. Tartus asutatud Schrammi vabrik j.t.

Eriti silmapaistev on just villatööstuse areng 19. saj. 40. datest aastatest kuni 80.-date aastateni. Suurvabrikutes tõusis päale Sindi jõudsasti töeliste hulk, otse silmapaistvalt aga cvabrikute toodang, kusjuures Sindi kui ka Narva vabrikule suureks kasuks oli veejõud. Muidugi ei mahtunud vabrikute toodang siinsele turule ja teda turus-

tati mujale, päämiselt Venosse. Kui villa ümbertöö-
tamine oli võtnud suure hoo, siis veel kirena tem-
poga arenes 60.-dates aastates tekkinud puuvilla-
tööstus. Puuvilla tööstuse keskuseks sai Narva
tänu Narva kosele. 1856.a. müüsid Narva kaupmehed
Sutthoffi pärijad neile kuuluva Kreenholmi saare,
mis jagas Narva kose kätte ossa 60.000 rubla eest
Peterburi ja Moskva kaupmeestele, kes otsustasid
siin asutada vabriku. Selle ottevõtte eesotsas sei-
sis Narva kaupmees Johann Ludvig Knoop, kelle nime-
le ka saar osteti. Aktsiaseltsi kuulus 9 välismaa-
last ja Narva kaupmees Ernst Kolbe. Aktsiaselts asu-
tas siia puuvilla ketruse ja kudumise vabriku, mil-
le toodang võrdlematu kiirusega arenes: 1862.
a. tootis Kreenholmi puuvilla ketrusevabrik kaupu
400.000, 1881.a. aga 6.620.000 rubl. väärtuses, töö-
lisi oli 1881.a. 2330. Kudumisvabriku tootmis-
ulatus aga 1862.a. 879.600 rublale, tööstes 1881.
aastal 3.072.000 rublale. Töölisi oli 1881.a. 1658.
Puuvilla saadi Ameerikast ja Egiptusest. 1862.a. ei
jäänud vabrik mitte seisma, vaid puuvilla saadi
Jävalt.

Suure hooga arenes ka 1851.a. org riseeritud
Narva linaketramise vabrik. A. 1866 töötas selles
525, a. 1885 aga 1300 töelist, kusjuures celaisel-
aastal toodeti 610.000 rubl. eest ja viimaselõmilj.
600000 rubla eest kaupa.

19. saj. 60.-dates aastates oli tekstiil tööstus
teinud väga suturi edusamme. Töölise hulk üksi
Kreenholmi manufaktuuris ulatus üle 4000, kui kaa-
arvata veel kõiki k-levivabrikuid ja Narva linavab-
rikut, võiksime saada tekstiiltööstuse alal 8000
töelist. Tekstiiltööstus mõjutas kõigepäält Narva,
kus tublisti üle 6000 tulatus töölise arvu juure-
kasv. Kahtlemata sai seeläbi Narva linn palju ela-
nikke juure, kuna Voltvetis ja Hiiu-Kärdlas kujunesid
alevikud. Võrreldes Soonega neil aastail meie teks-
tiiltööstus oli enam arenenud. Kahtlemata mõjutas
tekstiiltööstus, millele valgus teoorjuse lõpust
alates suurel arvul maotöölisi, mõjust ma. rahva-
riietuse ümberkujundamist. See ei sündinud mui-
dugi ühekorruga, vaid arvatavasti 19. sajandi

II poolel. 20. saj. alul kujuti... meil ostetud puu-
villalõime kangaid, kuid ka täisvillasid. Järkjär-
gult lasti kodukootud riidet vanutada töökodades.
Järkjärgult tuli ka vabrikuriie meie taludesse.
Linn peenes rõivastuselt varem. Eriti kolosaa-
selt mõjutanud rahvariidetust on odav puuvill ja just
puuvillast riidet ja lõnga leiame igal sammul.

Puuvilla ümbertöötamine Soomes arenes enne suu-
tööstuse haruks kui meil, Meil algas see aga villa
ümbertöötamisega.

Tekstiiltööstustest on esinenud ka hiljem elu-
ja arenenisvõimelistena puuvillatööstus. Enne ma-
ailmasõda töötas Kreenholmi manufaktuuris 11.000 töö-
list ja Tallinnas tulnud lisaks Balti Puuvillavab-
rik.

Kui meie suurtööstuse harusid kasutatava jõu
seisukohalt vaadelda, siis näeme, et just tekstiil-
tööstus on asetatud veejõudude juure, nagu Narva ja
Sindi vabrikud.

Suur ja põhjalik murrang oli meie tööstuses to-
munud umbes 50 aasta jooksul ja see murrang oli tu-
gevasti mõjutanud Narva linna elanikkonna juurekas-
vu. Narva kujunes vabrikulinnaks, kuna Tallinna
kujunemine selleks kuulus hilisemasse aega. Uuest
kujunevast olukorrast transiitkaubanduse liiklemise
olavnemisest, eriti Balti raudtee valminemisega, sai
Tallinna suur osa, kus transiitkaubanduse liikle-
mine haripunktile jõudis 1880. aastal, kuna teised
Eesti linnad baseerusid kohalikul sisse- ja välja-
veol, olles seotud kohaliste oludega ja vajaduste-
ga. Uus suurtööstuse puhang algas uute tööstusharu-
de näol Tallinnas, osalt ka Pärnus ja ka maal: are-
nes rauatööstus, eriti aga puu ümbertöötamine, kee-
miatööstus jne. Enne maailmasõda mõjutas tööstus
õige tugevasti Tallinna elanikkonna juurekasvu, samu-
ti Pärnud Waldhofi tselluloosi vabrik ja Narvas
Kreenholmi manufaktuuri suurendamine. Järelikult
oli Eesti alal kolm linna millede elanikkonna juure-
kasvu suurendas tööstus. Kaubandusliikluse tagamaade
ja soodsate teedevõrkude juures Riia oli parol-
mal seisukohal kui Tallinna, keelele Peterburi
näol 18. saj. tuli konkurent. Juba Peeter I ajast
alates oli Peterburi kasuks Eesti linnadelt

eriti just transiit väljaveoartiklite mõjul turg oluliselt ära võetud ja kaubaartiklid Vene põhjapoolselt tagamaalt koondatud väljaveoks Peterburi. Ka kannatas Balti tööstus tooresainete ja kivisöe puuduse all, nt. tuli rauda ja kivisütt sisse vedada. Balti metallitehaste jne. tegevuse jätkamist soodustasid aga esialgu kõrged vene kaitsetollid. Tuli aga siiki tõsiselt kartta, et Vene siseriigis võivad tekkida neis piirkonnis, kus kivisüsi ja raud lähedal, metallitööstused, mis oleksid kõige päält rahuldanud ümbruskonna tarveid. Seega siis vähendades Balti tehastele mineva ala. Nendele loomulikkudele tootmisbaasidele on kippunudki Vene tööstus, tehes teatud edusamme juba enne maailmasõda. Baltimaade tööstustest oleks võinud võistluses püsida peamiselt need suurtööstuse harud, mille jaoks oli olemas tooraine või odav veejõud, ja milleks oleks jätkunud niinagu ala. Vene sisemaal tööstuse arenedes oleks võinud aegapidi muutuda ka Vene valitsuse kaitsetollide poliitika, vaevalt oleks see toimunud Balti tööstuse kasuks ja niipaljud Balti tööstuse harud, eostkätt kuidugi need, millel polnud ümbertöötamiseks vajalikku tooresainet ja odavat veejõudu, oleks sattunud suuresse raskusesse.

Juba tsaristlikus Venes oli Vene majanduse raskuspunkt nihkumas Moskvast lõuna poole Mustamere suunas.

Kui suurtööstus, tekstiil, raua- ja paberitööstuse näol polnud kohandatud Baltimaade vajadustele, võis see meid viia aegapidi kõikuvasse ärarippuvusse välisturust (kaasa arvatud ka Vene), mis oleks võinud kaasa tuua õige ebameeldivaid üllatusi.

Päale eespoolminitud tehaste leidus veel teisi, mis 1880. aastates nii tööliste arvult, kui ka produktsiooni väärtuselt eelpoolkäsitletud tööstustest. Esijoones võiks siin mainida piiritusetööstust, milleks kasutati ära siinseid põllusaadusi, esijoones kartuleid, nii oli Eestimaal 1862.-1863. a. 130 viinatehast ja järgmistel aastatel 163, kusjuures produktsioon tõusis eelmise aasta 270 -lt pangelt 1863.-64. a. 516.367-pangele, kuna Liivimaal mõlenail aastail tehaste arv ja produktsioon püsis enam-vähem samal tasemel. Pärast on piiri-

tuse vabrikute hulk veel enam suurenenud. Piiritus turustati ka väljaspool Eesti- ja Liivimaad.

Kohalistest tööstusharudest võiks veel mainida saeveskeid, klaasi, õlle, napsi, liikööri jne vabrikuid. Siin pole võimalik pikemalt peatuda küsimusel, kuidas oli suurtööstuse areng orgaaniliselt seoses alustega, mis Eesti- ja Läti ala ise pakkusid, või kuipalju oli see tingitud Vene suurriigi oludest, olles väga oluliselt seoses suurriigi üldisest majanduspoliitikast. Näib siiski, et meie kui ka Läti tööstus oli liiga rakendatud välisuruga, s.o. minemi alaga väljaspool Eesti ja Läti ala, kusjuures tekksid täiesti kunstlikud suurtööstuse harud, mille arendamiseks siin polnud küllalt alust, ka mitte Vene riigi enese seisukohalt.

Soomes toimus areng muidugi teistsuguselt ja teises suunas, kuna Soome elas Vene riigis majanduslikult iseseisvalt ja sääls toimus tööstuse areng omamaa vajaduse seisukohalt, eriti aladel, kus tooresainet sisse veeti, kuna väljavedades tootesid tootmine suurenes neil aladel, kus Soomes oli tooresainet, nagu puu. Soome võis kasutada ka ohtralt aurumasinat asemel veejõudu.

Eestis ja Lätis oli kohane mine uute oludega pääle maailmasõda suur ja raske ülesanne. Tuli palju õppida, mida raskendas turgude kriis, kapitali jne. puudus. Mõnede tunnusmärkide järele oleks võinud mõnede Eesti tööstusalade kriis tekkida tsaarriija edasi kestudes. Esijoonel ei võinud see tabada puu ümbertöötamist ja tekstiilitööstust, sest esimesel oli vajalike tooresainet kohal, teine aga vanem ja enamarenenud tööstus, kasutas odavat veejõudu. Siit oleks aga olenenud mõnevõrt linnade ja tööstuskohtade saatus.

Raske on praegustes oludes, kus maailma majanduskriis lasub kõikidel kultuurriikidel, midagi ennustada tuleviku suunadest. Kiire transportasjanduse, samuti ka masinatehnika areng ja ratsionaliseerimine on muude tegurite kõrval väga oluliselt muutmas maailma majanduse konjunkturi. Vanad majandusajaloolised toed tulevad võtta revideerimisele, kuna need on loodud erineva arenemisastme tempo juures.

77
VE. Rpt. no. 21
46331m

Ar 932
Kajmel
1-2